

Dávid Beáta – Barna Ildikó – Bóné Veronika –
Hegedűs Réka – Izsák Éva

A RENDSZERVÁLTÁS CSALÁDTÖRTÉNETEI

Huszonöt év Budapest árnyékában

Dávid Beáta – Barna Ildikó – Bóné Veronika –
Hegedűs Réka – Izsák Éva

A RENDSZERVÁLTÁS CSALÁDTÖRTÉNETEI

Huszonöt év Budapest árnyékában

L'Harmattan
Budapest, 2016

A kutatást 2011-től az OTKA 83336, a könyv megjelenését az NKA 3437/01617 számú pályázat valamint az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottság (KFB) támogatta.

© Szerzők, 2016

© L'Harmattan, 2016

ISBN 978-963-414-116-7

L'Harmattan France

5-7 rue de l'École Polytechnique

75005 Paris

T.: 33.1.40.46.79.20

E-mail: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL

Via Degli Artisti 15

10124 TORINO

Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198

E-mail: harmattan.italia@agora.it

A kiadásért felel Gyenes Ádám

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt

Tel.: +36-1-267-5979

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14-16.

harmattan@harmattan.hu

www.harmattan.hu

Párbeszéd Könyvesbolt

Tel.: +36-1-445-2775

1085 Budapest, Horánszky utca 20.

parbeszedkonyvesbolt@gmail.com

www.konyveslap.hu

A tördelés Kardos Gábor, a grafikák Hegedűs Márton, a borítótórv Kára László munkája

A sokszorosítást a Robinco Kft. végezte, felelős vezető Kecskeméthy Péter

Losonczi Ágnesnek ajánljuk köszönettel

Tartalom

Előszó (Somlai Péter)	9
1. Bevezető történetek	11
1.1. A „lila könyv” története	11
1.2. Rendszerváltás új nézőpontból	18
2. A rendszerváltás családtörténetei – biztonság és bizonytalanság	21
2.1. A társadalmi és személyes biztonság – a gyermekvállalás feltételei	24
3. A rendszerváltás gyermekei – Kétgenerációs Családkutatás	30
3.1. A kutatás elhelyezése a családdal foglalkozó panelkutatások „térképén”	30
3.1.1. Nemzetközi kitekintés	32
3.1.2. Hazai panelkutatások	33
3.2. Minta leírása	35
3.2.1. „A rendszerváltás megszületett és meg nem született gyermekei”	39
3.2.2. Akik kimaradtak	41
4. Kétgenerációs életutak Budapest árnyékában térben és időben	44
4.1. Kétgenerációs életutak a térben	44
4.1.1. Népesedési folyamatok	47
4.1.2. Társadalmi jellemzők	53
4.2. Kétgenerációs életutak az időben – minisztorik	63
4.2.1. Szigetszentmiklós	65
4.2.2. Dunaharaszti	71
4.2.3. Százhalombatta	77
4.2.4. Szigethalom	83
4.2.5. Érd	88
4.2.6. Dabas	93
4.2.7. Monor	99
4.2.8. Cegléd	105

5. A biztonság hét dimenziója	112
5.1. Munka (jövedelem) biztonsága	118
5.2. Otthon (lakóhely) biztonsága	121
5.3. Párkapcsolat biztonsága	123
5.4. Társas környezet – Családi kapcsolatok biztonsága	127
5.5. Társas környezet – Baráti kapcsolatok biztonsága	130
5.6. A testi-lelki egészség biztonsága	132
5.7. A jövő biztonsága	134
5.8. A személyes biztonságérzet több dimenziós modellje – Eredmények	136
6. A rendszerváltás gyermekei – kitekintés a jövőbe.	146
6.1. Társadalmi jövő	148
6.2. Merre tovább kutatás?	154
7. Felhasznált irodalom	156

Előszó

Hogyan alakul nők és férfiak sorsa a gyerekvárás hónapjai során, a szülés idején és azután, a csecsemőkori és kisgyerekkori időszakban? Pontosabban: hogyan folyt a születés előtti és utáni élet a budapesti agglomerációban? Még pontosabban: hogyan alakult mindez a rendszerváltás előtt és után?

Ilyen kérdésekkel és a rájuk adott válaszokkal találkozhatunk az itt következő oldalakon. Hiszen az 1989–1990-ben bekövetkezett fordulatok nemcsak **makro-rendszereket**, a politikai, jogi, gazdasági intézményeket alakították át, hanem nyomukat hagyták a **mikro-világokban**, párok, családok életében is. A rendszerváltás és a gyerekvállalás lehetőségei és kényszerei egyszerre és együtt formáltak sorsokat. Azokét, akik éppen akkoriban akartak gyereket. Pontosabban: azokét is, akik nem akartak, mégis gyereket vártak. Még pontosabban: akadtak többen, ahol a pár egyik tagja akarta volna, a másik meg nem annyira akarta, hogy gyerekek legyenek.

Újra meg újra pontosítani a kérdéseket és állításokat: ezt próbálták meg „**A RENDSZERVÁLTÁS CSALÁDTÖRTÉNETEI**”-nek kutatói. Hiszen „... sem a kutatócsoport, sem a kutatás során a vizsgálatba bevont édesanyák nem számítottak arra, hogy akkor első gyermekük születésével egy időben, nemcsak saját egyéni sorsukban történik valami egyedi és megismételhetetlen, hanem teljesen váratlanul addigi életüket alapjaiban megrengető politikai-gazdasági és társadalmi változásoknak is részeseivé váltak” (12. old.).

Hogyan folyt ez a kutatás? A Bevezető fejezet részletesen tájékoztat a mostani „Lila könyv” előzményeiről, az 1988-ban megjelent „kék”, majd az 1991-ben kiadott „zöld” könyvről, illetve a mostani munkálatok céljairól és eszközeiről, adatszerzési nehézségeiről. Elméleti és módszertani problémáik csokrá újra meg újra átgondolásra készítették a kutatókat. Főleg azok a tényezők gondolkodtatták el őket, amelyek a szocializáció folyamatába tartoznak: a formálódó sorsok és a történések gazdagsága, ahogyan a társadalom személyessé válik az emberekben, illetve ahogyan egyének és családok örökítik át magatartásukat és szellemiségüket a következő nemzedék tagjaira.

A gyerekek születése rendszerint szülői tervezéssel jár, s a tervekben keresztezik egymást a gyerekekre, önmagukra és más rokonaikra vonatkozó elképzelések azokkal a képzetekkel, amelyek lakó- és munkahelyre, egészségre, illetve mindezek közelebbi és távolabbi jövőjére vonatkoznak. A bizonytalanság érzése a rendszerváltás óta sok ember mindennapjait határozza meg. De hányféle és milyen bizonytalanság ez? Mennyire bízhattak jövőjük feltételeiben azok a fiatalok, akik-

nek gyerekei éppen a rendszerváltás idején születnek? Hogyan tervezhatték életüket?

Az itt következő könyv hét dimenzióban – munka-jövedelem, otthon (lakóhely), párkapcsolat, családi és baráti kapcsolatok, egészség és jövő – értelmezi a biztonságérzet alakulását, azután pedig bemutatja a **személyes biztonságérzet** több dimenziós modelljét. A modell elemzésének fontos tanulsága így összegezhető: 1989-ben az anyák biztonságérzetét elsősorban a munka-otthon-párkapcsolat háromszöge határozta meg. Huszonhárom év elteltével megváltozott a biztonságérzet, sérülékenyebbé vált az asszonyok élete, egymástól függetlenebbek lettek a dimenziók. A gyerekek, akik a rendszerváltás idején születtek, „... a bizonytalanságot és a kiszámíthatatlanságot (is) az anyatejjel magukba szívták.” (148. old)

Miért és hogyan? Válaszul magyarázatokat – s még fényképeket is – kapunk az itt következő oldalakon. Főleg pedig történeteket, amelyek gondolkodásra indíthatnak időről és nemzedékekről. Így alakulhat sorsokban értelmezhetővé a történelem.

Somlai Péter

1. Bevezető történetek

1.1. A „lila könyv” története

„Milyen furcsán és váratlanul következnek be az ember életében a legjelentősebb események. Nem úgy, és nem is akkor, ahogy és amikor várja az ember, másképpen, más előzmény után, valahogy logikátlanul.”

(Szabó Magda: Abigél, 2009: 316.)

Ennek a könyvnek is megvan a maga – méghozzá több szálon futó – története. A könyv vezérfonala abból a kutatói kíváncsiságból bontakozott ki, amely az emberi életfordulók közül a legalapvetőbb: az életkezdet, a várandóságot, szülést és születést társadalmi szintű megismerését tűzte ki célul. A célkitűzés nem véletlen, sok kutatási tapasztalat előzte meg. Losonczi Ágnes 1988-ban, már zalai egészségkutatásának eredményeire is támaszkodva jutott arra a döntésre, hogy a gyerekkort megkülönböztetett szerepe miatt a „gyökereknél” kell vizsgálni (Losonczi, 1989). Arra a kérdésre ugyanis, hogy a gyerekkor hogyan és mitől véd, vagy épp ellenkezőleg hogyan és miként árt, csak akkor lehet válaszolni, ha azt „első kézből, helyben” vizsgáljuk. Így mikor Losonczi Ágnes az MTA kutatócsoport vezetőjeként a Társadalmi változások – Életfordulók témakörben elindította az akkor *Gyerekvárás, szülés, születés* címen futó kutatást, és Budapest vonzáskörzetének nyolc településén a „kezdet kezdetéhez”, a „születést megelőző várandóságot idejéhez” ment vissza, a gyerekkori környezet és körülmények hatását kívánta vizsgálni az egyén későbbi szocializációja, testi-lelki fejlődése és felnőtt életének sikeres vagy épp kudarcos mozzanatainak szempontjából (Hanák, 1988; Losonczi, 1991 és 1999). Az ok-okozat feltárása akkor reális tervnek tűnt, utánkövetéses vizsgálatról lévén szó, ahol a gyermekek növekedését háromévente átfogóan, azok nagykorúságáig vizsgálták volna.

A kutatás 1990-ben a második hullámmal folytatódott; a gyermekek születése után, de még egyéves születésnapjuk előtt a Losonczi Ágnes vezette kutatócsoport ismét felkereste a családokat, és akkor már az anyákon kívül az „ifjú” apák is megkérdezte. A két adatfelvétel – 1988 és 1990 – között, míg a fiatal párok igyekeztek az új helyzethez alkalmazkodva a rájuk bízott új életről felelősséggel gondoskodni, az új jövevény igényeit megismerni és kiszolgálni, addig a történe-

lem „színpadán” sem tétlenkedtek. A kutatás két hulláma között elkezdődött és részben le is zárult a rendszerváltás folyamata. 1990-ben, ha a gazdasági és főleg társadalmi változásokon nem is, a politikai átrendeződésen már túl volt az ország. Talán nem túlzás azt állítani, hogy akkor, 1988 és 1990 között a történeti, a társadalmi és az egyéni idő különleges egybeesése egy kutató életében nagyon ritkán előforduló kegyelmi állapotot idézett elő. Sem a kutatócsoport, sem a kutatás során a vizsgálatba bevont édesanyák nem számítottak arra, hogy első gyermekük születésével egy időben nemcsak saját egyéni sorsukban történik valami egyedi és megismételhetetlen, hanem teljesen váratlanul addigi életüket alapjaiban megrengető politikai-gazdasági és társadalmi változásoknak is részeseivé váltak. Ezek a fiatal anyák és apák önálló életútjuk addigi két legfontosabb állomása – az önálló felnőtt életkezdet/házasság és a szülővé válás – között élték át, hogy a „rendszer” váratlanul felszedi az eredeti síneket, a kitaposott és ismert utakat felbontja, és őket a többi utassal együtt menetközben egyszerre csak egy teljesen új, addig ismeretlen pályára állítja.

Mindeközben a kutatócsoport is újratervezésre kényszerült: a gyermekek születése után, mikor ismét felkeresték a családokat, egy merőben új helyzethez kellett alkalmazkodniuk. A megváltozott társadalmi környezetben eltolódtak a hangsúlyok, előre nem látott problémák kerültek felszínre: olyannyira, hogy a második hullámban használt kérdőívet és az interjúvázatokat a még a kutatók számára is ismeretlen helyzetre vonatkozó kérdésekkel kellett kiegészíteni.

Sajnos az 1990-es második adatfelvétel után több adatfelvételre már nem került sor, a kutatásra ezután nem jutott több pénz és támogatás. A *Gyerekvárás, szülés, születés* kutatás eredményeit az akkori kutatói csoport két, azóta is hiánypótló könyvben publikálta, és számos előadásban bemutatta. A két adatfelvétel alapján készült két tanulmánykötetet a szakma máig is egyszerűen csak „kék könyvként”¹ és „zöld könyvként”² ismeri. A „kék könyv” és a „zöld könyv” még ma is etalon, alapidokumentum a szülés-születés szocio-kulturális hátterét illetően. A kutatási eredmények utóéletéről, a rendszerváltás óta kialakult helyzetről Losonczi Ágnes tollából több írás is megjelent: ezen írások összegzése *Az ember ideje. Esszék az időről.* című 2008-ban megjelent monográfiában olvasható (Losonczi, 1999 és 2008).

A könyv történetének másik, jóval „prózaibb” szála 2008 februárjára nyúlik vissza, amikor is Losonczi Ágnes egy – a témában sokadik – felkérésnek eleget

¹ Kék színű könyv: Hanák Katalin (szerk.): *Társadalmi változások – Életfordulók. Terhesség – szülés – születés I.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest 1988.

² Zöld színű könyv: Hanák Katalin (szerk.): *Társadalmi változások – Életfordulók. Terhesség – szülés – születés II.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest 1991.

téve előadást tartott a Gyermekesek Leleki Egészségéért Alapítvány által szervezett konferencián. Előadásában a Pest megyei településeken 1988 és 1990 között zajló *Gyerekvárás, szülés, születés* kutatásáról beszélt. Dávid Bea Ágnes új kutatócsoportjának fiatal tagjaként valószínűleg nem akkor hallott először erről a kutatásról, mégis akkor és ott az előadást hallgatva döbrent rá, hogy tulajdonképpen ez a történet róla is szól. Saját várandósága és szüléstörténete jutott eszébe. Bea legidősebb lánya 1990. december végén született, akkortájt, amikor Losonczi Ágnes kutatótársaival felkeresett 300, várandóságának utolsó trimeszterében lévő kismamát. A 2008-as előadás során elhangzott, hogy húsz évvel korábban a kutatócsoport hosszan elbeszélgetett a kismamákkal. A kutatók végighallgatták, amint többek között elmesélték, hogy kik is ők: milyen családból származnak, hogyan ismerkedtek meg leendő gyermekük apjával, hogyan készülnek a szülésre, mit várnak a jövőtől és mit kívánnak majd a megszületendő gyermeküknek. A kismamák elbeszéléseiből az is kiderült, hogy ki mennyire várja gyermekét, ki mennyire örül és ki hány gyermeket tervez még. A kérdezés során kirajzolódott a várandós anyákat többé-kevésbé ellátó szocialista egészségügyi rendszer működése is, melynek feltárása szintén célja volt a kutatásnak.

Aznap, 2008 februárjában a bő kétórás, nagysikerű előadás végére megszületett a döntés: a Losonczi Ágnes által megkezdett kutatást 20 év után folytatni kell. Elő kell keresni az eredeti kérdőíveket és címeket. A címlista alapján meg kell találni az anyákat, az apákat és az időközben felnőtt gyerekeket. Az új kérdőívekkel rá kell kérdezni az elmúlt huszonöt évre, a jelenre és a jövőbeli tervekre. Ha az eredeti terv, miszerint a kutatók három évente felkeresik a családokat, és nyomon követik a gyerekek fejlődését, illetve elemzik a családi körülmények alakulását, nem is valósult meg, egy új adatfelvétel, a *Gyerekvárás, szülés, születés* kutatás tulajdonképpen 3. hulláma megvalósíthatónak tűnt.

A folytatásról való döntést követően felgyorsultak az események. Az 1990 és 2008 között, az MTA Szociológiai Intézetében „Csipkerózsika álmát alvó” kutatást, dokumentációjának (kitöltött kérdőívek, legépelt interjúk, hanganyagok) felhasználásával több körben, körülbelül három év alatt sikerült teljesen „feléleszteni”. Első körben Losonczi Ágnes 80. születésnapjára a Szociológiai Intézetben több költözést is átvészelt, 40–50 dobozban tárolt, kézzel kitöltött kérdőívek felhasználásával megtörtént az eredeti két hullám egy, közös SPSS³ adatbázisban való rögzítése. Az akkori, a mainál sokkal hosszabb és jóval több nyitott kérdést tartalmazó kérdőívek feldolgozása, újrakódolása mellett sikerült az eredeti név- és címlistát felfrissíteni, és úgy összeállítani, hogy alkalmas legyen a tervezett új adatfelvétel (3. hullám) lebonyolítására.

³ A társadalomkutatásban gyakran használt statisztikai programcsomag neve.

Pénzt, paripát és fegyvert sem 1990-ben, sem 20 évvel később nem volt könnyű szerezni. Több sikertelen pályázat után, a Dávid Bea témavezetésével 2010-ben benyújtott *A rendszerváltás megszületett és meg nem született gyermekei: a születés szocio-kulturális körülményeinek hatása a demográfiai folyamatokra* című, K 83336 számú OTKA pályázat végül nyert, és három éves támogatást kapott a *Gyerekvárás, szülés, születés* kutatás 3. hullámának lebonyolítására.

2011-ben immár a *Rendszerváltás gyermekei kétgenerációs családkutatás* keretében a harmadik hullámbeli adatgyűjtésre egy generációnyi idő elteltével került sor: a vizsgálat kezdetén megszületett gyermekek időközben felnőttek, és immár abba az életkorba léptek, amelyben szüleik voltak annak idején. Az anyák generációja addigra nagyjából lezárta életének reprodukciós szakaszát. A szülők – elsősorban az anyák – visszatekintése alapján a rendszerváltás óta eltelt évek társadalmi változásait egy speciális optikán keresztül nézhetjük, és mivel a megkérdezett anyák (és apák) korábbi történetét, véleményét, terveit, várakozásait az előző kérdőívekből részben ismerjük, így módon ezeket egymással is összevethetjük. Az első két hullám kérdőíveiből⁴ sok olyan dolgról van konkrét tudásunk, ismeretünk, amit a kérdezettek azóta vagy elfelejtettek, vagy teljesen átértékeltek.

A 3. hullámbeli adatfelvétel a korábbiakhoz képest újabb információkkal szolgál: mégpedig a mára felnőtt gyerekekről, az Y generáció fiatalabb tagjairól,⁵ vagy ahogy a kutatásunk nevében szerepel, a „rendszerváltás gyermekeiről”. Ők már az „új világra” születtek: jelen életükben, jövőre vonatkozó terveikben, viselkedésükben és normarendszerükben egyaránt tetten érhetők a rendszerváltás társadalmi hatásai. Ezek, a rendszerváltás idején felnövő, mostanra a húszas éveikben járó fiatalok számítanak a gyermekvállalás, családalapítási tervek szempontjából releváns célcsoportnak. E fiatal generációban vizsgálhatók a családi szocializáció és háttér hatásai a párválasztással, gyermekvállalással kapcsolatos attitűdökre, továbbá a családalapítás előtt álló fiatalok családalapításra, gyermek- és/vagy munkavállalásra vonatkozó tervei is.

Annak idején Losonczi Ágnes a „kezdet kezdetének” megismeréséhez, a születéskori egyenlőtlen egyéni élethelyzetek és esélyek társadalmi meghatározottságának szisztematikus elemzéséhez „kemény” terepre ment. A kutatáshoz rossz csecsemőhalandósági mutatókkal rendelkező Budapest környéki településeket választott, mivel ezek a tényezők nagy valószínűséggel az egyéni életesélyek szempontjából markáns társadalmi egyenlőtlenségekre utaltak.

A vizsgálat helyszínei Dunaharaszti, Szigethalom, Szigetszentmiklós, Százhalombatta, Érd, Dabas, Monor és Cegléd voltak. A kutatói szándék akkoriban

⁴ Összesen három kérdőív készült akkor: 1988-ban 301 várandós anya, 1989–1990-ben 194 anya és 191 apa töltötte ki a kérdőíveket.

⁵ Y generációnak az 1980 és 1995 között születetteket hívjuk.

egybeesett a helyi egészségpolitikai akarattal, és ennek volt köszönhető a Pest megyei Tanács támogatása. 1988-ban, az első adatfelvétel idején Pest megyében az országos átlaghoz képest magas csecsemőhalandóság (18,6 ezrelék versus 15,8)⁶ mellett különösen magas volt az endogén⁷ rizikófaktorok aránya is. Míg Magyarországon a csecsemőhalálozások 83,5 százaléka volt endogén, ugyanez az arány Pest megyében 91,9 százalék volt. A csecsemőhalandóság fő oka (80%) a magas koraszülési arány volt (Boócné, 1991). Az egészségügyi rendszer hálózatának hiányos működése mellett a koraszülés előfordulásáért a társadalmi feltételek is felelősek: rossz anyagi helyzetben, alacsonyabb iskolai végzettségűek körében sokkal magasabb a koraszülés, mint a jobban ellátott, védettebb civilizációs viszonyok között élők esetében. Egy, az 1970-es években végzett vizsgálat szerint a „jónak mondható szociális helyzet esetén a koraszülési gyakoriság 8,5 százalék, míg rossz szociális helyzet esetén 20 százalék.” (Boócné, 1991: 261.)

A *Gyerekvárás, szülés, születés* kutatás másik fő fókusza a várt és nem várt gyermek kérdéskör volt: a kutatással Losonczi Ágnesnek az volt a célja, hogy hosszútávon összehasonlítsa a nem várt, nem akart gyerekek és a várt, akart gyerekek életútját, testi-lelki fejlődését, és feltárja a mentális és társadalmi ok-okozati összefüggéseket (Losonczi, 1991).

„A terhesség, szülés nemcsak ezekben a végzetes esetekben mutatja éles beavatkozását az életben maradás esélyeire és a testi-lelki minőségre. A szüléseknél a kockázatok, esetleges sérülések a gyerek életben maradási esélyein túl, azok egész életére kihatnak. [...] A különbségek és szakadékok azonban a látszólag »puha« társadalmi tényekben is megjelennek, akár tudomásul vesszük, akár nem, így az akart és nem akart gyerek fogadásának különbségeiben, a várandósság idejének életvezetési módjában, a várandósság idejének ismeret és tudás színvonalában, valamint az egészségügyi ellátás a terhes gondozás egyenetlenségeiben, megoldatlanságaiban. Erősen befolyásolják a gyerekek iránti vágyat a gyerekekkel kapcsolatban kialakult, hatást gyakorló uralkodó társadalmi ítéletek és magatartásmódok.” (Losonczi, 1999: 110.)

A *Rendszerváltás gyermekei kétgenerációs családkutatás* terepmunkája, az OTKA pályázattal együtt, 2013-ban zárult le. A kutatócsoport tagjai 2015-ig

⁶ A vizsgált települések közül a legmagasabb csecsemőhalandóság Érden volt (28,3 ezrelék), utána következett Szigetszentmiklós (27,2 ezrelék), Monor (26 ezrelék), Dabas (25,4 ezrelék) és Cegléd (21,6 ezrelék). Ennél jóval kedvezőbb helyzet egyedül Százhalombattán volt. Ott 1000 éveszülötettre a születés után egy éven belül 17,7 csecsemőhalál jutott. Szigethalomról és Dunaharasztról nincs külön adat (Boócné, 1991).

⁷ A csecsemőhalálozás rizikófaktorának keletkezési időpontja szerint endogén (veleszületett) ok, ha a halál oka koraszülés vagy a szülés során bekövetkezett károsodás volt.

több hazai és nemzetközi konferencián mutatták be az eredményeiket⁸ és eddig három tanulmányt publikáltak.⁹ A paneladatokat is tartalmazó adatbázisok a feldolgozás során folyamatosan változtak. Ezért fordulhat elő, hogy az eddig megjelent publikációkban és a most megjelenő könyvben az adatok között némi eltérés van. A végleges alapadatbázis ugyanis a könyv megírásával egy időben készült el, és a könyv megjelenése után az MTA Kutatóközpont Kutatási Dokumentációs Központ (<http://kdk.tk.mta.hu>) repozitóriumába kerül, ahol más kutatók számára is elérhetővé válik. A kutatási adatok feldolgozása a könyv megírásával fontos, de nem végállomáshoz érkezett. Az adatok felhasználásával doktori disszertáció és nemzetközi publikáció is készül a közeljövőben.

Két és fél év munkája, hogy a 25 évvel ezelőtt elkezdett és az 5 éve továbbfolytatott kutatás eredményeiből összeállt a mostani, sorrendben *III. Terhesség-szülés-születés* kötet. Az a kötet, amit a „kék könyv” és „zöld könyv” nyomán – a hagyományokat követve – magunk között egyszerűen csak „lila könyv”¹⁰ néven emlegetünk, és aminek hivatalos címe végül *A rendszerváltás családtörténetei. Huszonöt év Budapest árnyékában* lett. „*A rendszerváltás megszületett és meg nem született gyermekei*” címen futó pályázat miatt sokáig ez volt a tervezett könyv címe is. Ezt végül azonban a tartalmi változások és a megváltozott fókusz miatt módosítottuk. A téma szempontjából ugyanis sokkal relevánsabb, hogy a rendszerváltás társadalmi történéseit a mindennapokat megélt és a rendszerváltásban valóban érintett egyének/családok szemszögéből tárjuk fel.

Az öt szerző által jegyzett „lila könyv” végül is – az előző két kötettel ellentétben – egy egységes könyvvé „gyűrődött”, ahol a témák fejezetek, és nem külön tanulmányok formájában kerültek kidolgozásra. *A rendszerváltás családtörténetei. Huszonöt év Budapest árnyékában* című könyv egy adott földrajzi környezetben a szociológia különböző eszközeivel igyekszik feltárni és elemezni a rendszerváltáskor született gyerekek és családjaik 25 évnyi történetét. A rendszerváltás

⁸ Ezek közül néhány:

- a, *The Born and Unborn Children of the 1989 Transition: methodological and ethical challenges of a third wave family panel research two decades after*. CRFR International Conference: Researching Families & Relationships. University of Edinburgh (2013)
- b, *The Born and Unborn Children of the 1989 Hungarian Transition: Analysing Childbearing Intentions on a Three Wave Family Panel Research*. XVIII ISA World Congress of Sociology: Facing an Unequal World: Challenges for Global Sociology, Japan (2014).
- c, *The born and unborn children of the 1989 Transition: effects of the socio-cultural circumstances of childbearing*. European Population Conference Budapest (2014)
- d, *Születés a szociológus szemével. Az „Integrált szülő-csecsemő konzultáció” helye a magyar gyermek- és családelátásban*, Budapest (2014)

⁹ Dávid–Albert, 2014; Dávid–Hargitai, 2014; Bóné–Biró, 2015

¹⁰ A könyv lila színű lett, mert Losonczy Ágnes 80. születésnapján az ajándékként átadott kutatási dokumentációt és CD lemezt lila dossziéba csomagoltuk.

családtörténetei az átlagemberekről, családjaikról és gyerekeikről szól. A megközelítés nem a hagyományos, ilyen-olyan módon eltorzított visszaemlékezésre alapozó múltidézés, hanem az adott pillanatban és élethelyzetben feltett kérdésekre adott válaszokat teszi egymás mellé, és vizsgálja a közben eltelt idő távlatában. A feldolgozás módja tulajdonképpen a „Losonczy-féle” interdiszciplináris megközelítés, ahol a makrotársadalmi folyamatok megértése az emberek „lemérésével” történik (Tóth, 1992).

Az eredeti tervek közül a csecsemőhalandóság társadalmi tényezőinek feltárására ezúttal egyáltalán nem került sor. Ugyanakkor, legalább érintőlegesen, elemzésre került a várt és nem várt gyermekek összehasonlító vizsgálata: mélyebb elemzésnek nem annyira az első, mint inkább a harmadik-negyedik gyerek esetében lenne relevanciája. Részben új és fontos elemzendő kérdés a tervezett és megvalósult gyerekszám, valamint az ezt befolyásoló tényezők alakulása. Azoknak a pozitív és negatív hatásoknak a beazonosítása, amelyek az első gyereket váró, majd pedig nevelő szülőket érik, ugyanis ezek befolyásolhatják a későbbi gyermekek vállalását vagy nem vállalását. Az elemzés teljesen új iránya a személyes biztonságérzet többdimenziós modelljének vizsgálata. A személyes biztonságdimenziók fókuszba helyezése lehetővé teszi a szülői generáción belül az időbeli változások mérését és a szülő-gyermek generációk egymással való összehasonlítását, hozzájárulva ezzel a rendszerváltás utáni társadalmi helyzet megértéséhez.

Az egyéni élettörténeteket többféle módon dolgoztuk fel, annak megfelelően, ahogy az adatok épp „diktáltak”. A 25 évet felölelő kétgenerációs családtörténetek lehetővé tették az adatok kvalitatív és kvantitatív feldolgozását is.

A könyv egyes fejezeteibe megpróbáltunk minden – a téma szempontjából – fontos információt „bedolgozni”. A könyvbe sok eredeti interjúrészletet tettünk, amelyek még jobban visszaadják a kérdezettek élettörténeteit. A rendelkezésünkre álló kérdőívekben kapott válaszokat egy-egy az adott településre tipikus családi minisztörivá gyűrtük. Ezzel párhuzamosan a kérdőívekből kinyert adatokból hét dimenzió mentén „kemény” változókat készítettünk, csoportokat képeztünk, majd azokat az anyákra és a gyerekekre vonatkoztatva elemeztünk. Eredményeink vizuális megjelenítéséhez is a lehető legváltozatosabb eszközöket igyekeztünk alkalmazni: térképet, fotókat, piktogramokat és ábrákat.

A könyv megírásában végül öt szerző vett részt, de azt megelőzően 2011 óta több kollégánk is segítette a munkákat: köszönettel tartozunk Albert Fruzsínának, Husz Ildikónak és Tóth Olgának. A kérdőív összeállításában és a későbbi egyeztetéseken való részvételt köszönjük Orosz Katalinnak, Örkényi Ágotának és Szénási Kornéliának. Hálásak vagyunk S. Nagy Zitának, Biró Emesének és Török Emőkének azért, hogy néhány megbeszélés erejéig csatlakoztak a teamhez. Köszönet illeti Mogyorósi Pálmát, Skandera Nikolettet és Menráth Marcellt az interjúk „előfeldolgozásáért”. Végezetül pedig, Czigány Lászlónak köszönjük,

hogy nemcsak „egyszerű” olvasószerkesztőként működött közre, hanem a szakirodalmak összegyűjtésében és feldolgozásában is igen komoly segítséget nyújtott.

Az elmúlt öt évben a **Rendszerváltás gyermekei kétgenerációs családkutatás** kapcsán végzett munkában való aktív részvétel mindnyájunk számára különleges tapasztalatot és lehetőséget jelentett. Szeretnénk külön kiemelni a Losonczy Ágnessel való együttgondolkodás és alkotás örömét: az általa huszonöt éve útjára indított *Gyerekvárás, szülés, születés* kutatása nélkül **A rendszerváltás családtörténetei. Huszonöt év Budapest árnyékában** című könyv biztos nem született volna meg.

1.2. Rendszerváltás új nézőpontból

„Örülök, hogy van változás, csak jó irányba legyen.” (Levente, Érd)

„Szép dolog ez a rendszerváltás, [...], de nem könnyíti meg az embernek a helyzetét.” (Andi, Érd)

A magyarországi rendszerváltással foglalkozó (szak)irodalom mára már szinte könyvtárnnyira duzzadt, mégsem állíthatjuk, hogy sikerült volna minden vetületét alaposan feltárni és elemezni. Az idevágó – nem kevés – szociológiai kutatás inkább részterületeket fed le, hiányzik a téma szociográfiai megközelítése (Valuch 2015). A társadalomtudományok, a szociológia tulajdonképpen máig adós olyan mikroszintű vizsgálatokkal, amelyek azt elemzik, hogy e valóban gyökeres politikai, társadalmi és gazdasági változások hogyan rendezték át az emberek – addig viszonylag jól kiszámítható – életét és mindennapjait. Kevés empirikus adat áll rendelkezésre például arra vonatkozólag, hogy a különböző társadalmi státuszú csoportok milyen alkalmazkodási és túlélési stratégiákat dolgoztak ki, és hogy az egyes stratégiák milyen következményekkel jártak/járnak (Kapitány–Kapitány, 2007). A családi viszonyok és a gyerekvállalás rendszerváltás utáni alakulását vizsgáló könyvünkben ebbe az irányba szeretnénk tenni egy kicsi, de talán nem jelentéktelen lépést.

A nyolcvanas évek végén lezajlott átmenet kapcsán többféle fogalomhasználat is lehetséges (Csath, 2006; Kornai, 2007; Ripp, 2009; Valuch, 2015). A magunk részéről – mivel Magyarországon nem a többség akarásával, választások, népszavazás vagy hasonló alapján, hanem a régi politikai elit aktív részvételével tárgyalásos úton jutottak el egy viszonylag jól behatárolható időponthoz, 1989-1990-hez köthető döntő fordulatig – a rendszerváltás szó következetes használatát tartjuk célravezetőnek. Romsics Ignáchoz csatlakozunk, és a rendszerváltáson „azt az

átalakulási folyamatot értjük, amelynek során a második világháború után szovjet kényszer hatására kialakult egypárti diktatúrákat egész Kelet-Európában többpártrendszeren nyugvó parlamentáris demokráciák, az állami tulajdonon alapuló tervutasításos gazdálkodást pedig magántulajdonra épülő piacgazdálkodás váltotta fel.” (Romsics, 2013: 7.)

A rendszerváltás szabadságot, de ezzel egyidejűleg korábban nem ismert mértékű bizonytalanságot is hozott az emberek életébe. Megszűnt az a fajta szociális biztonság, amelyről az előző rendszert börtönhöz hasonlító Jacek Kuron lengyel politikus és történész így ír: *„A szocialista állam a gazdasági és szociális élet központi irányításának, és így a központosított újraelosztásnak a rendszere volt. Állítható, hogy megvalósította ideológusainak szándékait: létrehozta a maximális szociális biztonság rendjét egy olyan országban, ahol minden polgár az állam alkalmazottja volt. A gyakorlatban a munkahely korlátlanul nyújtott juttatásokat. A béreknek elvileg csak az élelmet és ruházzkodást kellett fedezniük. A lakás, világítás, fűtés, orvosi ellátás, bölcsőde, óvoda, iskola, könyvek, gyereknyaraltatás, üdülés (ugyancsak elvileg) ingyenesek voltak. Az állam garantálta minden dolgozó számára a nyugdíjat, egészségügyi biztosítást és rokkantellátást.”* (Kuron, 1994: 3–4.)

A rendszerváltással és a (többek között a mezőgazdasági termelősövetkezetek szinte teljes felszámolását és a nehézipar gyors leépítését maga után vonó) gazdasági szerkezetváltással viszont ezek a biztonságok gyakorlatilag semmivé lettek, a teljes körű foglalkoztatottság megszűnése, a munkanélküliség megjelenése és elterjedése nyomán eltűnt a munka és így a jövedelem biztonsága, ami aztán egyes csoportoknál nagyon könnyen maga után vonhatta a lecsúszást és az elszegényedést: *„A munkanélküliség időtartama és a szegénység között a kutatások határozott összefüggéseket mutattak ki. Minél tartósabban válik valaki munkanélkülivé, annál nagyobb a valószínűsége, hogy elszegényedik, de az összefüggés fordítva is igaznak bizonyult a rendszerváltást követő években, vagyis aki szegényes életkörülmények között él, nagyobb valószínűséggel lesz munkanélküli.”* (Valuch, 2015: 109.)

Ez a fajta létbizonytalanság a társadalom felső rétegét leszámítva mindenkit érint, ahogy arra Valuch is rámutat, *„Napjaink magyar társadalmában ez az egyik feszültségforrás, hogy a társadalmi közép nagy részének pozíciója megőrzése, a stabil megélhetés biztosítása jelenti a legnagyobb feladatot.”* (Valuch, 2015: 158.) Ebben a kontextusban érthető, hogy miért tudják olyan kevesen értékelni a rendszerváltás hozta szabadságokat. Ferge szerint *„Aligha meglepő, hogy a létbiztonságok megrendülését nem tudja ellensúlyozni a szabadságnyerés pozitív élménye. A polgárok többsége nem fogadja kedvezően a szociálpolitika konzervatív vagy neoliberális indíttatását, az állam visszavonulását követelő felfogását. Erős az igény arra, hogy az állam ne adja föl szociális-kulturális felelősségvállalását.”* (Ferge, 1994: 15.)

Ehhez társult az egyenlőtlenségek először erősebb, majd csökkenő mértékű, de folyamatos fokozódása: „A társadalmi átrendeződés következtében radikálisan átalakult a jövedelemelosztás rendszere is. A folyamat legfontosabb és legmarkánsabb jellemzője a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése volt.” (Valuch, 2015: 109.)

A társadalmi differenciálódási folyamat ehhez és a „nagyfokú jövedelmi bizonytalansághoz” (Kolosi–Sági, 1996: 174.) kapcsolódó egyik legfontosabb jelensége a szegénység terjedése, az alsó társadalmi réteg szélesedése, a tartós munkanélküliség mellett a lakhatás biztonságának megrendülése és a hajléktalanság megjelenése. Ennek következtében a rendszerváltást követően valamelyest megváltozott a szegénység megítélése: *„már nem elsősorban az egyéni hozzáállással, adottságokkal, hanem a külső feltételek gyökeres megváltozásával magyarázták az elszegényedést, a szegénységet, ám részben megmaradt a szegényekkel szembeni előítéletesség is. Ugyanakkor furcsa módon nem erősödött a társadalmi szolidaritás vagy a társadalmi integrálódás, hanem sokkal inkább az individualizálódás került előtérbe, ami felgyorsította az elszegényedők dezintegrálódását, peremre kerülését.”* (Valuch, 2015: 211.)

A szolidaritás hiánya összefügghet azzal is, hogy ma Magyarországon nagyon, talán aránytalanul sokan érzik magukat a rendszerváltás veszteseinek. Ez viszont nem meglepő módon nemcsak a bizonytalanságot, hanem a bizalmatlanságot is fokozza a társadalom széles rétegeiben. Erről és a bizalom témájáról részletesen a TÁRKI szerkesztésében 2005-ben megjelent Kockázat, bizalom és részvétel a magyar gazdaságban és társadalomban¹¹ című tanulmánykötetben olvashatunk.

A rendszerváltással összefüggésben a makroszintű biztonság-bizonytalanság a mikrotörténetekben egyaránt tetten érhető és modellezhető. Könyvünk további részében arra vállalkozunk, hogy a biztonság különböző formáit, dimenzióit a személyes és egyedi élettörténetekben minél árnyaltabban megjelenítsük, és – Somlai Pétert idézve – egy „szocializációs monográfiát” írjunk.

¹¹ <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a719.pdf>

2. A rendszerváltás családtörténetei – biztonság és bizonytalanság

„A szülésekben és a szaporodásban benne van egy társadalom életállapotának kifejeződése.”

(Losonczi, 1991: 13.)

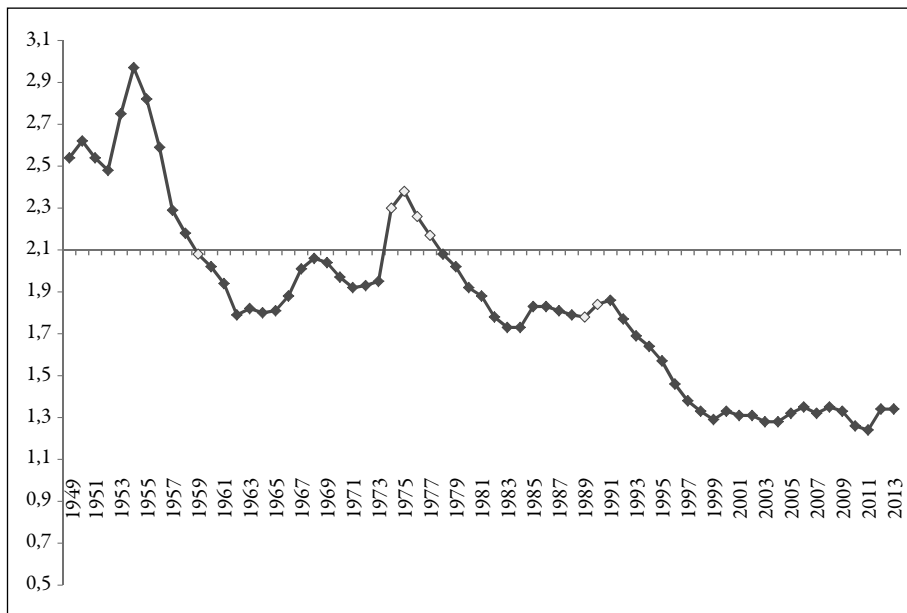
A népesedés, a termékenység és a szaporodás alakulása mint az adott társadalom fennmaradásának és továbbélésének záloga nem pusztán a benne élők egyéni döntésén alapul. Létkérdés, amit minden rendszer a maga módján prioritásának, politikai credójának megfelelően kezel és igyekszik befolyásolni. Magyarország kedvezőtlen népesedési helyzete a kutatás kezdetekor 1988-ban már egyáltalán nem számított új és ismeretlen témának. A népességfogyás és az ezzel összefüggő csökkenő születésszám akkor már évek óta a közgondolkodás tárgyát képezte; demográfusok, közgazdászok, politikusok és szépírók egyaránt behatóan foglalkoztak a témával. A népességszámot meghatározó természetes szaporodás és halálzási mutatók kedvezőtlen alakulása nyomán ugyanis 1981 óta fogyott a magyar: a fogyás mértéke 1988-ban 1500, 1989-ben 2000 fő volt (Andorka – Harcsa, 1990). A termékenységi mutatók szerint a népesség egyszerű reprodukciója már az 1950-es évek végétől nem volt biztosított, a tiszta reprodukciós együttható 1 alá (0,973) először 1958-ban esett. A teljes termékenységi arányszám (TTA) alakulását 1949-től 2013-ig a 1. ábra mutatja, amelyen a gyermekszám növelését célzó népesedéspolitikák egyes – időnként durva – beavatkozási kísérleteit/lépéseit is nyomon lehet követni.

A második világháború után (1947–1951 között) feltehetően a nagyobb házassági kedvnek köszönhetően rövid időre javult az élveszületési arányszám. Az 1952-es újabb mélypontról való „elmozdulást” akkor a Ratkó Anna egészségügy-miniszter fémjelzte, a művi vetélést tiltó rendelet igyekezett segíteni. A terhességmegszakítási tilalom 1956-ban történő feloldása után a születésszám 1959-ben már a reprodukciós szint alá esett, majd 1962-ben újabb mélypontot ért el.

Andorka és Harcsa (1990) tanulmányukban a 1962-ig tartó termékenységszökkenést a demográfiai átmenet utolsó szakaszának tekintik. Két folyamat zajlott ekkor. Egyrészt az ez idő alatt bekövetkező iparosodás, városiasodás, az iskolázottsági szint emelkedése és a női munkavállalás elterjedése többé-kevésbé természetes következményként vont maga után, hogy társadalmi szinten (különösen az ipari munkások, közlekedési munkások körében) csökkent a születések száma. Másrészt eltűntek azok a rétegek (például mezőgazdasági munkásság),

amelyek addig „hagyományosan magas termékenységgükkel ellensúlyozták a többi rétegek kis termékenységét” (Andorka–Harcza, 1990: 15.).

1. ábra: A teljes termékenységi arányszám¹² alakulása Magyarországon 1949 és 2013 között

KSH¹³

Úgy tűnt, hogy a népesedéspolitika az 1965-ben bevezetett és 1974-ig folyamatosan emelt családi pótlékkal, az azt 1967-től kiegészítő gyessel és az 1974-es újabb, abortuszt korlátozó rendelettel elérte, hogy a születések száma – legalábbis átmenetileg – emelkedett. A TTA 1974-ben újból a reprodukciós szint fölé került, 1975-ben elérte a maximumot, és 1978-ig a 2,1 szint felett tudott maradni. Az emelkedéshez az is nagyban hozzájárult, hogy az úgynevezett „Ratkógyerekek” ekkor értek szülőképes korba.

A kérdés csupán az, hogy a hosszú távú folyamatokban bekövetkező javulás, majd újabb csökkenés nem inkább a női népesség korösszetételének változásaiból fakadt-e? Ugyanis számítások szerint ugyan az 1953-as abortusztilalom „lényeges

¹² A teljes termékenységi arányszám azon élveszületett gyermekek átlagos száma, akiket egy nő élete során világra hozhatna, ha a termékeny évei az adott év korszecifikus termékenységi arányszámainak megfelelően telnének. Ez az arányszám így egy hipotetikus generáció befejezett termékenységét adja meg. Az ábrán a 2,1-nél húzott egyenes a társadalom egyszerű reprodukciójához szükséges gyermekszámot jelenti, azaz a vonal alatti években a népességszám csökken.

¹³ http://www.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001b.html?down=225

hullámhegyet idézett elő a termékenységi mutatókban, de nem módosította a nők befejezett termékenységet, az ebben az időszakban szülőképes női nemzedékek befejezett termékenysége a korábbi csökkenési tendencia változatlan folytatódását mutatja” (Andorka–Harcza, 1990: 16.). Mind az 1965-től bevezetésre került, a gyermekvállalást ösztönző népesedéspolitikai intézkedésekkel, mind pedig az 1974-es abortuszt korlátozó politikával „csak” annyit sikerült elérni, hogy az adott kohorsz termékenységi együtthatói nem lettek rosszabbak, azaz legalább megállt a csökkenő tendencia. Azonban a népesség egyszerű reprodukciójának hosszú távú biztosításához az így megemelkedett születésszám sem volt elegendő. Földvári és szerzőtársai (Földvári et al., 2015) az utóbbi évek idevonatkozó elemzéseit szisztematikusan végignézve szintén megerősítik azt, hogy a családtámogatási intézkedések (akár a gyed, a gyes vagy a családi pótlék) önmagukban – a meglévő politikai akarat mellett – sem elegendők ahhoz, hogy a termékenység és gyermekvállalási hajlandóság pozitív irányba mozduljon el. Tanulmányukban idézik Gábos és társai 1950–2006 közötti időszakra vonatkozó becslését: eszerint „a családtámogatások összegének egy százalékos növekedése a teljes termékenységi arányszám 0,2 százalékos növekedését eredményezné” (Földvári et al., 2015: 9.).

A 70-es évekre a kétgyermekes családmodell stabilizálódott és osztársadalmi szinten meghatározóvá vált. Ezt a folyamatot segítette a szocializmus „mindenki egyenlő” ideológiája, a mindenki számára elérhető, ingyenes iskolarendszer, valamint a teljes körű foglalkoztatás modellje is. Ezek a körülmények megkönnyítették a fiatalok számára a korai házasságkötést, ugyanakkor felgyorsították azokat a folyamatokat is, amik végül a házasságok egyre nagyobb számú felbontásához vezettek: a szekularizációt, a nők munkavállalásával együtt járó anyagi függetlenség elterjedését és a válással kapcsolatos törvényi szabályozás fokozatos lazulását (Sobotka, 2004).

A rendszerváltás óta a népesedési mutatók oly mértékben romlottak tovább, hogy az 1988-as – akkor drámainak tűnő – állapotokon ma már legfeljebb csak nosztalgizhatunk. Időközben ugyanis a magyarországi termékenységi ráta olyan mértékben csökkent, hogy 1999 óta az úgynevezett lehető legalacsonyabb vagy szuperalacsony¹⁴ termékenységi mutatóval rendelkező országok közé tartozunk (Kohler–Billari–Ortega, 2002). Ugyanakkor fontos hozzátennünk, hogy az 1990-es évektől a csökkenés eltérő mértékben, de mindegyik volt szocialista országban megfigyelhető, és inkább a nők körében egyre jellemzőbb halasztó magatartásnak, semmint a szülőképes nők létszámbeli csökkenésének köszönhető (Kamarás, 2012; Spéder, 2014a; Spéder, 2014b).

¹⁴ Ez a lowest-low kategória, ahol a TTA 1,3 vagy alacsonyabb.

2013-ban Magyarország az EU 28 országa közül a termékenységi arányszámokat tekintve a 21. helyen állt. A termékenységi arányszám az akkori 1,24-es értékkel 2011-ben érte el az abszolút mélypontját. A 2014-re vonatkozó előzetes számítások alapján várható, hogy a TTA érték 1,41 lesz, ami 1997 óta a legmagasabb hazai termékenységi arányszámot jelenti (Kapitány–Spéder, 2015). Fontos megjegyeznünk, hogy mára a termékenységi arányszám pozitív változása nem jár együtt a születések számának növekedésével. Mégpedig amiatt, hogy a viszonylag magas gyermekvállalási kedv jellemezte 20 és 40 éves korú nők létszáma 2012 óta egyre csökken. Azaz a körökben mért magasabb termékenységi arányszám összességében azt jelenti, hogy kevesebb potenciális anya vállal ugyanannyi vagy kicsivel több gyereket. Az előrejelzések szerint mire a „rendszerváltás gyermekeinek” általunk is vizsgált generációja felnőttkorba lép, „olyannyira csökkenni fog a szülőképes korban levő nők létszáma, hogy az a gyermekvállalási hajlandóság esetleges növekedése mellett is csökkenő születésszámot jelent majd” (Kapitány–Spéder, 2015: 43.).

2.1. A társadalmi és személyes biztonság – a gyermekvállalás feltételei

„Az esküvőre három hónapot kellett várni, bizonytalanság érzésem volt, nem volt rendezve. Megszólják az embert, ha leányfjével gyereket vár, kinézik az ilyen kapcsolatot. Ha egyedül voltam, elkeseredtem. Férjem jött, megnyugtató, hogy mellettem van. Eltűntek a problémák, biztonságban voltam. Eszembe jutott az is, mikor magamban voltam, hogy öngyilkos legyek. Nem titkoltam, hogy terhes vagyok, büszke voltam rá, de azért jobb volt, hogy nem volt túl nagy. Régen hófehér hosszú ruhára vágytam esküvőre, de most nem akartam kinevetetni magam. Magam csináltam, világoskék alkalmi ruhát. Az elején a virág volt csak fehér, a fejemen kis fehér virágok voltak. Az esküvőre vártunk három hónapot, és előtte való nap be kellett feküdni a kórházba, nyitott méhszáj miatt. A kórházi légkör is elkésérítő volt. Egy hónapot kellett benn töltenem. Ideges voltam, fogytam. Kijöttem, kaptunk halasztást az esküvőre, meglett az esküvő, minden rendbejött, megnyugodtam, azt az esküvőn tudtuk meg, hogy ezt a lakást megkapjuk. Várom a kisbabám már, örülök neki feltétel nélkül. A hasam sem látszott az esküvőn, pedig hat hónapos voltam.” (Anna, Cegléd)

Bár a fogantatás, szülés, gyermekvállalás és gyermeknevelés alapfeltétele, hogy az édesanya és az újszülöttet befogadó család számára a társadalmi környezet tárgyi és lelki biztonságot nyújtson, a rendszerváltást megelőzően több évtizede csökkenő termékenységi mutatók magyarázatánál ez az aspektus mégsem kapott különösebb hangsúlyt. Ahogy a társadalom minden rétege számára a kevesebb

gyermek lett a preferencia, úgy kerültek a családtervezést befolyásoló tényezők (a női munkavállalás elterjedése, a nők továbbtanulásának széleskörű növekedése, az urbanizáció, az egyéni érdekeket és érvényesülést támogató új normák és szabályok kialakulása) a társadalomtudományok fókuszába. A hangsúly a családok működésében bekövetkezett változások megértésén volt, mert – ahogy Cseh-Szombathy László akkoriban megfogalmazta – „a születések zöme legális házasságokon belül következik be, illetve marad el” (Cseh-Szombathy, 1990: 495.).

A csökkenő gyermekvállalási hajlandóság a fejlett, nyugati társadalmakban második demográfiai folyamatként definiált korszakára a várható élettartam nagyfokú emelkedése és a népesség ezzel összefüggő fokozódó öregedése mellett a házassággal kapcsolatos magatartási formák változása/átalakulása volt jellemző. A 70-es évektől jelentősen nőtt a válások és csökkent a házasságkötések száma, emelkedett a házasságon kívüli együttélések és az élettársi kapcsolatban született gyermekek száma, nőtt az egyedül élő szülők (főleg anyák) által nevelt gyermekek aránya, és gyakoribbá vált a gyermektelenség (van de Kaa, 1987; Tárkányi, 2008).

A rendszerváltás előtt a szocialista országok többé-kevésbé „immunisak” voltak a nyugati társadalmakban a 70-es évektől elterjedő új családformákkal szemben. Ezekben az országokban a társadalom minden rétegében – a már említett – kétgyermekes családmodell dominált. Alacsony volt a gyermektelen párok és a nagycsaládosok aránya is. A családalapítás és az első gyermek születése a fejlett országokhoz képest fiatalabb korra esett, a szülések között kevesebb idő telt el. A születésszabályozás a nők számára kevésbé a modern fogamzásgátló szerek használatáról, mint inkább az abortusz gyakorlatának széles körben való elterjedéséről szólt. Ennek a családmodellnek a 90-es évekig tartó stabilitását a szocializmus nyújtotta intézményi feltételek, a kulturális tényezők és a 40 év alatt kialakult normák együtt biztosították. Ebben az időben a fiatalok élete nyugat-európai kortársaikhoz képest ugyan jóval alacsonyabb életszínvonalat és kevesebb izgalmat nyújtott, de gazdasági szempontból sokkal kiszámíthatóbb volt: a teljes foglalkoztatottság politikája már a 18 év feletti fiataloknak is munkát és önálló megélhetést biztosított (Sobotka, 2003 és 2008).

A családi viszonyok nyugat-európai változásai (kevesebb házasságkötés, az alternatív párkapcsolatok és a tudatos gyermektelenség terjedése, a válások számának növekedése) a 90-es évek előtt részben és kisebb mértékben, de Magyarországon is tetten érhetők voltak (Cseh-Szombathy, 1990). 1970-től hazánkban is folyamatosan csökkenni kezdett a házasságkötések száma, a változás a nem-házasokhoz viszonyítva volt különösen szembetűnő. A házassági kedv először az elváltak körében lankadt (válás után már egyre kevesebben akartak újránházassodni), majd a nőtlenek és hajadonok körében is egyre csökkent a házasságkötések gyakorisága. Az úgynevezett alternatív párkapcsolati formák a nyolcvanas évek-

re még kevésbé terjedtek el, de itt is emelkedő tendencia mutatkozott. A válások aránya a házasságkötésekhez képest – a fejlett országokéhoz hasonlóan – egyre nőtt, a házasságok 40 százaléka végződött előbb vagy utóbb válással. 1946 és 1988 között a válások száma megháromszorozódott. Cseh-Szombathy (1990) szerint a hazánkban ez idő alatt lezajlott politikai, gazdasági, társadalmi és erkölcsi viszonyok változásaiban keresendő erre a magyarázat.

A házasságon kívül született gyerekek száma a 80-as évek végére szintén emelkedni kezdett, de a házasságon belül születettekhez képesti arányuk még így is messze alacsonyabb volt, mint Nyugat-Európában. A születések alacsony számát Magyarországon jelentősen befolyásolta a művi vetélés „mértéktelen” gyakorlata: még 1988-ban is 70 terhességmegszakítás jutott 100 élveszülő nőre. Ez különösen annak fényében volt riasztó, hogy ezen beavatkozások egyötödét még gyermektelen, másik egyötödét pedig addig csupán egy gyermeket szülő nőknél végezték el. A nem megfelelően végrehajtott egészségügyi beavatkozások azonban komoly kockázatokkal jártak a nők egészségére és későbbi szülőképeségére nézve is (Cseh-Szombathy, 1990).

1988–89-ben, amikor a Losonczy Ágnes vezette kutatócsoport először kereste fel a *Rendszerváltás gyermekei kétgenerációs családkutatás*-ban résztvevő édesanyákat, a „rövid huszadik század hosszú Kádár-korszakának” utolsó éveiben jártunk. Ebben a már érdemleges társadalmi megrázkódtatás, látványos politikai fordulat nélküli időszakban a mindennapok kiszámíthatóak és tervezhetőek voltak (Gyarmati 2013). A Kádár-rendszer ugyanis állampolgárainak, azok politikai és gazdasági függetlenségéért „cserébe”, ha alacsony szinten is, de tartós elemi létbiztonságot nyújtott. Ezt nem ingyen és „nem polgári egzisztenciák sokasága, hanem státusfüggő alattvalók tömege számára kínálta” (Gyarmati, 2013: 16.). Az egzisztenciális biztonság mint lakás, jövedelem, munkahely, nyugdíj vagy épp a gyermekek jövője, taníttatása – még ha különböző módon is, de az állam által többé-kevésbé mindenki számára biztosítva voltak (Ferge, 1994 és 1996).

A nyolcvanas években az emberek mindennapjaikat már-már rutinszerűen, bejáratott módon működtették, saját belátható jövőjüket lépésről-lépésre kiszámítható módon tervezték. Ők, az átlagemberek az általuk még csak meg sem kérdőjelezett, semmilyen módon nem befolyásolható politikai és gazdasági rendszer kialakította kereteken belül tervezetten és biztonságban éltek. Ennek megfelelően 1988-ban a megkérdezett kismamák számára a mindennapok döntései az élet minden szegmensében viszonylag egyszerűek voltak: továbbtanulás vagy munka, egyik vagy másik fix munkahely, Zsiguli vagy Wartburg – egyik a másik után. Házasság, majd családalapítás, előbb-utóbb önálló lakás vagy családi ház, amibe majd fehér vagy barna csempe kerül.

Az ösztönösen vagy tudatosan érzékelt *társadalmi* biztonság – még ha alacsony szintű is – a gyerekek vállalásának egyik legalapvetőbb feltétele. A fennálló rendszerről formálnak véleményt a benne élők, mikor saját gyermekvállalásukról döntenek. Ahogy Losonczi fogalmaz „... minél több tényező ad társadalmi biztonságot, annál erősebb a tudatos vállalás és az öröm. Minél több bizonytalanság van a létfeltételekben, annál alacsonyabb az önként, örömmel vállalt gyerekek aránya” (Losonczi, 1999: 6.).

Az oly sokszor emlegetett (jó) anyagi helyzet, és az ebből fakadó bármiféle jólét önmagában még nem meghatározó, nem a szegénység vagy a gazdagság maga motiválja a gyermekvállalást. A társadalom mindaddig „ellenáll”, amíg azt érzi, hogy a jelen nem megbízható és a jövő nem kiszámítható: ilyen világba nem érdemes gyermeket szülni – üzenik.

A gyermekszám tervezéséről elmélkedve talán kevésbé gondolunk bele abba, hogy az „akarok-e szülni erre a világra” típusú kérdésekkel kapcsolatos döntéseket hogyan befolyásolta az utóbbi évtizedekben az orvostudomány és a technika fejlődése. A modern születésszabályozási módszereknek köszönhetően ugyanis „a döntés joga az élet felett, a már várt élet felett is egyre inkább az egyén, illetve a párok hatáskörébe kerülhetett”. A nők életében ezzel – a történelem során először – „az önrendelkezés szabadságában a gyerek életrehívásának szabad vállalása és szabad elutasítása valósult meg” (Losonczi 1991:9). A szabad döntés, a női önállósulás, az emancipáció ilyen formán nem csak a két *nem* egymáshoz való viszonyát rendezte át jelentősen, a férfiak számára ezzel új helyzetet teremtve, hanem ezzel párhuzamosan még inkább felértékelte a személyes belső biztonságérzet jelentőségét a nők szemében. Előtérbe került az önbizalom, a magabiztosság és annak tudatosítása, hogy a nő az adott helyzetben majd képes lesz anyává válni, alkalmas lesz az anyai feladatok ellátására, és majd tudja, mikor mit kell tenni (Losonczi, 1991).

A külső személyes biztonság jelentősége kezdettől fogva a kutatás fókuszában állt. A nőknek az otthon nyújtotta védettség és

„a biztos vagy bizonytalan életkilátások mellett a kapcsolatok biztonságára van szükségük ahhoz, hogy gyereket vállaljanak. Az emberi környezet védelme az akarat megerősítésére döntő hatású. Ha a párkapcsolat bizonytalan, ha nem áll a gyereket akaró asszony mellett biztató és szándékot erősítő, gyereket váró férfi, ha ellenséges az emberi környezet, a nagyobb család vagy a közösség, vagy akár a környezet, amelyben dolgozik, akkor növekszik a bizonytalanság és sokkal nagyobb belső elszánásra van szükség, ha a gyerekvágyat szeretné az asszony beteljesíteni. Gyakori, hogy feladja a gyerek utáni vágyat, mert a környezete, a párja, vagy a családja ellenérzéssel fogadja az új jövővényt és jobban fél azok szeretetétől, mint ahogy akarja a gyereket.” (Losonczi, 1991: 21.)

1988-ban Losonczi Ágnes a személyes biztonságérzet jelentőségét és kiemelt szerepét a **várt – nem várt gyermek** kérdéskör kontextusában elemezte. Vizsgálatainak fókuszában a veszélyeztetettség állt: mi lesz a jövője annak a születendő gyermeknek, aki egy olyan családba, egy olyan édesanyához „kerül”, aki őt nem akarta, akinek „terhes” volt az ő világra jötte.

„Ha a gyerekek már az indulásakor kétes a fogadása, az árnyékot vet az egész jövőre, a házastársi viszonyra, az együttélésre éppen úgy, mint a gyerek jövőjére. Azon múlik élete, hogy meg tudja-e nyerni az anyját, emellett az apját is, hogy a családban megkaphassa azt a szeretetet, törődést, ami felnövekedéséhez, biztonságérzetéhez kell.” (Losonczi, 1998: 6.)

Magyarországon a biztonság mint társadalmi probléma elsősorban a rendszerváltáshoz kapcsolódóan tematizálódott, a bizonytalansággal kapcsolatos kifejezések mintegy divatfogalommá válva meghatározó szerepet játszottak a nyilvános diskurzusokban és a médiában (részletesen lásd Vicsek 2003, 2004). A kilencvenes évektől egyre több tanulmányban olvashatunk a biztonságvesztésről, elégedetlenségről és a pesszimizmusról, amit a szerzők az államszocialista múlt, a gazdasági válságra és/vagy a rendszerváltásra vezetnek vissza (Farkas, 1999; Kopp et al., 1996; Róbert–Sági, 1992; Róbert, 1996; Simon, 1996). Ferge Zsuzsa szerint a magyarok számára a rendszerváltás elsősorban a korábbi biztonság(ok) elvesztéseként jelenik meg (Ferge, 1994, 1996 és 2000; Dögei–Ferge, 1998 és 2002).

Nem véletlen, hogy a bizonytalanság a hétköznapi ember számára központi kérdés, ez az életérzés 1990 óta a mindennapok fő rendezőelvévé vált. A rendszerváltással ugyanis a bizonytalanság két új eleme jelent meg a társadalomban: „Az egzisztenciális bizonytalanság mellé társult a kognitív bizonytalanság” (Csepeli, 2009). Erősen bizonytalanságkerülő társadalom lévén (Bakacsi et al., 2002) az így kialakult – mondhatni – többdimenziós bizonytalansággal és az ismeretlen kockázatokkal megbirkózni különösen nehéz feladat a magyar társadalom többsége számára. Ahogy az egyik 2012-ben megkérdezett interjúalanyunk válaszolta a „*Milyen stratégiák vannak most?*” kérdésünkre: „*Nincs. Túlélés. Nincs már stratégia. A mindennapok hozzák a lehetőséget.*” (Noémi, Dabas)

A késő-modern társadalmakra jellemző bizonytalanság a nyugati világban már régóta fontos témaként van jelen a történészek, filozófusok, társadalomtudósok, szociológusok és más gondolkodók munkásságában. A „bizonytalanság kora” (*The Age of Uncertainty*) kifejezést Hankiss Elemér szerint John K. Galbraith 1977-ben megjelent könyvének címében olvashatjuk először (Hankiss, 2013). A bizonytalanság társadalmi, gazdasági, politikai és értékrendbeli vetületeit

elemző könyvek, tanulmányok és kutatások¹⁵ száma azonban csak a kilencvenes évektől kezdve nőtt meg jelentősen (Giddens, 1990; Beck, 1992, magyarul 2003).

A globalizációs folyamatok következtében kialakult gazdasági bizonytalanságot és annak a gyermekvállalási hajlandósággal való összefüggéseit vizsgáló nemzetközi kutatások terén is komoly előrelépés történt a közelmúltban (lásd például Mills–Blossfeld, 2005; Hollós–Bernardi, 2009; Fahlén–Oláh, 2015). A fiatalokat mindenütt bizonyos fokú társadalmi-strukturális bizonytalanság veszi körül; továbbtanulási esélyeik, szakmaválasztásuk vagy munkába állási lehetőségeik jórészt külső, részben nehezen kiszámítható tényezők függvényei. A bizonytalan körülményekhez való alkalmazkodás viszont ahhoz vezet, hogy „új személyes identitások és életstratégiák formálódtak” (Hollós–Bernardi, 2009:5). Ennek egyik jellemzője, hogy a fiatalok egyre kevésbé tudnak és akarnak elköteleződni, legyen szó partnerkapcsolatról vagy gyermekvállalásról. Halasztják a gyermekvállalással kapcsolatos döntéseiket, és inkább később vagy egyáltalán nem vállalnak gyereke(ke)t.

A gazdasági bizonytalanság és a termékenység közötti összefüggések leírására egyelőre kevés empirikus vizsgálat áll rendelkezésre, a foglalkoztatás és jövedelem vonatkozásában az eredmények nem egyértelműek. Mind az egyes országok között, mind a nők és férfiak viszonylatában, mind pedig a különböző iskolai végzettségű csoportok között jelentős eltérést találunk aszerint, hogy a gazdasági helyzetből adódó bizonytalanság a termékenység tekintetében az egyes társadalmi csoportok körében milyen döntésekkel és stratégiákkal párosul (Oláh–Fratczak, 2013; Fahlén–Oláh, 2015).

¹⁵ Az *Uncertainty and Insecurity in Europe*, az Európai Unió ötödik keretprogramja által finanszírozott kutatási projekt 2000-2003. A kutatás vezetője Michalis Lianos, magyarországi résztvevő kutatója Vicsek Lilla volt. (2003) http://cordis.europa.eu/project/rcn/52401_en.html Vagy megemlíthető még a GLOBE (*Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness*) Project. Ez a 62 országra kiterjedő nemzetközi összehasonlító kultúrávizsgálat a vezetés és szervezeti magatartás hatékonyságát elemzi Geert Hofstede (1980) öt kulturális dimenziója mentén. A vezetési módokat és a viselkedést leíró öt dimenzió a következő: hatalmi távolság, individualizmus/kollektívizmus, maszkulin/feminin értékek, a bizonytalanság kerülése és a rövid/hosszú távú időorientáció.

3. A rendszerváltás gyermekei – Kétgenerációs családkutatás

„A család kohója nagyon sokféle motivációt, beállítottságot, személyiségvonást fejleszthet ki, kohója lehet a szeretetnek és erőszaknak, a biztonságérzetnek és a bizonytalanságnak, s még sok más tényezőnek gyerekek és felnőttek lelkében.”

(Somlai, 1999: 45.)

3.1. A kutatás elhelyezése a családdal foglalkozó panelkutatások „térképén”

A társadalomtudományi kutatások nagy része keresztmetszeti vizsgálat, amelyek a vizsgált csoport egy adott pillanatban rögzített állapotát mutatják be a kiválasztott témán keresztül. Egy kutatónak többnyire ilyen és nem longitudinális kutatások lefolytatására van lehetősége. Bár a longitudinális kutatás is legtöbbször egymás után ismételt keresztmetszeti vizsgálatokból, „pillanatfelvételekből” áll, melyek a filmkockákhoz hasonlóan külön-külön kimerevített állapotokat mutatnak be, viszont – a keresztmetszeti kutatásokkal ellentétben – egymás után vetítve életre kelnek és történeteket mesélnek el. Ezek néha csak a háttér, a kamera lencséje előtt megelevenedő világ általános történéseit villantják fel, máskor – egy szociológiai panelkutatás esetén – a kiemelt szereplők életútjainak egyes állomásait bemutatva, a folyamatok mélyebb megismerését szolgálják.

Felmerülhet a kérdés, hogy ilyen látványos különbségek mellett miért végeznek mégis több keresztmetszeti kutatást? Miért nem készül gyakrabban panelvizsgálat? A longitudinális vizsgálatok erősségei közé tartozik, hogy lehetőséget teremtenek szándékok, tervek megvalósulásának követésére, élettörténetek hosszabb, alaposabb dokumentálására, ahol az életesemények nem módosulnak a hosszútávú emlékezet szűrőjén keresztül. Korlátozottan rávilágíthatnak oksági viszonyokra, illetve segíthetnek a makrogazdasági mutatók mélyebb megértésében azzal, hogy azokat mikroelemeire tudják bontani, és részletesebb elemzés alá vetni (Lynn, 2009).

Mindennek azonban ára van. Egy longitudinális kutatás megtervezése sokkal alaposabb előkészítést, előregondolást igényel, amihez elengedhetetlen a megfelelő kutatói, adminisztratív, illetve anyagi háttér megteremtése (Featherman, 1979). A sokkal nagyobb volumenű és hosszabb távú tervezés mellett olyan szervezeti háttérre van szükség, amely képes folyamatosan követni az elemzés irányait és a minta változásait (Lynn, 2009). Egyik legnagyobb hátránya és egyben

tervezhetetlen eleme a minta változékonysága. Egy panelkutatásban ugyanis a lemorzsolódás miatt minden egyes megkeresésnél csökkenő elemszámmal dolgozunk, amelynek több természetes oka lehet: egyes résztvevők meghalnak, elköltöznek, meggondolják magukat, és visszautasítják a további válaszadást, egyéni döntéseik miatt kikerülnek a célcsoportból, vagy teljesen eltűnnek a kutatók látóköréből (Menard, 2008). Bár egyes vizsgálatok szerint bizonyos demográfiai és egyéb jellemzők hajlamosítanak a mintából való kiesésre, vannak olyan elemzések is, amelyek azt mutatják, hogy a lemorzsolódás többnyire vagy véletlenszerű, vagy minimális hatása van az alapvető eredményekre (Laurie, 2008).

Amióta Paul Lazarsfeld (Lazarsfeld és Fiske, 1938) először végzett a beavatkozások (esetében a szavazói magatartás alakulására gyakorolt) hatását vizsgáló panelkutatást, egyre több területen ismerték fel az ebben a megközelítésben rejlő lehetőségeket. A mai napig jellemzően az egészségügy (például Colen és Ramey, 2014; Butnorienca et al., 2015) a pszichológia (Merza–Jak, 2013; Anusic et al., 2014), illetve az antropometria¹⁶ (Kyuhyun et al., 2014; Riegera–Wagner, 2014) területein alkalmazzák a módszert (Susánszky et al., 2007).

Bármely témában is folytatjuk le a vizsgálatot, annak elengedhetetlen feltétele, hogy a kiválasztott populációnak legyen valamilyen közös jellemzője. Adódik, hogy a homogenitás alapját egy azonos időben megélt életesemény jelentse. Gyakori például az azonos időintervallumban születettek vizsgálatára vállalkozó, úgynevezett születési kohorsz-vizsgálat (például Blaskó, 2009). Hasonlóan sokakat foglalkoztat az öregedés, az öregség megélésével kapcsolatos attitűdök kutatása. Az ilyen vizsgálatok szintén azonos időpontban született egyének csoportját keresik fel időről időre, a mintába kerülés kritériuma legáltalánosabban az 50. életév betöltése, mint például az English Longitudinal Study of Ageing (ELSA) (Banks et al., 2014) esetében. Megint más kutatásokban a homogenitás az iskola-kezdés időpontjához kötődik: The National Longitudinal Study of the High School Class of 1972 (NLS-72) (Ingels et al., 2012). A kohorszba kerülés alapja lehet azonban életkorhoz nem köthető hasonló életesemény, élethelyzet vagy munkaerőpiaci pozíció is. Ez utóbbira példa Prosser és munkatársai londoni egészségügyi dolgozók körében végzett longitudinális kutatása (Prosser et al., 1999).

A korábban említett összetett kutatói, adminisztratív és anyagi feltételek szükségessége miatt leginkább azoknak az eleve valamiféle adatgyűjtési kötelezettséggel bíró nagy országos intézményeknek, szervezeteknek van lehetőségük ilyen kutatásokat lefolytatni, amelyeknek amúgy is rendelkezésére áll a megfelelő infrastrukturális, pénzügyi és emberi háttér. A vizsgálati szempontok többnyire „felülről” érkeznek, és azt a célt szolgálják, hogy a szociális védőháló, a jóléti rendszer az adatok ismeretében hatékonyabban és célzottabban tudjon működni és szükség esetén beavatkozni. A legtöbb ilyen kutatás hatalmas adatbázissal

¹⁶ Antropometria: az ember fizikai méreteivel foglalkozó tudomány.

dolgozik, de az információk nagy része egészségügyi tényekre, adatokra korlátozódik. A nagy számok kiválóan leírják olyan fontos társadalmi jelenségeket, változásokat, amelyek ismeretében a döntéshozók célzott lépéseket tudnak tenni az adott populáció egészségmutatóinak javítása érdekében. Ezen kutatások tematikájában a főbb folyamatok minél pontosabb leírása a központi kérdés, nem céljuk, hogy személyes, egyéni történetek bontakozzanak ki az adatokból, nem vonják vizsgálati körükbe az egyes emberek egyedi jellemzőit, döntéseit és a környezeti hatásokat. A kép további árnyalásához az adott kohorsz objektív adatainak rendszeres, visszatérő felvétele mellett készülhetnek kiegészítő interjúk a velük gyakran kapcsolatba kerülő családtagokkal, pedagógusokkal, egészségügyi dolgozókkal, szociális szakemberekkel is (Blaskó, 2009).

3.1.1. NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Az angolszász nyelvterületen végzett születési kohorsz-vizsgálatokkal sem mintanagyságban, sem darabszámmal nem lehet versenyezni: az 1958 National Child Development Study (Egan et al., 2015) 17 000, az Egyesült Királyságban egy hét leforgása alatt született gyermek életútját követi máig nyomon; a szintén brit Millenium Cohort Study (Chanfreau et al., 2013) pedig 2000. szeptember és 2001. augusztus között született gyermekekből választott kb. 18 500 fős mintát követ. Az Egyesült Államokban a The Early Childhood Longitudinal Study (Mollborn et al., 2014) 2001-től vizsgálta 14 000 gyerek történetét a születéstől kezdve az óvodás éveik befejezéséig. Végezetül ide kívánczik még az 58 000 ausztrál nő egészségét vizsgáló The Australian Longitudinal Study on Women's Health (Powers et al., 2015), amely 1996 óta követi nyomon három születési kohorsz tagjait, akik a kutatás kezdetekor a 18-23, 45-50 and 70-75 éves korosztályba tartoztak.

A nagymintás panelkutatások mellett léteznek kisebb létszámú, multidiszciplináris jellegű panelkutatások is, amelyek célja sokkal inkább valamely kisebb, körülhatárolhatóbb és a kiválasztás szempontjából homogénebb csoport életeseeményeinek, döntéseinek, véleményének, általános megküzdési stratégiáinak megismerése.

A kis elemszámú kutatások így kettős célt szolgálhatnak. Egyrészt önmagukban mondanak valamit a vizsgált csoportról, kielégítve a kutatói érdeklődést, másrészt megalapozzák a témában a későbbiekben indítandó nagymintás kutatás kérdésstruktúrájának kialakítását. Ilyen kettős célú, mélyremenő utánkövetéses vizsgálatot végeztek például 1973 és 1978 között Bostonban és Brookline-ban, ahol komplex egészségügyi és fejlesztő szolgáltatásokban vettek részt kisgyerekes családok a baba három hónapos korától az óvodakezddésig. A kutatás első éveiben 169 családot követtek nyomon, később a gyerekek közül 120-at fiatal felnőttként is megkerestek, hogy felmérjék tanulmányi eredményeiket, testi-lelki jóllétüket

(Palfrey, 2005). Nagymintás kutatás előkészítő vizsgálatára jó példa Escarti és társai (Escarte et al., 2016) 2012 és 2013 között lefolytatott kutatása, melynek során 40 koraszülött kisgyermeket (és mellettük kontrollcsoportként 31 időre született gyermeket) vizsgáltak azok 2 és 3 éves kora között több alkalommal rizikótényezőket és védőfaktorokat keresve a koraszülöttség következményeinek megelőzéséhez. Egy másik, hasonló vizsgálat keretében pedig 2003 és 2005 között 100 dél-kaliforniai várandós tinédzser életét követték, ahol jelen kutatásunkhoz hasonlóan az első interjú a terhesség harmadik harmadában történt, majd szülés után fél és egy évvel újra megkeresték a fiatal anyákat. A kutatás során a tizenéveskori, nem várt anyaság nehézségeivel való megküzdés és a korábbi továbbtanulási tervek összefüggéseit vizsgálták (East–Barber, 2014).

3.1.2. HAZAI PANELKUTATÁSOK

A kutatók Magyarországon is hamar felismerték az utánkövetéses vizsgálatok előnyeit. A nemzetközi kutatások áramlatához kapcsolódva nálunk is elsősorban a pszichológia, egészségügy, valamint az antropometria területén történtek különböző mélységű elemzések. Ezek közül több is foglalkozott a gyermekvárás körülményeivel, a családtervezéssel, illetve a gyermekek egészséges fejlődését biztosító szűkebb és tágabb környezet hatásaival.

Számos korábbi antropometriai vizsgálat után az első multidiszciplináris megközelítésű hazai kutatás az Országos Longitudinális Gyermeknövekedés-vizsgálat (Joubert et al., 2006) volt 1979 és 1982 között, mely várandós anyák vizsgálatával kezdődött, és a szülés után folytatódott – egészen az élve született gyermekek 18 éves koráig. A kezdő minta közel 6300 gyereket tartalmazott, ám ez a szám 18 év alatt alig több mint 1150-re csökkent. Szerepeltek a vizsgálatban a szülők egészségi állapotára, munkaerőpiaci helyzetére, iskolai végzettségére, anyagi és lakáshelyzetére, párkapcsolati dinamikájára, valamint alkoholfogyasztási és dohányzási szokásaira vonatkozó kérdések, publikációk mégis főleg egészségügyi vonatkozású témákban születtek (Blaskó, 2009).

A 2000-es években két nagymintás multidiszciplináris longitudinális kutatás is elindult. A Spéder Zsolt és Kapitány Balázs vezette munkacsoport 2001-ben indította el *Életünk fordulópontjai* néven nagymintás panelkutatását, amely a felnőtt magyar népességet 16 363 fős reprezentatív mintán vizsgálta négy évente, összesen négy alkalommal. A kérdőív a családi életre, a munkavállalásra, nyugdíjba vonulásra, anyagi helyzetre, egészségi állapotra vonatkozó kérdések mellett attitűdöket, terveket is vizsgált. Tizenkét év alatt a lemorzsolódás közel 35 százalékos volt, a harmadik hullámban már csak 10 642 válaszadó vett részt (Kapitány, 2012).

A másik ilyen típusú kutatás, a Hungarostudy felméréssorozat 1988-ban indult útjára olyan, hét évenként ismételt keresztmetszeti vizsgálatként, amely országos reprezentatív mintavétellel a népesség egészségi állapotának folyamatos monitorozását tűzte ki céljául. A kutatást időközben kibővítették, hogy részletesebb képet kapjanak az egyes betegségek prognózisáról, valamint az egészségi állapot és a társadalmi, gazdasági és pszichoszociális háttértényezők közötti ok-okozati összefüggésekről. Ez a Hungarostudy Egészségpanel felmérés egy úgynevezett származtatott követéses vizsgálat, amely 2002-ben egy, az alapvizsgálathoz képest kibővített kérdéssorral mérte fel a válaszadók egészségi állapotát. A panelkutatásban való részvételbe a Hungarostudy keretében megkérdezett 12 634 főből 8008-an egyeztek bele, így ők tekinthetők az alapsokaságnak, a második hullám idején, 2005–2006-ban viszont már csak 4 524 fő válaszolt a kérdésekre (Susánszky et al., 2007).

A nagy panelkutatások mellett természetesen itthon is készültek a kutatói érdeklődést más dimenzióban kielégítő, kisebb elemszámú kutatások is. Ezek közül jelen könyv témájához illeszkedik a Budapesti Longitudinális Fejlődésvizsgálat (Bass et al., 2007), amely döntően pszichológiai jellegű felvétel volt. A kutatás az 1982 és 1983 között Budapesten született gyermekek 443 fős reprezentatív mintáján indult, és 2004-ig követte életük alakulását. A vizsgálat sorozatban az egyes hullámokban nemcsak a szülőkkel folytattak interjúkat, hanem a gyereket nevelő pedagógusokat is kikérdezték. A feltett kérdések érintették többek között a nevelés, a családi kapcsolatrendszer, a szülők közötti kapcsolat minősége és a családi munkamegosztás témáit is. A vizsgálat készítői meglehetősen jó lemorzsolódási arányt értek el: a legutolsó vizsgálatkor az eredeti mintatagok 79 százalékát (350 fő) le tudták kérdezni.

A rendszerváltás születési kohorsz-vizsgálathoz témájában és módszertanában legjobban illeszkedő kutatás Somlai Péter (2002) nevéhez fűződik. Munkatársaival az 1970-es évek végétől kezdve kerestek fel Magyarország különböző régióiban élő családokat, hogy megismerjék és interjúkkal, látogatási naplókban dokumentálják a családon belüli kapcsolatokat, ezek dinamikáját, hierarchiáját, működését. A kutatók az 1990-es évek végéig három alkalommal, 10 éves különbségekkel látogatták meg a kiválasztott családokat és rögzítették a változásokat, történéseket. A kezdetben felkeresett közel száz nukleáris családból a *Húsz év* című kötetben 19 teljes, végigkövetett családi történet szerepel. A családi kapcsolatok alakulásának bemutatása mellett a kötet bepillantást nyújt a megváltozott társadalmi, politikai és gazdasági környezetnek e családvilágokra gyakorolt hatásaiba is.

Jelen kutatásunk szervesen illeszkedik az itt bemutatott nemzetközi és hazai panelkutatások sorába. Az adatfelvétel három hulláma önálló keresztmetszeti vizsgálatként is működik, amelyek a vizsgált 301 család adott élethelyzetéről, társadalomban elfoglalt helyéről nyújtanak pillanatképet, ezeket mutatta be a

„kék könyvként” és „zöld könyvként” emlegetett *Terhesség-Szülés-Születés I és II. kötet* (Hanák [szerk.] 1988 és Hanák [szerk.] 1991). Longitudinális elemzéseink során a pillanatképekből életutak, megoldási stratégiák, sorsok rajzolódtak ki. Az alapkutatás homogén mintáját az egy időben, egy területen élő, első gyereket váró anyák kohorsza képezte, akik mellé a kutatás későbbi szakaszaiban bevon-
tuk az apák, majd a gyerekek csoportját is. A kutatás hosszú távú céljai között azonban kezdettől szerepelt tapasztalatainak nagymintás országos reprezentatív mintán való hasznosítása, akár összetett jelenségeket vizsgáló, komplex kutatás-
ként, akár önálló témaköröket mélyebben feltáró kisebb lélegzetű vizsgálatok által.

3.2. Minta leírása

1988-ban Pest megye nyolc kiválasztott településén a védőnői hálózat segítségével egy több évre tervezett panelkutatás első állomásaként Losonczi Ágnes kutatócsoportja az összes első gyermeket váró édesanyát felkereste. A települések kiválasztásának mikéntjét korábban, a „*Lila könyv*” története című fejezetben már röviden leírtuk. Az alábbiakban bemutatjuk az elemzés alapjául szolgáló minta induló összetételét, az idők során a panelkutatások természetéből fakadó változásait, kopását, illetve a mintában szereplő családok, egyének életében beállt változások főbb trendjeit. A makrokörnyezet, azaz az érintett települések részletes tér- és időbeli leírására a 4. fejezetben kerül sor.

A kiinduló minta teljes körűen lefedte az adott településen első gyermeküket váró, a védőnői rendszerben nyilvántartott édesanyákat. Kérdőív és néhány esetben interjú azokkal készült, akik az adott időszak alatt terhességük harmadik harmadába értek. Így a végleges mintában azok szerepelhettek, akik a terhességük előrehaladtával bekerültek a nyilvántartási rendszerbe, és már kézzelfogható közelségben volt számukra a gyermek születése. Losonczi Ágnes 1991-ben így jellemezte a mintát:

„A szociológiai felvétel köre – amint a kutatás során kiderült – »pozitív szelekciót« jelentett, mivel a védőnők által nyilvántartott, tehát a terhességgondozásban lévő várandós anyákat kerestük fel. Nem kerültek be kutatásunk körébe azok, akikről nem tudott a védőnő, és akiket nem tartottak nyilván a terhességgondozáson. A szociológiai felvétel adatai így a »társadalom szelídebb lejtőjén« élő (konszolidáltabb) családokról szólnak.” (Losonczi, 1991: 23–24.)

A védőnői hálózat működéséről elmondható – 1988–89-ben talán még inkább, mint manapság –, hogy az egyik leghatékonyabban működő eleme a szociális

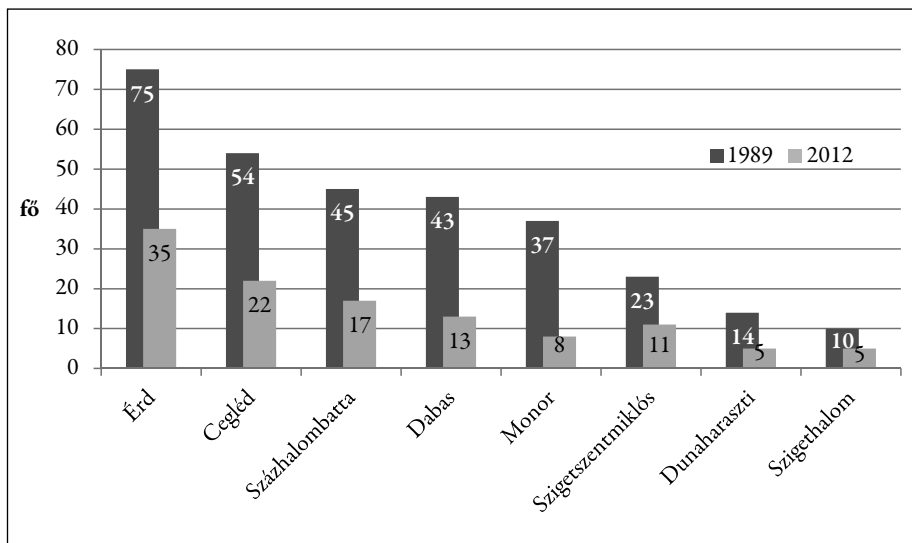
gondoskodásnak. Egy ilyen kutatás keretében gyakorlatilag csak az a néhány terhességét eltitkoló vagy a rendszerből totálisan kiszorult anya nem elérhető el.

Kutatásunk első hullámában a kutatók által kiválasztott 8 településen 301 édesanya várta első gyermekét. 3–15 hónappal a baba születése után ismételten felkeresték az édesanyákat, de ekkor már az apákat is megkérdezték a kisgyerekes életforma tapasztalatairól. A második hullámban 194 anyával és 191 apával készült adatfelvétel. A harmadik hullám felvételére több mint húsz év elteltével került sor. A közben eltelt időben mind a társadalmi, mind a személyes térben hatalmas változások történtek. A rendszerváltás következményeként átalakult a település-szerkezet, utcák tűntek el, vagy kaptak – a köztér szimbolikus visszafoglalása keretében (Kovács, 2001) – új nevet, a gyárakhoz tartozó munkásszállókat, szolgálati lakásokat felszámolták, illetve megszüntették.

Az emberek privát életében is rengeteg változás történt, sokan elváltak, újra-házasodtak, nevet változtattak, elköltöztek. A változások ellenére 2012-ben ezekből a családokból 116-tal tudtunk újra találkozni, 110 édesanyával, 67 apával és 84 gyerekekkel beszélgettünk el az elmúlt 25 év történéseiről. A kutatás korábbi fázisában az anyák szerepeltek kontaktszemélyként, így rajtuk keresztül értük el a családokat, kivéve, ha a megadott címen az édesanyát már nem találtuk meg, viszont ettől függetlenül a családtagjaival még tudtunk interjút készíteni.

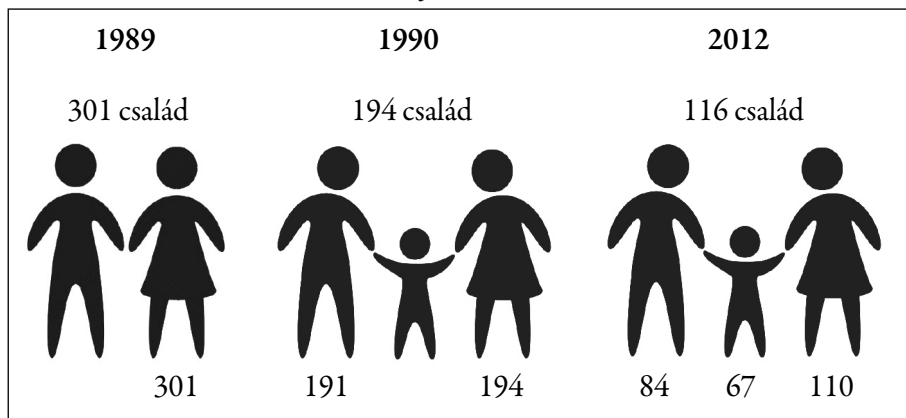
A következő ábra (2. ábra) településenként mutatja be az első és a harmadik hullámban résztvevő családok számát.

2. ábra A résztvevő családok száma településenként 1989-ben és 2012-ben

A 3. ábrán pedig azt mutatjuk be, hogy melyik hullámban pontosan hány válaszadó szerepelt.

3. ábra A válaszadók száma a három adatfelvétel során

A vizsgált településeken az első gyereket váró anyák aránya híven tükrözi az ott élők korosztályi megoszlását, tehát ahol nagyobb volt a húsz és harminc év közöttiek aránya, ott többen kerültek be a kutatásunkba (pl. Százhalombatta, Dabas).¹⁷ Sokat elárul a települések elmúlt 25 évről és az általuk bejárt, különböző utakról az a tény is, hogy kik voltak azok, akik végül a kutatók számára elérhetetlennek bizonyultak, akik úgy mozogtak, költöztek, hogy nem hagytak nyomot maguk után, illetve az évek csalódásai során olyannyira bizalmatlanná váltak, hogy elutasítottak mindenféle megkeresést.

Közel 25 év elteltével a kutatás harmadik hullámában hosszas és kimerítő felderítőmunkát követően tehát 116 családdal sikerült felvenni úgy a kapcsolatot, hogy válaszoljanak a kérdéseinkre. Ebből a 116-ból 6 családot nem az édesanya képviselte, hanem az édesapa vagy az elsőszülött gyerek. Jelen könyv az anyákra fókuszál, és az ő személyükön keresztül vizsgálja a rendszerváltás családtörténeteit. A 110 édesanyából Érden 34-en, Cegléden 19-en, Százhalombattán 17-en, Dabason és Szigetszentmiklóson 11–11-en, Monoron pedig 8-an éltek, míg Szigethalom és Dunaharaszti településeken 5–5 édesanyát találtunk.

A legidősebb édesanya 1953-ban született, 36 évesen a kor elvárásai szerint már viszonylag idős első szülőnek számított. A legfiatalabb anyák pedig még tinédzserként vállaltak gyereket, többen szerepeltek 1973-as születési dátummal a mintánkban, ők 15–16 évesen várták első gyereküket. A két szélsőség megjelenése mellett azonban azt látjuk, hogy az anyák többségének (76 fő) kora 20 és 25 év

¹⁷ Erről a 4.1. fejezetben még részletesen lesz szó.

közé esett. Az apák jellemzően néhány évvel idősebbek voltak, mint a párjuk, minden második közülük 26 és 30 év közé esett.

A párok többsége az első megkeresés idején már házasságban élt, akár azért, mert már korábban összeházasodtak, akár azért, mert a gyerek érkezésének hírére úgy döntöttek, hogy ezt a lépést szükséges megtenniük. A 96 házasságba született gyerek mellett 11-en voltak olyanok, akiknek szülei életközösségben éltek. Az apák nem minden esetben első gyermeküket várták, 7 apának már korábbi kapcsolatából is született gyereke. 23 év elteltével a 110-ből 67 párkapcsolat bizonyult tartósnak, ahol a felek továbbra egy életközösségben éltek.

Iskolai végzettségüket tekintve a legtöbben, 47-en érettségivel rendelkeztek, a másik viszonylag nagy csoport a szakmunkás végzettségüké volt 31 fővel. Közel azonos volt a nyolc általánost végzettek és az értelmiségiek aránya (15, illetve 16 fő). 70 nőről mondhatjuk el, hogy első gyereke születése után valamilyen formában továbbképezte magát, vagy továbbtanult. A munkanélküliség a gyermekgondozási idő leteltével a mintánk felét érintette legalább egyszer hosszabb vagy rövidebb ideig.

A fiatal életkezdő családok körében többféle variációt találtunk arra, hogy milyen közegben, hányan éltek együtt. A minta felének már ekkor lehetősége nyílt arra, hogy önálló háztartásban várja első gyermekét (53 pár), további 29 pár egy vagy két idősebb hozzátartozóval osztozott a lakásán, míg 28-an voltak azok a fiatalok, akik sokadmagukkal, egyes esetekben akár tízen, tizenketten éltek közös háztartásban.

A mintánkban szereplő párok különbözőképpen fogadták a baba érkezésének hírét. Voltak közülük olyanok (11-en), akikben komolyan felmerült a terhesség megszakításának gondolata is, ám végül mégis a gyerek vállalása mellett döntöttek. A gyerekek egyharmada a lehető legjobbkor érkezett a párok életébe, akarták, tervezték is őket. 16 olyan család volt, akik – bár a szülés időpontjához közeledve már megbékéltek a gondolattal – főként kapcsolati, anyagi vagy lakhatási problémáik miatt mégis korainak érezték a baba érkezését.

Az anyák válaszain keresztül három generáció gyerekvállalási terveibe kaptunk bepillantást. Az eredmények jól tükrözi az elmúlt évtizedek egyik kiemelt társadalmi problémájának számító, egyre csökkenő gyerekszámot. Míg az anyák átlagosan 2,77 gyerekszámú családba születtek, az ő terveik mintegy öt tizedet csökkenve már csak 2,2 körül mozogtak, és végül az összesen megkérdezett 110 anyának átlagosan 2 gyermeke született. 2012-ben az elsőszülött gyerekek vágyai az anyákhoz képest két tizedes csökkenést mutattak, átlagosan 2 gyereket terveztek, ami a jövőre nézve a statisztikák szerint ennél kisebb gyerekszámot valószínűsít.

A harmadik hullám során 84 gyereket értünk el, akik akkorra már a felnőtt életük küszöbén álltak. A helyzetükből adódóan inkább azokat találtuk meg,

akik még a szülői házban éltek, vagy rendszeresen látogatták kibocsátó családjukat. Ebből kifolyólag az ő leírásuk inkább az olyan fiataloknak a jellemzőit mutatja, akik még nem kezdték el saját, önálló életüket, a terveik még kialakulóban vannak, így azok megvalósítása még várat magára.

A válaszadó fiatalok között egyenlő arányban (42–42) voltak a férfiak és a nők. Közülük 50-en éltek otthon, 35-en folytattak tanulmányokat, 58-an pedig dolgoztak, közülük többen párhuzamosan végezték a kettőt.

Megkérdeztük a mintánkban szereplő fiatalokat, hogy hogyan viszonyulnak a külföldi tanuláshoz, munkavállaláshoz. Viszonylag kevesüknek (6 fő) adatott meg a külföldön való tanulás lehetősége. Ennél jóval többen voltak azok (29 fő), akik valamikor a jövőben szívesen éltek volna egy ilyen lehetőséggel. Kiemelkedően magas volt azoknak a száma (60 fő), akik munkavállalás céljából mennének hosszabb vagy rövidebb időre külföldre.

Kutatásunkban a kezdetektől kiemelt jelentőséget kapott a párkapcsolatok stabilitása, minősége, illetve a családdal kapcsolatos hosszútávú tervek megismerése. A fiatal generáció tagjainak is feltettük ezeket a kérdéseket. 52 fiatalnak volt tartós párkapcsolata, és közülük 25-nek a tervei között szerepelt a házasságkötés mint a kapcsolat további erősítése.

A megkérdezett fiatalok 27 éves korukra tervezték a házasodást, 28 éves korukra pedig az első gyerek vállalását. Ahogy korábban az anyákkal való összehasonlításban már említettük, átlagosan 2 gyermeket terveztek. Többen voltak olyanok, akik nem tudtak, vagy akartak pontos gyerekszámot mondani, de a nagy részük (47 fő) a tipikusnak mondható kétgyerekes modellt gondolta követni. 4 fiatalot találtunk, akik kifejezetten elutasították a gyerekvállalást, de közülük érdekes módon ketten már szülők voltak, és e tapasztalat fényében zárkoztak el a további gyerekvállalástól.

Megkeresésünk idején ezek a fiatalok nagyjából annyi idősek voltak, mint az édesanyjuk az első hullám idején, amikor őket várta. Ezzel szemben 2012-re a 22-23 éves korosztály megtalált tagjai közül mindössze hárman váltak szülővé.

3.2.1. „A RENDSZERVÁLTÁS MEGSZÜLETETT ÉS MEG NEM SZÜLETETT GYERMEKEI”

A fenti idézőjeles cím sokáig vezérfonalként szolgált a munkánk során, mivel kiemelt fontosságot tulajdonítottuk annak, hogy rálássunk azokra a folyamatokra, amelyek végül egy család életében a korábbi gyerekvállalási tervek beváltásához vagy módosításához vezetnek.

Felmerül a kérdés, hogy vajon melyek azok az életesemények, amelyek miatt a tervezett második-harmadik-negyedik gyerek végül mégsem születik meg, illetve

ellenkezőleg: melyek azok a belső vagy külső faktorok, amelyek hatására a szülők változtatnak a korábbi terveiken, és közös döntés eredményeként vállalnak további gyerekeket?

Már ebből a kérdésfelvetésből is kiderül, hogy mi a megszokottnál tágabb értelemben fogjuk fel a „meg nem született gyerekek” csoportját. Szerintünk ugyanis ebbe a csoportba nem csak azok tartoznak, akik megfogantak, de a szülők úgy döntöttek, hogy elvetetik őket (a kutatásban szereplő 110 anya közül 41-nek volt élete során legalább egy művi abortusza, ami 37 százalékos arányt jelent), hanem azok is, akiket terveztek, de végül mégsem vállaltak.

Ami a gyermekvállalási szándékok megvalósulását illeti, az adatok első ránézésre elég egyértelmű képet mutatnak: az anyák átlagosan 2,2 gyereket terveztek, de végül 2 gyereket szültek. Jobban körüljárva az adatokat azonban már nagy különbségek látszanak. 52 anya pontosan annyi gyereket vállalt, amennyit eredetileg tervezett. 24-en voltak azok, akiknek ehhez képest kevesebb, és 14-en, akiknek több gyerekük lett. (20 anya nem válaszolt a terveit firtató kérdésre.) A könyv keretein túlmutat a 38 anya életútjának további elemzése, viszont kutatócsoportunk középtávú tervei között ennek feltárása az egyik első helyen szerepel.

Nem mindegy azonban az sem, hogy a végül megszületett gyerekeket mennyire tervezték, várták a szülők. Egy gyerek életét ugyanis jelentősen és hosszútávon befolyásolhatja, hogy örömmel, lelkesedéssel várják-e, vagy pedig elutasító, feszültséggel teli környezetbe érkeznek. A lehetséges összefüggések jobb megismerése és megértése érdekében a harmadik hullámban az anyákat már nemcsak az első gyerekük, hanem a később született gyerekeik érkezésének körülményeiről is megkérdeztük.

A kutatásunk harmadik hullámában résztvevő családokban az eltelt 23 év alatt összességében 218 gyerek született. Az elemzésbe eredetileg bevont 110 első gyerek mellé további 80 második, 26 harmadik és 2 negyedik gyermek született. Az emlékezet torzítását, az idő megszépítő hatását mutatják azok az adatok, amelyek az első gyerek várásának körülményeit írják le. A harmadik hullámban is megtalált anyák közül, várandósságuk idején még 35-en mondták azt, hogy a születendő baba felkészületlenül érte őket, és bár tervbe volt véve, váratlanul érkezett, további 10-en pedig kifejezetten nehezen fogadták, az apa, az anya vagy akár mindkét szülő elutasító volt. 23 év elteltével közülük már csak 15-en emlékeztek úgy, hogy a baba korábban érkezett, és 3-an úgy, hogy komoly nehézséget okozott.

A további gyerekek várásának körülményeiről csak retrospektív adataink vannak, valószínűleg ezeket is hasonlóan módosította az anyák emlékezete. Az mindenestre látszik, hogy leginkább a második gyerek érkezése volt tervezett, közülük csak 4 jött korábban, és 1 érkezését utasította el valamelyik szülő. A har-

madik gyerekeknél már a megszépítő emlékezet dacára is volt a 18 tervezett mellett 4 korábban érkezett és 3 nem akart gyerek. A családokban született gyermekekről az anyák visszaemlékezései alapján elmondhatjuk, hogy 30 esetében (~14%) az érkezés körülményei a szülők számára nem voltak ideálisak. Ugyanakkor abból kiindulva, hogy az első gyerekekre vonatkozóan a jelen idejű és a retrospektív adatok milyen mértékben tértek el, 30 százalékra is tehető azon nem várt gyerekek aránya, akik szüleik szerint nem a megfelelő életpillanatban születtek.

3.2.2. AKIK KIMARADTAK

A lemorzsolódás a kutatások természetes velejárója, hiszen a megkérdezések között eltelt évek során sok olyan esemény lehet az egyének életében, amely veszélyezteti, ellehetetleníti vagy meggátolja a kutatásban való részvételt. Nem történt ez másként a mi esetünkben sem, ahol ráadásul tovább bonyolította a helyzetet az a tény, hogy az első két hullám után a kutatásfinanszírozás megszűnése és az átalakuló társadalmi-politikai struktúrák miatt csak mintegy két évtizeddel később került sor a résztvevők ismételt felkeresésére. Ez nem jellemző az ilyen jellegű vizsgálatokra, ritka, hogy ennyi idő teljen el két adatfelvétel között. A megkeresett családok többsége nem is emlékezett arra, hogy részt vettek egy ilyen jellegű megkérdezésben, így nem számolhattunk azzal a motivációs tényezővel, amely azokra a nagy volumenű kutatásokra jellemző, ahol a résztvevők tudják, és számítanak arra, hogy 2–5 évente megkérdezik őket az életükben történt változásokról. Emellett számolnunk kell azzal az általánosan megfigyelt jelenséggel is, hogy a minta szűkülése – a különböző szocio-demográfiai mutatók mentén bekövetkező eltérő mértékű lemorzsolódás miatt – jellemzően, de nehezen becsülhetően torzítja az adatokat. A kutató feladata ilyenkor a lemorzsolódás okainak és mértékének tudatosítása, bemutatása, elemzésbe vonása.

Az eredeti interjúalanyok felkeresését tovább nehezítette, hogy a települések nagy részén megváltoztatták a korábbi rendszerhez kötődő utcaneveket, és olykor a házszámokat is. Ezek azonban még mindig viszonylag könnyen visszakövethetőek voltak, ellentétben azokkal az esetekkel, amikor teljes utcák tűntek el egy településfejlesztési koncepció következtében. Emellett nyomát veszítettük olyan családoknak is, amelyek eredetileg a szocialista nagyipar által a dolgozói számára biztosított szolgálati lakásokban, illetve munkásszállókon éltek. Gyakran okozott problémát az is, hogy az asszonyok akkori férjük nevére szerepeltek az adatbázisban, és saját lánykori nevük (vezeték- vagy keresztnévük) semmilyen formában nem szerepelt az listánkon. További nehézséget jelentett a Magyarországon gya-

kori családneveket viselők (pl. Kovács Jánosné, Szabó Istvánné) megtalálása. Mindezen igen eltérő külső okok ellenére fontosnak tartottuk megnézni azoknak a személyeknek a jellemzőit, akiknek a válaszai – mivel elérhetetlenek bizonyultak a harmadik hullám számára – végül nem jelentek meg az elemzésünkben.

A mi mintánkból kimaradók csoportját vizsgálva részben megerősítést nyert az az általános tapasztalat, hogy az alacsonyabb szocio-ökonómiai státuszú, azaz alacsonyabb iskolai végzettségű, rosszabb anyagi helyzetben élő egyének könnyebben morzsolódnak le egy panelkutatás során. Abból a szempontból viszont speciálisnak tartjuk az eredményeinket, hogy a lemorzsolódással összefüggésben csupán két tényezőt tudtunk beazonosítani. Az egyik egy egyéni tényező, a megkérdezettek iskolai végzettsége, a másik pedig az egyénektől részben¹⁸ független, többdimenziós környezeti tényező, mégpedig az adott település sorsának rendszerváltás utáni alakulása.

Eszerint nagyobb arányban találtuk meg a jobb helyzetű Érden, Szigetszentmiklóson és Szigethalmon élő családokat. Erről a három településről a 108 eredeti megkérdezettből 50-en maradtak benne a mintában. Ezzel szemben a rosszabb utat bejáró Dabasról, illetve Monorról 80 megkérdezettből csupán 19-et tudtunk elérni. Százhalombattán, Cegléden és Dunaharasztaban szintén illeszkedett a megtaláltak aránya az eredeti minta arányaihoz.

Az iskolai végzettséget illetően szintén látványos különbség mutatkozott a megtaláltak és a lemorzsolódottak között. Mind a 4 olyan édesanyával elvesztettük a kapcsolatot, aki még 8 általánossal sem rendelkezett gyermeke várásakor. Az általános iskolát elvégeztek, de szakmunkásvégzettséggel nem rendelkezők körében is jelentős volt a lemorzsolódás, 64-ből 49-től nem tudtunk adatokat szerezni. Ezzel szemben az akkoriban magasan kvalifikáltak számító, érettségizett vagy felsőfokú végzettségű anyák közül 140-ből 63-an válaszoltak a kérdőbiztosainknak.

Voltak viszont olyan változóink is, amelyek a várakozással ellentétben nem befolyásolták azt, hogy a kutatás számára elértünk-e valakit, vagy elvesztettük. Nem számított, hogy valaki hány évesen lett édesanya, ugyanolyan arányban találtuk meg a tinédzserként, mint a huszonevesként vagy idősebb korban anyává válókat. Nem számított az sem, hogy milyen lakáskörülmények közül indultak, mennyire akadályozták anyagi nehézségek az önálló otthonteremtést. A 2012-es mintában ugyanolyan arányban képviseltették magukat azok, akik saját lakásba, rendezett körülmények közé várták első gyermeküket, mint azok, akik rokona-

¹⁸ A települések között jelentős különbség mutatkozik az iskolai végzettségek megoszlása tekintetében. Erről részletesen a 4.1.2. alfejezetben számolunk be.

iknál, legtöbbször valamelyikük szüleinél éltek többedmagukkal, akár 10 fővel közösen egy háztartásban.

A kimaradtak csoportjának egy külön halmazát képezik azok az édesanyák (54-en), akiket sikerült beazonosítani, megtalálni, és akikkel sikerült személyesen felvenni a kapcsolatot, de végül mégis elzárkóztak a válaszadástól. Ezt egyesek személyes okokkal (családi konfliktus, válás) magyarázták, míg mások a magánéletükben való indiszkrét kutakodásnak élték meg a megkeresésünket, és ezért zárkóztak el.

Az eredeti kutatásban szereplő 300 családból közel százzal ugyan sikerült valamiféle információt szereznünk, de végül különböző okokból mégsem kerültek bele a harmadik hullámba. A korábban már említett megtalált, de a válaszadás elől elzárkózó édesanyák mellett ide tartozik az a 40 család is, amelyek sorsának alakulásáról a környezetüktől (védőnő, szomszéd, iskolatárs) tudtunk meg részinformációkat. Mivel a két adatfelvétel között több mint két évtized telt el, természetes, hogy történtek halálesetek. Ugyanakkor mégsem volt egyszerű szembesülni azzal, hogy a látókörünkbe került közel 200 család közül 6-ban már nem élt az édesanya, 2-ben pedig az elsőszülött gyermek. Utóbbi családoknál azt tartottuk helyesnek, ha lemondunk a kapcsolatfelvételtől, és nem bolygatjuk a múltat.

4. Kétgenerációs életutak Budapest árnyékában térben és időben

„Az agglomerációs övezet problémája elsősorban társadalmi természetű.”

(Berkovits, 1976: 15.)

4.1. Kétgenerációs életutak a térben

Nagyvárosban vagy annak közelében élni a középkori városok kialakulása óta komoly távlatokat nyitott az emberek előtt. A városi levegő nemcsak szabadságot (Stadtluft macht frei),¹⁹ hanem egyre több perspektívát is adott az itt letelepedőknek és itt élőknek. A modernkori urbanizáció kezdete óta a város munkát, lakást, szabadidős lehetőségeket biztosított a lakói számára. A városlakó népesség aránya²⁰ ma már globális szinten 50 százalék felett van. A városi népesség számának emelkedése tartós városnövekedést, a városi területek arányának komoly emelkedését is jelenti (Nijkamp, 2008).

Ez a globális folyamat Magyarországon is jellemző. Budapest 1873-as létrehozása óta mindig is meghatározó tényezője volt a magyar településhálózatnak. A főváros pozícióját az 1920-as trianoni békediktátum tovább erősítette, hirtelen „vízfejje” téve Budapestet. A főváros nemcsak népességszámát növelte, hanem komoly migrációs központtá válva a fejlesztések jelentős részét is idevonzotta. A XX. század két világháborúja és a két háború közötti évtizedek folyamatosan erősítették a településhálózaton belüli különbségeket és az ország népességének területi átrendeződését. Az első világháborút követő néhány átmeneti év után tovább emelkedett a főváros és különösen a szomszédos települések népessége.²¹ 1941-ben már 1 379 562 lakos élt Budapesten, majd a háború utáni első összeírásakor 1945 márciusában 832 800-an.

Az egypártrendszerre való áttérést követően, az 1950-es években a magyar településfejlesztési politikára – mint minden másra is – a szovjet modell alkalmazása volt a jellemző.²² Az ellentmondásos fejlesztés eredményeként²³ – a „vas

¹⁹ A középkori városok kialakulásának és virágzásának fontos tényezője volt a feudális kötöttségek alóli megszabadulás.

²⁰ A városlakó népesség aránya földrészenként, országokként változó. A szám a globális átlagot mutatja.

²¹ Bővebben lásd Izsák (2003).

²² A gazdasági fejlettség mutatója a nehézipar volt.

²³ Az egyoldalú iparosítás rendkívüli módon növelte a települések közötti egyenlőtlenségeket. Egyes régiókat, elsősorban az ipari központokat kiemelten fejlesztették, más régiók viszont lemaradtak.

és acél országának” hibás gazdaságpolitikája nyomán – a beruházások túlnyomó részét ipari fejlesztésre fordították, a lakásépítés és az infrastruktúra fejlesztése pedig annak ellenére háttérbe szorult, hogy egyre nagyobb tömegek vándoroltak az ország különböző részeiből a fővárosba, illetve a nagyobb ipari régiókba. Jóllehet a beruházások nagyságrendje jelentős mértékben növekedett, a szociális és egészségügyi körülmények nem változtak a városiasodás által megkövetelt mértékben. Az infrastrukturális fejlesztések az első öt éves terv (1950–54) alatt a beruházások mindössze harmadát tették ki, így érthető, hogy a lakosság életminőségének emelkedése nem érte el a tervezettet.

A települések fejlesztése messze elmaradt az ipari beruházások nagyságrendjétől. Budapesten egyre nagyobb és jelentősebb ipari beruházások történtek, ami nagyszámú munkaerő számára biztosított megélhetést. Az urbanizációs folyamatnak ebben a szakaszában a városok környéke, így a főváros szomszédos települései is leginkább azáltal fejlődtek, hogy a központi település köré, annak szomszédságába óriási munkavállalói tömegek költöztek. A főváros környéki települések területi átrendeződése a pesti oldalon volt jelentősebb. A népesség számának emelkedéséhez ezeken a településeken az is hozzájárult, hogy a munkavállalók nagy többsége a Budapestre való beköltözés 1958-as korlátozása miatt²⁴ itt telepedett le. A folyamatosan növekvő számú népességet a fővárosba történő mindennapi ingázás jellemezte. Bővült a tömegközlekedés, naponta többször szállították a munkavállalókat budapesti munkahelyeikre.

Az államszocializmus évtizedeiben biztonságot jelentett Budapest árnyékában, a fővároshoz minél közelebb letelepedni. A főváros közelsége alapvetően meghatározta Pest megye fejlődését, területi átrendeződését, és hozzájárult a népesedési folyamatok átrendeződéséhez is. Ezek a területi folyamatok azonban nem feltétlenül jártak együtt a társadalmi környezet átalakulásával, a népesedési folyamatok egyértelműen pozitív változásával. Az urbanizáció erősödése, a város térbeli növekedése nem minden esetben jelentette a születendő gyermekek számának emelkedését, a koraszülések előfordulásának csökkenését.

Az államszocialista időszak településpolitikája nyomán Magyarországon rendkívül egyenlőtlen településhierarchia alakult ki. A főváros–vidék dualizmus még ma is látványos. A „Központi körzet” (Budapest és Pest megye) részesedése a fejlett piaci szolgáltatások ágazatából 1994-ben 63 százalékos²⁵ volt (Horváth–Illés, 1997).

Ugyanakkor az agglomerációs térség egészének a fejlődését is hosszú időn keresztül a központ (Budapest) és a peremi részek (agglomerációs települések)

²⁴ 1958-ban BPVB határozattal, majd 1960-ban BM rendelettel öt éves állandó budapesti laci címhez kötötték a fővárosba történő letelepedést.

²⁵ vö. 1990-ben a teljes magyar népesség 19,4 %-a élt a fővárosban és 9,1 %-a Pest megyében.

kapcsolata határozta meg. A centrum és a periféria társadalmi-gazdasági viszonyainak fontos tényezője az ingavándor-forgalom iránya és mértéke volt. Utóbbi a 80-as évek végén gyors csökkenésnek indult. Az ipari munkahelyek megszűnésével vagy átalakulásával a főváros (centrum) már sokkal kevesebb munkaerőt igényelt, emiatt a koncentráció és a dekoncentráció folyamatai átalakultak. A lakosság korábbi, budapesti és környéki koncentrációját az 1990-es években a dekoncentráció váltotta fel. A központból kifelé irányuló vándorlás a szuburbanizációs²⁶ folyamat erősödését eredményezte, ezzel egy időben pedig elkezdődött a főváros környéki új munkahely-koncentrációk kialakulása is.

Az 1989–90-es rendszerváltás szinte egyik pillanatról a másikra átalakította a magyar településhálózatot, s jelentős mértékben kihatott a Budapest körüli urbanizációs folyamatokra is. A biztonságot egyik hónapról a másikra a bizonytalanság váltotta fel. A településhálózat átrendeződését és a kapcsolódó urbanizációs folyamatot három olyan jelentős hatás érte, amelyek nyomán megváltozott a települések közötti pozícióváltások mértéke (Izsák, 1999) és sebessége. Ezek a folyamatok – a centrum-periféria viszonyok megváltozása, a közigazgatási rendszer átalakítása, valamint a települések között, a gazdasági térnyerésért folyó verseny kialakulása és erősödése – hatással voltak a Budapest környezetében levő településekre, az ott élők mindennapjaira, s így az ezt mutató és a változásokat jelző demográfiai folyamatokra is.

A közigazgatási rendszer átalakítása, az önkormányzatiság bevezetése olyan folyamatokat indított el, amelyek az ország társadalmi-gazdasági térszerkezetének átalakulásához vezettek. Az önkormányzatiság új energiákat szabadított fel. Megerősödött a helyi politika, miközben egyre gyengébbé vált, majd teljesen megszűnt a központi irányítás szerepe. A települések központi finanszírozását mára egyértelműen a normatív finanszírozás jellemzi, így a többi bevételt az egyes települési önkormányzatoknak maguknak kell előteremteni.

A centrum–periféria viszonyok átalakulása és az önkormányzatiság bevezetése életre hívta a „települések versenyét”, és ezzel együtt megjelentek a „sikeres” és „vesztes” települések (Enyedi, 1996). A települések versengésével egy időben nagyon komoly decentralizációs folyamatok indultak el. A rendszerváltás felkészületlenül és hirtelen érte a korábban fejlődő és virágzó térséget. Budapest és munkaerő-központjai között élesebbé vált a határvonal, amit az eltelt negyed évszázad még inkább felerősített.

Az új gazdasági tér kialakításában azok a sikeres települések, amelyek belső és külső erőforrásaikat egyaránt tudják hasznosítani. Ezek szerepe egyre inkább nő,

²⁶ A szuburbanizáció a városnövekedési ciklus második szakasza. A városközpontok népessége csökken, a városon kívüli népesség száma viszont növekszik, azaz a városlakók kiköltöznek a városon kívüli területekre.

míg a vesztes települések lemaradnak, s egy idő után elkerülhetetlenül elveszítik önállóságukat. A települések versenye egyben a térségek, régiók versenyét is jelenti. A gazdasági tér kitöltéséért folytatott küzdelemben pedig azok a régiók lesznek a nyertesek, ahol sok a sikeres település.

A Losonczy Ágnes vezette kutatás azt a nyolc Pest megyei települést vizsgálta, ahol a csecsemőhalandóság és a koraszülések mértéke lényegesen magasabb volt az országos átlagnál. A vizsgált települések demográfiai adatai ugyanakkor a Pest megyei átlagnál is kedvezőtlenebbül alakultak, a rendszerváltás átalakulási folyamatai pedig ezt a távolságot határozottan tovább növelték. A térség átalakulása a demográfiai folyamatok számbeli értékeinek rosszabbodását eredményezte.

A rendszerváltást megelőzően elképzelhetetlen volt a főváros környéki települések népességének öregedéséről, a földrajzi tér potenciáljának hanyatlásáról beszélni. A tabuként kezelt, politikailag is érzékeny témát súlyos, kezelendő kérdésként elsőként – adatokkal, tényekkel bizonyítva – a Losonczy Ágnes vezette kutatás mutatta be. Eszerint a születésszám és a csecsemőhalandóság is hozzájárult a rendszerváltást követő települési krízishez.

A Budapest környéki települések korábban a főváros adta biztonság árnyékában fejlődhettek, növekedhettek. Az államszocialista időszak végén a munkahelyek nagyszámú leépülése ennek a biztonságnak a megszűnéséhez és a települési potenciál beszűküléséhez vezetett. Az Európában több országban jelentkező folyamat mára súlyos kérdéseket vet fel (Schirmacher, 2004). Mindezen problémák lokálisan és erősebben jelentkezhetnek az egyes régiókban, így a fővárosok környéki agglomerációs zónákban, az egykori munkaerőgyűjtő-medencékben (Sárfalvi, 1991).

Ezeket – a biztonság-bizonytalanság egyensúlyának felbomlását előidéző – térbeni változásokat az azóta eltelt idő statisztikai adatainak elemzésével településekre lebontva mutatjuk be. A továbbiakban települési szinten elemezzük a demográfiai alapadatok változását, bemutatjuk a társadalmi környezetet, a gazdasági aktivitást és annak változását, a lakásállományt, lakáshelyzetet, valamint a munkanélküliséget és annak sajátosságait.

4.1.1. NÉPESEDÉSI FOLYAMATOK

A népesedési folyamatok hátterében sokféle tényező húzódik meg. A települések népesedési folyamatainak két, egymástól jól elkülöníthető csoportja egyrészt a település migrációs, másrészt a települések reprodukciós folyamatai. Mindkét tényező meghatározó a települések sorsának alakulásában. A két csoportba tartozó tényezők együttesen a települések népességének előregedéséhez, majd a települési potenciál hanyatlásához vezettek.

Az 1. táblázat számaiból egyértelműen látszik, hogy Dunaharaszti, Érd, Szigethalom és Szigetszentmiklós településeken a vizsgált két évtized alatt a népességszám folyamatosan és nagymértékben növekedett. A népességszám növekedése a szuburbanizációnak köszönhető (Izsák, 1999; Kocsis, 2000; Csanádi–Csizmadya, 2002). A korábbi urbanizációs szakasz lezárultával a főváros vonzerejének jellege átalakult: a felnövekvő generáció nem minden tagja tudott a fővárosban ingatlant vásárolni, sokan Budapest környékén kezdtek önálló életet, alapítottak családot. Mindez összességében a születendő gyermekek számának emelkedését vetítette elő.

1. táblázat: A vizsgált nyolc település népességszám adatai 1990-ben, 2001-ben és 2011-ben

Települések	Lakónépesség száma (fő)			Állandó népesség száma (fő)			Terület (ha)
	1990	2001	2011	1990	2001	2011	
Cegléd	37 167	38 055	36 645	37 291	37 299	36 240	24 487
Dabas	14 763	15 841	16 386	14 981	15 711	16 200	16 599
Dunaharaszti	15 247	16 561	20 473	14 987	16 411	19 755	2 917
Érd	43 327	56 567	63 631	42 988	55 955	61 415	6 054
Monor	16 236	17 237	17 626	16 349	17 061	17 458	4 679
Százhalombatta	16 573	16 602	17 952	15 330	16 420	17 830	2 806
Szigethalom	9 795	12 145	16 886	9 031	11 930	16 546	912
Szigetszentmiklós	19 372	23 359	34 708	19 300	23 093	33 035	4 565

KSH Népszámlálás (1990, 2001, 2011)

A vizsgált települések korosztályos adataiból világosan látszik, hogy a legfiatalabb (0-9 éves) és a fiatal (10-19 éves) korcsoportok aránya folyamatosan csökkent (4. ábra). A 20-29 éves korosztály esetében 2001-ben még növekedés volt tapasztalható, azonban 2011-re itt is csökkenés látható. Ezek a folyamatok bemutatják, hogy a szuburbanizációs folyamatoknak köszönhetően a fiatal, szülőképes korosztályok nagyobb számú megjelenése ellenére sem született meg a kellő számú gyermek.

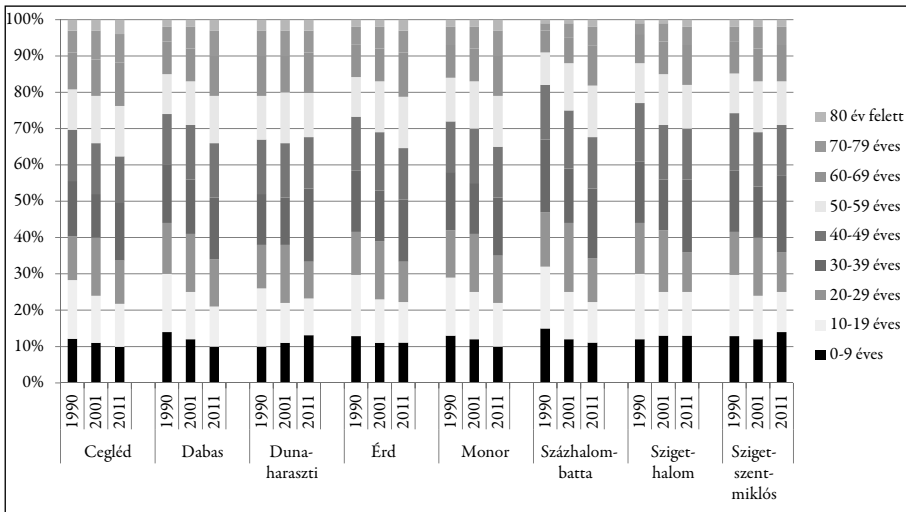
Az 4. ábra adatai alapján az eltartottsági ráta²⁷ és az öregségi index²⁸ alakulása is következtethetünk. Az előbbi alapján a vizsgált nyolc település egymáshoz

²⁷ Az eltartottsági ráta a gyermekek (0–15 évesek) és az időskorúak (60 felett) számát viszonyítja az aktív korúakhoz száz aktív korúra vetítve. A mutató azt jelzi, hogy száz aktív korúnak hány főt kell eltartania.

²⁸ Az öregségi index a 60 év feletti (időskorúak) számát viszonyítja a 0-15 évesek (gyermekkorúak) számához. A mutató értékéből az elöregedés mértékét mutatja.

nagyon hasonló utat járt be a rendszerváltozást követően. Az 1990-es magas értékekhez képest a 2001-es népszámlálás alkalmával szinte minden településen csökkent az eltartottsági ráta (kivéve Szigethalmot, ahol enyhe növekedés történt), majd a kétezres években mindegyik vizsgált településen eltérő mértékben ugyan, de növekedett az eltartottság értéke. Az eltartottsági index a legalacsonyabb, legkedvezőbb értékeket minden népszámláláskor Százhalombattán érte el. A legmagasabb értékek pedig Cegléd esetében mutatkoztak, amit 2011-re már Dunaharaszti is megközelített. Az ok azonban eltérő: míg ez Cegléd esetében ez inkább az idősebb korcsoportok, addig Dunaharaszti esetében inkább a fiatalabb korosztályok magasabb aránya miatt következhetett be.

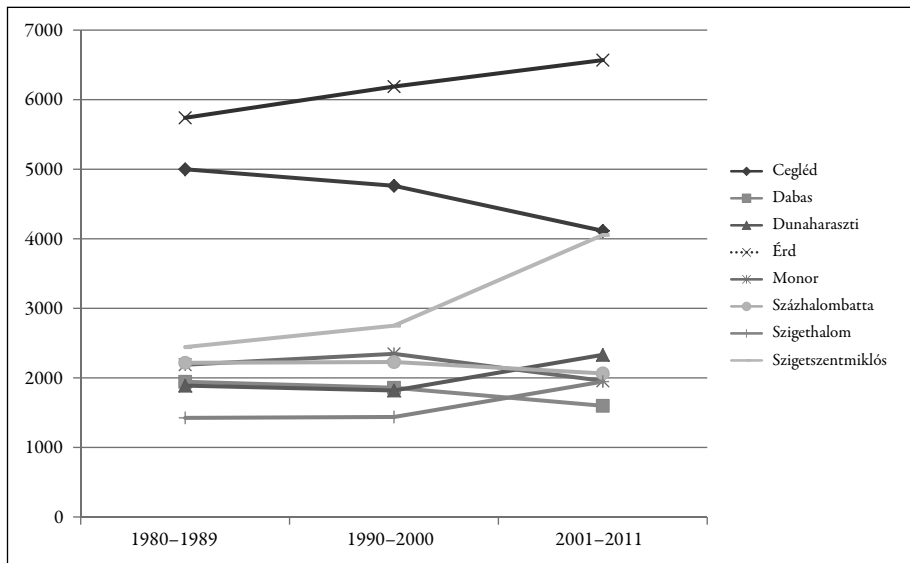
4. ábra: A korcsoportok megoszlása a vizsgált nyolc településen 1990-ben, 2001-ben és 2011-ben (%)

KSH Népszámlálás (1990, 2001, 2011)

Az öregedési index ettől teljesen eltérő képet mutat, mivel a legtöbb település esetében az 1990-es szinthez képest folyamatosan növekedett. 2001-ig minden település esetében megfigyelhető volt a növekedés, változás csak a 2000-es években történt, amikor Dunaharaszti és Szigetszentmiklós esetében az öregségi index csökkenése, mérséklődése következett be. Erre a fordulatra már szintén utalt a korcsoportok szerinti elemzés, amelynek tanulsága szerint Szigetszentmiklós és Dunaharaszti volt az a két település, ahol a teljes népességben belül nőtt a legfiatalabb korcsoportok aránya. A térség többi településén azonban a 2000-es évek is az öregségi index értékének emelkedését hozták.

5. ábra Az élveszületések számának változása a vizsgált településeken 1980–1989, 1990–2000 és 2001–2011 között (fő)

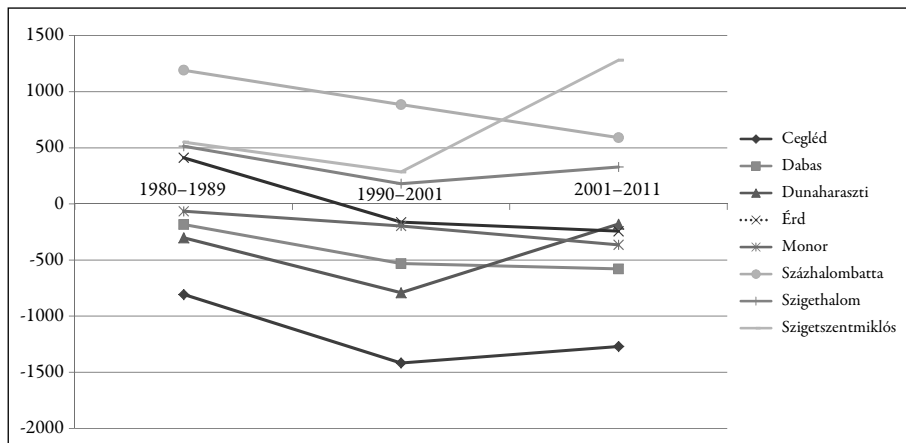

KSH Népszámlálás 2011

A Losonczy-féle kutatás korábban említett kiindulópontjának ismeretében különösen fontos mutató az élveszületések száma, amelynek alakulásában a vizsgált települések eltérő pályát futottak be az elmúlt évtizedekben (5. ábra). A kétezres évekre több településen (Cegléden, Százhalombattán, Monoron és Dabason) is csökkent az élveszületések száma. Ezzel szemben Dunaharaszti és Szigethalom esetében ez az érték növekedett, ami egybecseng a 2011-es korösszetétel szerkezetével. Még ezeknél is látványosabb növekedést tudott felmutatni Érd és Szigetszentmiklós. Az élveszületések számának emelkedése mögött az elsősorban a Budapesthez közeli településeket érintő szuburbanizáció állhat, amiben nagyrészt a fiatal 30-as korosztály vesz részt, emelve a várható születések számát.

A halálozások számát is figyelembe véve minden településről elmondható, hogy a nyolcvanas-kilencvenes években lakosságuk természetes szaporodása folyamatosan csökkent, ami sok esetben már fogyást jelentett (6. ábra). Ez a tendencia a második évezredre szinte minden település esetében javulni kezdett, egyedül Százhalombattán nem mérséklődött a természetes szaporodás csökkenése. A kétezres évekre Szigetszentmiklóson és Dunaharasztiiban a szuburbanizáció nyomán már látványosan emelkedni is kezdett a természetes szaporodás mértéke. A 2011-es népszámlálás adatai alapján Szigetszentmiklós, Százhalombatta és Szigethalom természetes szaporodásról, míg a többi vizsgált település esetében természetes fogyásról beszélhetünk.

6. ábra A természetes szaporodás/fogyás változása a vizsgált településeken 1980-tól 2011-ig (fő)

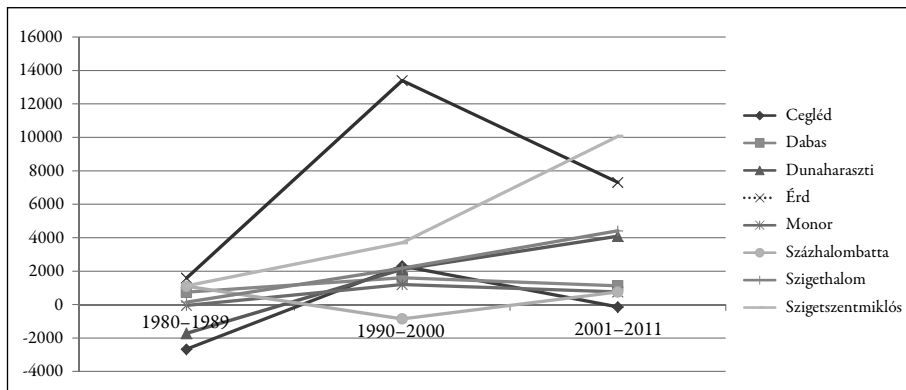

KSH Népszámlálás 2011

A települések népességszámát nem csak a születések és a halálozások száma befolyásolja, de hat rá a ki- és bevándorlás is, amelyet együttesen a vándorlási egyenleg mutat (7. ábra). Ebben a tekintetben Pest megye vizsgált települései a nyolcvanas és kilencvenes években még hasonlóan viselkedtek. Hét település esetében is folyamatosan emelkedett a vándorlási különbözet értéke, közülük a legnagyobb mértékű növekedést Érd könyvelhette el, és egyedül Százhalombattán jelentkezett csökkenő tendencia. Ebből következően a kétezres évek elejére csak Százhalombattán volt negatív a vándorlási különbözet, a bevándorlások száma az összes többi településen meghaladta a kivándoroltak számát. Mivel ezen települések a főváros közvetlen közelében helyezkednek el, ennek a bevándorlásnak a jelentős részét a Budapestről való kiköltözés, a szuburbanizáció jelensége okozhatta (Csanádi–Csizmady, 2002).

A kétezres évekre némileg módosult a települések pályája, Érd esetében látványosan csökkenni kezdett a vándorlási mérleg, azonban a megyei jogú város a 2011-es népszámláláskor még így is a második legmagasabb pozitív egyenleggel büszkélkedhetett. Külön kiemelendő Szigetszentmiklós esete, ahol a nyolcvanas és kilencvenes években még magas, de az átlaghoz közeli volt a település vándorlási mérlege, 2011-re viszont már messze a legmagasabb pozitív vándorlási mérleget tudta felmutatni a nem kimagaslóan nagy népességszámú település. A kétezres években szintén emelkedett a vándorlási egyenleg Szigethalom, Dunaharaszti és Százhalombatta esetében is, ezzel szemben enyhe csökkenést mutatott Érden kívül Dabas, Monor és Cegléd esetében. 2011-re Százhalombatta már pozitív vándorlási mérleggel rendelkezett, enyhe negatív egyenleg pedig egyedül Ceglédre volt jellemző (7. ábra).

7. ábra: A vándorlási egyenleg alakulása a vizsgált településeken 1980 és 2011 között (fő)

KSH Népszámlálás (2011)

Mivel az agglomeráció településeinek esetében a vándorlási egyenleg a szuburbanizáció egyik mutatószámaként is értelmezhető, kijelenthetjük, hogy Szigetszentmiklós, mögötte pedig a kilencvenes és a kétezres évek elejéhez képest 2011-re azért már csekélyebb vonzerővel bíró Érd volt a leginkább népességvonzó település a térségben. Ehhez képest viszonylag alacsony vándorlási mérleg jellemezte a szuburbanizáció által legkevésbé érintett alföldi településeket, így Monort, Dabast és Ceglédet, illetve az ebből a szempontból velük egy kategóriába sorolható Százhalombattát is.

A rendszerváltás alapvető változásokat hozott a Budapest árnyékában lévő, Pest megyei települések számára. 1990 előtt a főváros közelében fekvő települések Budapest munkaerőgyűjtő medencéjét képezték. Az aktív korú lakosság a fővárosban dolgozott, minden nap ingázott. Biztonságot jelentett Budapest közelében élni. A rendszerváltás után viszont az itt élők jelentős hányadának munkát adó budapesti üzemek és gyárak nagy részét bezárták, így a fordulat az itt élő aktív keresők számára bizonytalanságot hozott. A települések lakossága nehezen, vagy egyáltalán nem tudott „újratervezni”. A demográfiai adatok is tükrözik az átalakulást. A kilencvenes évektől a települések „újjaszületése” a Budapesthez való földrajzi közelségtől függött. Míg a fővároshoz közelebb eső településeken (Érden, Dunaharaszti, Szigetszentmiklóson) megindult a szuburbanizáció folyamata, addig a többi településen csak nehezen ment az újjáéledés. Így kijelenthetjük, hogy Budapest árnyékában 1990 után nem minden település tudott megbirkózni az új kihívásokkal. Csak azokon a településeken indult meg a felzárkózás, amely Budapest határához földrajzilag közelebb vannak. A többi település lemaradt, fejlődésük megtorpant.

4.1.2. TÁRSADALMI JELLEMZŐK

A vizsgált településeket a demográfiai mutatókon kívül a társadalmi környezetre jellemző fontos mutatók mentén is érdemes górcső alá venni. Ezek közül kiemelkedik az adott települések társadalmi és gazdasági potenciálját jelző iskolai végzettség és gazdasági aktivitás mutatója.

Iskolai végzettség

Az iskolázottság, a hét évesnél idősebb lakosság legmagasabb megszerzett iskolai végzettsége azért számít az egyik legfontosabb társadalmi mutatónak, mert a magasabb iskolai végzettség feltételezhetően jobb munkalehetőségeket és magasabb jövedelmeket eredményez, illetve növeli a településen meglévő magasabban kvalifikált humán erőforrásokat is (Rechnitzer–Csizmadia–Grosz, 2004).

A vizsgált nyolc település között egyik népszámlálás alkalmával sem volt jelentős eltérés az iskolai végzettségek tekintetében. 1990-ben a nyolc általános volt a leggyakoribb legmagasabb iskolai végzettség, ami Százhalombattát, Szigetszentmiklóst és Érdet kivéve a többi településen még 2001-ben is igaz volt. A középiskolai érettségivel rendelkezők aránya a vizsgált időszakban folyamatosan nőtt. A felsőfokú diplomával rendelkező lakosság némileg nagyobb arányban képviseltette magát Érden, Százhalombattán és Szigetszentmiklóson. Ezekben a településeken már 2001-ben is 10 százalék felett volt a diplomások aránya, ami 2011-ben már az összes településre igaz volt. E tekintetben Dunaharaszti emelkedik ki azzal, hogy amíg 2001-ben még csak átlagosnak mondható 9 százalékos arányt tudott felmutatni, addig 2011-ben 16 százalékot is meghaladó értékével a harmadik legnagyobb arányú diplomás lakossággal rendelkező településsé vált a térségben, megelőzve például Százhalombattát.²⁹

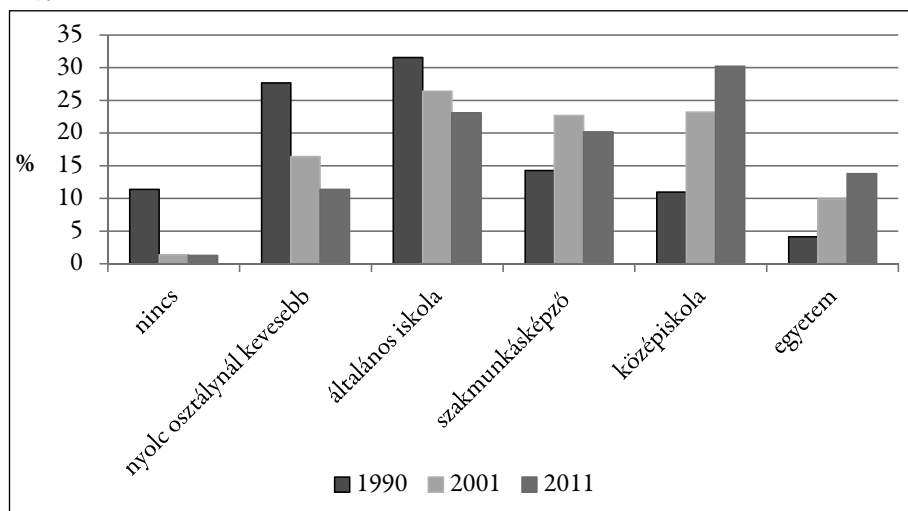
Ugyan iskolázottság tekintetében nem látszott radikális eltérés a települések között, a középfokú és felsőfokú végzettségeket illetően mégis némileg jobb helyzetűnek tűntek Szigetszentmiklós, Százhalombatta, Érd és Dunaharaszti települések. A skála másik végét Dabas, Monor és Szigethalom képviseli, ahol a vizsgált időszakban a legalacsonyabb értéket érte el a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. Jelentős átrendeződést a rendszerváltás sem hozott ezen a téren, az 1990-es népszámlálás is ezeknek a településeknek a viszonylag jobb iskolázottsági helyzetét mutatta.

Kijelenthető, hogy két évtized alatt átrendeződések történtek az iskolai végzettségek tekintetében (8. ábra). A végzettséggel nem rendelkezők, a nyolc osztálynál kevesebbet elvégzők, valamint a nyolc általánossal rendelkezők arányai

²⁹ Ez is a korábban már jelzett erősödő szuburbanizációra utal.

1990-2011 között egyértelműen csökkentek. Mindhárom kategória esetében a 90-es években következett be komolyabb csökkenés, ami a kétezres években enyhébb mértékben, de tovább folytatódott. A szakiskolai végzettségük aránya 2001-ig még emelkedett, 2011-re viszont már ennek a kategóriának az aránya is csökkent. Az előzőekkel szemben a két évtized alatt dinamikusan nőtt az egyetemi diplomával, illetve a középiskolai érettségivel rendelkező lakosság aránya. Ezek alapján egy nagyon pozitív változás rajzolódik ki a vizsgált térségében, hiszen a legalacsonyabb iskolai végzettségűek (pl. a nyolc általánossal sem rendelkezők) aránya csökkenni, míg a legmagasabb iskolai végzettségűek aránya ezekkel szemben látványosan növekedni látszik.

8. ábra: A befejezett iskolai végzettség kategóriák változása a vizsgált települések átlagértékei alapján 1990 és 2011 között (%)

KSH Népszámlálás (1990, 2001, 2011)

Gazdasági aktivitás

Egy település lakosságának életét nagymértékben befolyásolják annak gazdasági aktivitási mutatói. E tekintetben a budapesti agglomeráció mindig is az ország egyik legkedvezőbb helyzetű területe volt viszonylag alacsony munkanélküliséggel, azonban a rendszerváltást követően itt is történtek változások. A rendszerváltás idején, 1990-ben még mind a nyolc vizsgált településen 40 százalék feletti, sőt Százhalombatta esetében még az 50 százalékot is meghaladó volt a foglalkoztatottság,³⁰ és ezzel párhuzamosan a munkanélküliség egyik településen – köztük

³⁰ Ezek a teljes népességre vetített értékek.

az e tekintetben a legrosszabbul álló Monoron – sem haladta meg a két százalékot. Ezeknek az alacsony munkanélküliségi értékeknek az oka 1990-ben még a szocialista időszak teljes foglalkoztatottságot előirányzó stratégiája volt, amelynek megszűntével azonban 1990-től az egész országban, így Budapesten is új tendenciák bontakoztak ki.

A gazdasági aktivitás jellemzésére szolgál még az eltartottak³¹ és az inaktív keresők³² aránya. Az eltartott népesség tekintetében nem látszik radikális változás két évtized alatt, ennek értéke mind a három népszámlálás idején 25-30 százalék körül mozgott, talán csak 2011-re csökkent valamelyest az eltartottak aránya. Az inaktív keresők aránya ezzel szemben az 1990-es 20-25 százalékról 2001-re már 25-30 százalékra emelkedett, majd 2011-re csak csekély mértékben csökkent a vizsgált településeken. Ebben a tekintetben ki lehet emelni Százhalombattát, ahol az inaktív keresők aránya – elsősorban 1990-ben és 2001-ben – jóval (mintegy 5 százalékponttal) elmaradt a térség más településeitől.

A gazdasági aktivitás tekintetében a budapesti agglomeráció déli részén fekvő települések egymáshoz hasonló képet, mind a négy aktivitási kategóriában³³ hasonló értékeket mutattak. Egyedül Százhalombatta tűnt ki azzal, hogy mindhárom népszámlálás alkalmával a többi településnél magasabb volt a foglalkoztatottak és alacsonyabb az inaktív keresők száma, ami így Százhalombatta kedvező helyzetét jelezte. Százhalombatta ezen előnye a 2011-es népszámlálás adataiban már nem tűnt ki annyira, mint az azt megelőző népszámlálásokkor.

A munkanélküliség alakulása 1995-től napjainkig

A munkanélküliség³⁴ és a tartós munkanélküliség – település szintű – vizsgálata nagyban hozzájárulhat bizonyos társadalmi folyamatoknak, illetve azoknak szegénységre gyakorolt hatásának jobb megértéséhez. A tartós munkanélküliség a szegénység mellett magyarázhatja a születendő gyermekek alacsony számát is.

A társadalmi rétegződéssel foglalkozó elméletek legfontosabb következtetése az, hogy az aktív korú társadalmon belüli legélesebb törésvonal a munkával rendelkezők és a munkával nem rendelkezők (munkából kiszorultak) között húzódik (Spéder, 2002). Fontos kiemelni, hogy a munka megléte vagy hiánya alapján is csoportosítani lehet a szegénységet. Ebben a megközelítésben (általánosan) három főbb csoport alakítható ki: foglalkoztatott, munkanélküli és tartós munkanélküli (Szelényi, 2014). Figyelmünket most az utóbbi két csoportra fordítjuk.

³¹ Olyan személyek, akik az adatfelvétel időpontjában nem rendelkeznek jövedelemmel.

³² Olyan személyek, akik az adatfelvétel eszmei időpontjában kereső tevékenységet nem folytatnak, viszont jövedelemmel (pl. nyugdíj, gyes) rendelkeznek.

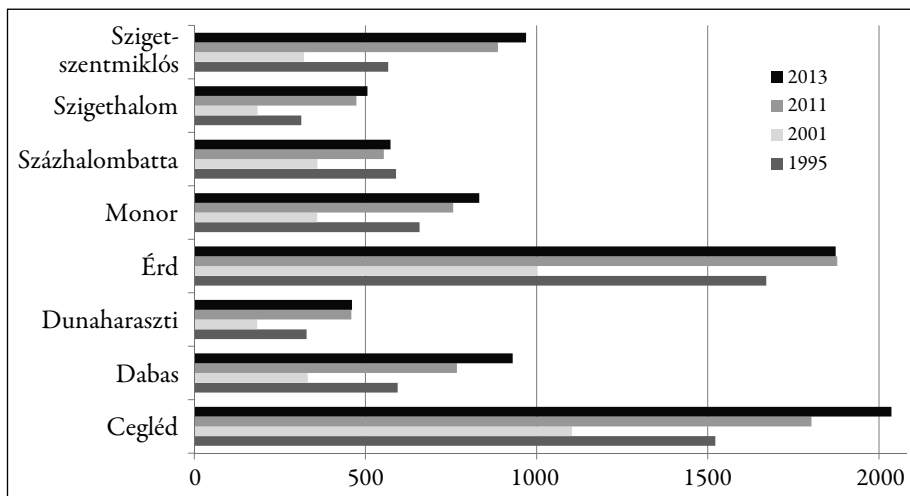
³³ Munkanélküliség, foglalkoztatottság, eltartottak és inaktív keresők aránya.

³⁴ Az adatok a Nemzeti Munkaügyi Hivatal és a KSH T-Star adatbázisokból származnak.

A regisztrált munkanélküliek (abszolút) számának alakulását a 7. ábra mutatja. Az 1990-es évek elején az állami tulajdon privatizációja, a kárptótlási törvények és végrehajtások, a magas infláció, továbbá a gazdaság racionalizálása és a keleti piacok összeomlása együtt vezetett a gazdasági teljesítmény csökkenéséhez és a munkahelyek megszűnéséhez (Orgoványi, 1997). A munkanélküliség növekedése ebben az időszakban általános volt, ám a foglalkoztatás csökkenése (és ezzel párhuzamosan a munkanélküliség növekedése) eltérő mértékben érintette a nemzetgazdaság különböző ágazatait, főleg a gazdaság reálszférájában, így például a mezőgazdaságban, kohászatban, bányászatban volt jelentős.

Ha a vizsgált településeket az 1995-től 2013-ig tartó időszak értékei alapján szeretnénk kategorizálni, akkor, ahogyan azt a 9. ábra jól mutatja, három csoport képezhető. Az első csoportba Érd és Cegléd tartozik, Monor, Dabas, Százhalombatta és Szigetszentmiklós kerül a másodikba, míg Dunaharaszti és Szigethalom a harmadik csoportot alkotja.

9. ábra: A regisztrált munkanélküliek számának alakulása 1995 és 2013 között (fő)

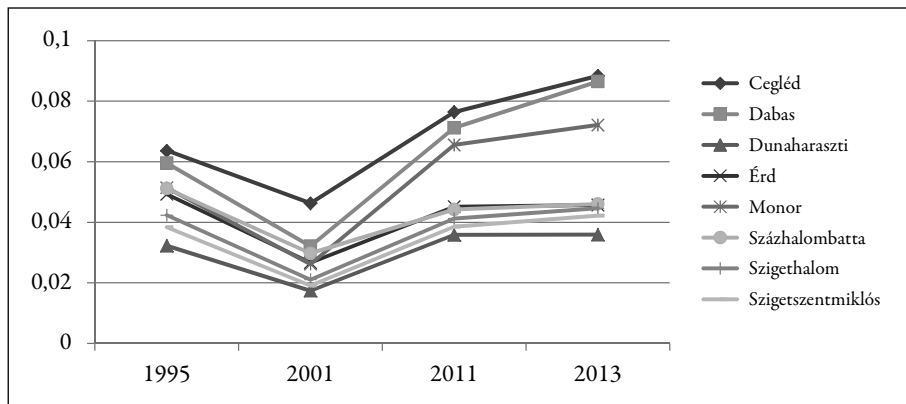

Nemzeti Munkaügyi Hivatal adatai alapján saját számítás

Részben hasonló, részben eltérő folyamatok rajzolódnak ki, ha a munkanélküliséget az aktív korú népesség arányában vizsgáljuk meg (10. ábra). A hasonlóság abban mutatkozik meg, hogy míg 1995-től 2001-ig arányaiban is mindenhol visszaesett a munkanélküliek aránya, addig a 2001-es évhez képest 2013-ra (nagy részét a 2008–2009-es gazdasági válság következtében) többnyire növekedés volt tapasztalható. Az időszak legnagyobb nyertesei a Budapesttől délre található

települések: Érd, Szigetszentmiklós, Százhalombatta, Szigethalom és Dunaharaszti voltak. Itt ugyanis összességében az 1995-ös alacsony és közepes értékekhez viszonyítva alig történt változás. Ezen települések közül kiemelkedik Dunaharaszti és Szigetszentmiklós, amelyek az 1990-es évek második felében a budapesti agglomeráció egyik legdinamikusabban fejlődő térségéhez tartoztak. Ez leginkább a raktározási és logisztikai cégek betelepülésének volt köszönhető (Kovács-Sági-Dövényi, 2001). Érdet az alapellátási funkciókat képviselő tercier szektorhoz köthető gazdaságok elterjedése, és összességében intenzív fejlődés jellemezte (Probáld-Szegedi, 1994; Sági-Trócsányi, 1998).

10. ábra: A regisztrált munkanélküliek aktív korú népesség³⁵ belüli aránya 1995 és 2013 között (%)

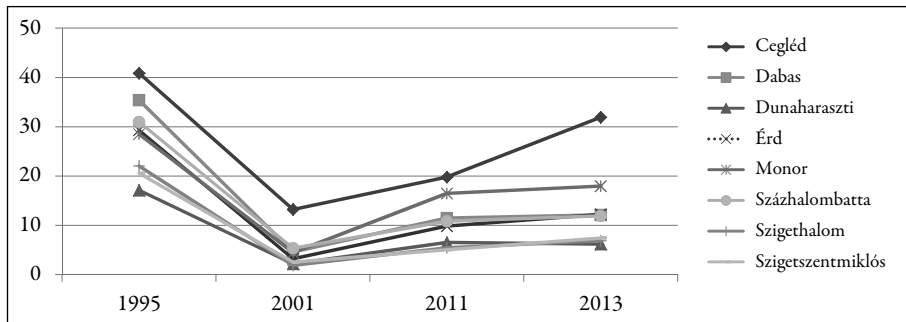
Nemzeti Munkaügyi Hivatal, és KSH T-Star adatai alapján saját számítás

A fővárostól délkeletre elterülő települések (Monor, Cegléd és Dabas) a munkanélküliségi ráta tekintetében is az időszak vesztesei közé sorolhatóak. Ezek a városok mutatták (a kezdeti magasabb értékek mellett) 2013-ig a legnagyobb (kb. 2-3 százalékpontnyi) növekedést (10. ábra).

A fenti három település a tartós munkanélküliek³⁶ arányát tekintve is rosszabb helyzetben volt, és van mind a mai napig. Közülük is kiemelkedik azonban Cegléd, ahol a tartós munkanélküliek aránya 2011 és 2013 között sokkal nagyobb mértékben növekedett, mint a többi településen (11. ábra).

³⁵ Az aktív korú népesség a 15–59 éves állandó lakosság arányát értjük.

³⁶ A tartós munkanélküliek csoportjába 1995-ben, 2011-ben és 2013-ban a 180 napnál hosszabb ideje regisztrált munkanélküliek, a 2001-es évben pedig az egy évnél régebb óta regisztrált munkanélküliek tartoznak.

11. ábra: A tartós munkanélküliek aktív korú népességben belüli aránya³⁷ 1995 és 2013 között.

Nemzeti Munkaügyi Hivatal, és KSH T-Star adatai alapján saját számítás

A munkanélküliek korösszetétele a vizsgált településeken időben jelentős változásokon ment keresztül. Egyrészt a munkanélkülieken belül az 55 évnél idősebb népesség aránya 1995-től napjainkig töretlen növekedést mutat. Másrészt 2001 és 2011 között jelentősen nőtt körükben a 35-39 éves korosztály képviselése. Ez az a korosztály, amelyik a rendszerváltás környékén 15-20 évesen „éppen hogy” kikerült a munkaerőpiacra, és akiknél a munkanélküliség leginkább az új gazdasági környezetben leértékelődött végzettségeknek volt tulajdonítható.

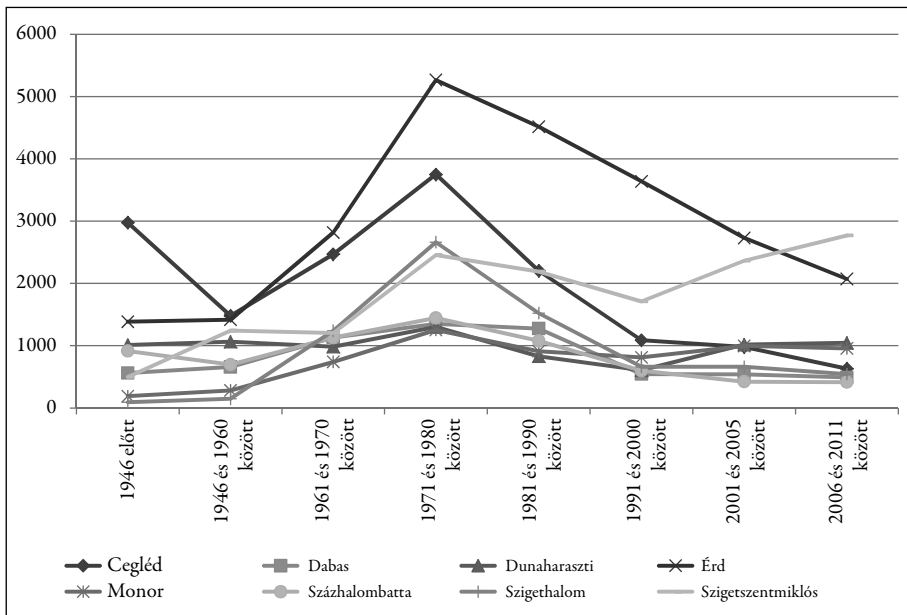
A munkanélküliség és a képzettség összefüggéseit némileg az országos folyamatok magyarázzák. Már a rendszerváltozást megelőzően elkezdett növekedni az értelmiségi foglalkozásúak aránya, miközben a fizikai foglalkozásúak köre fokozatosan szűkült: csökkent a mezőgazdasági és a szakmunkás rétegek súlya, a képzetlen munkások aránya viszont alig változott. Tehát a fokozatos modernizációval és a szellemi foglalkozásúak térnyerésével párhuzamosan egy stabil, kvalifikálatlan munkaerő termelődött ki, akiket a megváltozott gazdasági rendszerben már nem tudtak alkalmazni (Bukodi, 2002). A rendszerváltozással együtt ugyanis jelentősen felértékelődött a tudás és a végzettség szerepe. Ennek következtében az 1990-es évek közepére a munkanélküliek jelentős részét ezek a kvalifikálatlan, alacsonyabb végzettségűek tették ki (Orgoványi, 1997). Ez a vizsgált településeken leginkább a csak általános iskolával rendelkezőket és a szakmunkás végzettségűeket jelentette. 2011 és 2013 között jelentős átrendeződés zajlott le a szakmunkásképzettek és a szakiskolát végzettek között az összes településen. Ugyanitt az átlagnál is több (30 százalékot meghaladó) volt 2013-ban az általános iskolát végzettek aránya a munkanélküliek csoportján belül, ami szintén rosszabb társadalmi és munkaerőpiaci helyzetükre utal.

³⁷ Ezer, a 15–59 éves korosztályba tartozó állandó lakosra jutó tartós munkanélküli száma.

Lakásállomány

A második világháborútól napjainkig a vizsgált nyolc település közül Érden épült a legtöbb lakás, ami persze nem meglepő a megyei jogú város magas népességszáma miatt. Az is megállapítható, hogy az 1950-es évek második felétől a térségben dinamikusan emelkedett az épített lakások száma, amely szám minden település esetében az 1970-es évek közepén tetőzött, amit némi csökkenés követett. Ez a csökkenés egészen a 90-es évek közepéig tartott, ezt követően az évente épített lakások száma a legtöbb településen stagnált (12. ábra).

12. ábra Az épített lakások számának alakulása a vizsgált településeken 1946 és 2011 között (darab)

KSH Népszámlálás (1990, 2001, 2011)

Kitűnnek azonban ettől az általános trendtől eltérő utat bejáró települések is, például a már említett Érden, ahol a többi településhez hasonlóan a 70-es évek közepétől csökkenni kezdett az épített lakások száma, aztán viszont ez a csökkenés – más településekkel ellentétben – a kétezres évekre nem állt meg. Cegléden a rendszerváltozás előtt – természetesen szintén a település magas népességszáma miatt – Érddel vetekedett az épített lakások száma, azonban itt is látványosan zuhanni kezdett az épített lakások száma, aminek következtében 2011 környékén már az alacsonyabb lélekszámú Szigethalom és Dunaharaszti is nagyobb értéket tudott Ceglédnél felmutatni.

Az előzőekkel ellentétben az épített lakások száma alapján sikeres városként jelenik meg Szigetszentmiklós. Az Érdnél és Ceglédnél is alacsonyabb népességszámú település a 60-as évekig még átlagos évi lakásépítést tudhatott magáénak, a 70-es évekre viszont már a negyedik helyre jött fel ebben a rangsorban, Százhalombattához hasonló értékekkel. A 70-es éveket követően ez volt az egyetlen település a térségben, ahol az épített lakások száma nem esett vissza jelentősen, sőt a 90-es évek után még látványos emelkedésbe is kezdett, úgy hogy a legutóbbi népszámlálás szerint már Szigetszentmiklós rendelkezett a legtöbb újonnan épített lakással. Hasonlóan pozitív pályát futott be kezdetben az a Százhalombatta, amely az ötvenes évek közepéig még a legkevesebb épített lakást tudta felmutatni, de aztán a hetvenes évek közepére felkúszott a rangsor harmadik helyére. Ezt követően viszont az évente épülő lakások száma – Érdhez és Ceglédhez hasonlóan – itt is drasztikusan csökkenni kezdett.

A lakások komfortossági fokát tekintve is lényeges változások történtek a rendszerváltás után (13. ábra). Összességében elmondható, hogy 1990 és 2011 között jelentősen javult a térség lakásállományának a komfortossága. 1990-ben az összkomfortos³⁸ lakások aránya a legtöbb településen még nem érte el az ötven százalékot, több településen a komfortos és összkomfortos lakások együttesen is csak a lakásállomány mintegy 70 százalékát tették ki. Erre példa Cegléd, Dabas és Monor, ahol 1990-ben magas volt a félkomfortos és komfort nélküli lakások aránya. A szükség- és egyéb lakások szintén Dabason, illetve Szigethalmon érték el a legmagasabb, 9 százalék körüli arányt, míg ugyanez a lakástípus ugyanebben az évben Százhalombattán csak 1 százalék körül mozgott.

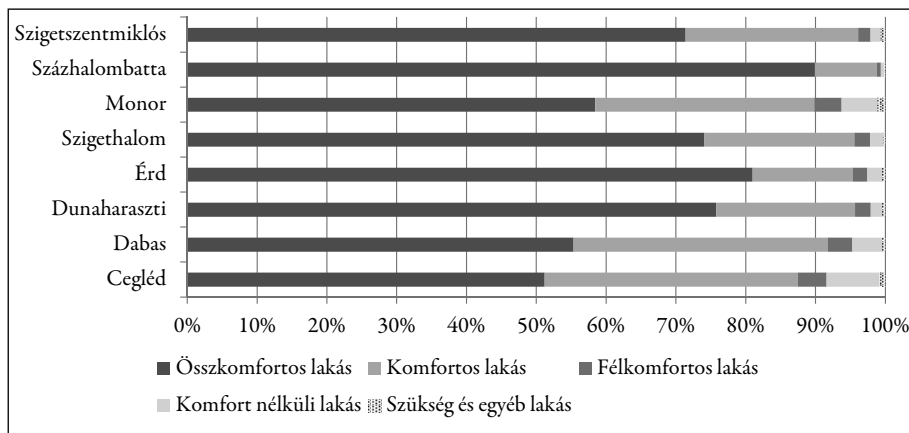
A 2001-es népszámlálásra még nem változott meg radikálisan a térség lakásállományának komfortossága, sőt a szükséglakások aránya még növekedett is a vizsgált településeken (például Szigethalmon még 10 százalékot is meghaladta az arányuk). Ezzel párhuzamosan a komfortos és összkomfortos lakások aránya együttesen nem növekedett drasztikusan, de például Dunaharaszti esetében az volt látható, hogy az összkomfortos kategória részesedése a komfortos lakások ellenében nőtt. Dunaharasztihoz hasonlóan a legtöbb helyen szintén átrendeződés történt a legjobb komfortossági fokozatok között, ami mögött az húzódhat meg, hogy korábban komfortos lakások kerültek át az összkomfortos kategóriába.

A 2011-es népszámlálásra azonban már sokkal szembetűnő változások zajlottak le. Látványosan megnőtt a komfortos, és még inkább az összkomfortos laká-

³⁸ Fontos megjegyezni, hogy a komfortos és összkomfortos kategória között a legnagyobb különbséget a fűtési mód jelenti, az utóbbi kategóriába való tartozás alapfeltétele ugyanis a központi fűtés megléte. Éppen ezért valószínűsíthető, hogy a nagyobb városokban, ahol például a panellakótelepek is találhatóak, nagyobb lesz az összkomfortos lakások aránya.

sok aránya, míg szinte minimálisra csökkent a félkomfortos és komfort nélküli lakásoké, a szükség- és egyéb lakások pedig szinte eltűntek. Az utóbb felsorolt három, legrosszabbnak minősíthető komfortossági kategória még Cegléd, Dabas és Monor településeken van a legnagyobb – 10 százalék körüli – arányban jelen.

13. ábra: A vizsgált települések lakásállományának komfortossági megoszlása 2011-ben (%)

KSH Népszámlálás (2011)

A vizsgált nyolc település az elmúlt két évtizedben több mutató tekintetében is jelentős változásokon ment keresztül. Bár egy országos, sőt akár egy Pest megyei vizsgálatban is ezek a települések nagy valószínűséggel azonos kategóriába kerülnének, a népszámlálási adatok részletes vizsgálata néhány kisebb-nagyobb eltérésre mutathat rá, ami lehetővé teszi differenciálásukat.

A legkedvezőbb helyzetű településeknek – elsősorban a két évtized alatt mutatott fejlődési dinamikájuk miatt – összességében Dunaharaszti és Szigetszentmiklós bizonyult. Mindkét települést kedvező demográfiai adatok jellemzik, ezeken a településeken a legfiatalosabb a korszerkezet ebben a térségben. Az iskolázottsági és gazdasági aktivitási mutatók terén is jól szerepeltek, az előbbi esetben, elsősorban Dunaharaszti, jelentős javulás mutatkozott a rendszer-változást követő évtizedekben. A lakásállomány tekintetében szintén pozitív képet mutat a két település, de itt inkább Szigetszentmiklós tűnik ki az újonnan épített lakások kiemelkedően magas számával.

Szintén jó helyzetű településnek nevezhető Érd, Százhalombatta és Szigethalom, de ezeknek a településeknek az általánosan jó értékeiket beárnyékolják az egy-egy konkrét mutató kapcsán mutatkozó negatívumaik. Százhalombatta esetében ez a kedvezőtlen vándorlási egyenleg, Szigethalom helyzetét a térséghez

viszonyított valamelyest nagyobb munkanélküliség rontja, Érd pedig az épített lakások számának csökkenése miatt nem tekinthető a vizsgált települések legsikeresebbjének.

A településekre vonatkozó adatok alapján a nyolc vizsgált település pozitív és negatív módon jellemezhető (2. táblázat).

2. táblázat: A nyolc település relatív értékelése különböző mutatók szerint³⁹

	folyamatos népesség növekedés	eltartottsági index	öregedési index – (alacsony a +)	természetes szaporodás	népesség bevándorlás szempontjából vonzó	szuburbanizáció	foglalkoztatottság	lakásállomány	lakás-komfortosság
Szigetszentmiklós	+		+	+	+	+	+	+	
Dunaharaszti	+	+	+	+		+	+		
Százhalombatta		+		+			+		
Szigethalom	+			+			+		
Érd	+				+	+	+	-	
Dabas					-				-
Monor					-		-		-
Cegléd		-	-		-		-	-	-

A népszámlálási adatokból kirajzolódott településhierarchia szerint Dunaharaszti és Szigetszentmiklós a jó adottságokkal bíró és előnyös helyzetben lévő, prosperáló települések táborát gyarapítja. Bizonyos szempontból kedvezőtlen adottságokkal rendelkező, összességében mégis nyertes településnek tekinthető Érd, Százhalombatta és Szigethalom. Végül összességében a legkedvezőtlenebb helyzetben a Budapesttől legtávolabb fekvő alföldi települések – Dabas, Monor és a különösen hátrányos helyzetűnek tűnő Cegléd⁴⁰ – vannak. Ezek több demográfiai tényező, a lakásépítés és lakáskomfortosság, illetve főleg az iskolázottsági mutatók tekintetében határozottan elmaradnak a többi vizsgált településtől, és egyben ezekről mondható el az is, hogy az utóbbi 25 év történései nyomán sajnos még tovább erősítették hátrányos helyzetüket illetve vesztes pozíciójukat.

³⁹ A táblázatban csak az egymáshoz képest erősen pozitív vagy erősen negatív állapotot jelöltük.

⁴⁰ Érdemes kiemelni, hogy 2012-ben a mintából lemorzsolódott családok lényegesen nagyobb arányban (68 versus 56 százalék) ezeken a hátrányos helyzetű településeken (Monoron, Dabason és Cegléden) éltek.

4.2. Kétgenerációs életutak az időben – minisztorik

„Én eddig is az emberen próbáltam meg »lemérni« a makrotársadalmi folyamatok hatását.”
(interjúrészlet Losonczy Ágnessel)

Amikor 20 év elteltével, 2011-ben lehetőségünk nyílt a kutatás folytatására, a családok újbóli megkeresésére, életük fordulópontjainak feltárására, „keményebb” (kérdőíves) és „lágyabb” (interjú) eszközök egyaránt a rendelkezésünkre álltak. Ennek ellenére a „lila könyv” tervezésekor nem volt könnyű elképzelni, hogy a három hullám során feltett több száz kérdésből képzett több ezer változó mit és főleg hogyan fog nekünk mesélni a rendszerváltásról, a városokról, a településekről, a nőkről, a férfiakról és a megszületett gyerekeikről. Ott feküdtek előttünk a számok, amikből statisztikákat gyártottunk, amiket elemezni tudtunk, amik tendenciákat mutattak, hasonlóságokat és különbségeket tártak fel, és amikből egyértelműen kirajzolódott a történelem. Megmutatták, hogy milyen változásokon estek át a vizsgált településeken élő emberek, hogyan alakult át körülöttük a világ, és hogy hogyan kellett és sikerült mindehhez alkalmazkodniuk.

Mégis, ott maradt bennünk a kétség, hogy valami fontos hiányzik. Úgy éreztük, hogy a számok mögött elvesztek az egyes emberek, akik a rendszerváltás 25 évét átérték. Szerettünk volna belőlük, az egyes emberekből is megmutatni valamit, ehhez viszont valami teljesen más megközelítésre volt szükségünk. El kellett felejtenünk a számokat, és át kellett gyúrnunk az anyagot, hogy azok a gondolatok, mozgatórugók is kikristályosodhassanak, amelyek a száraz statisztikai elemzés során elvesztek volna.

Elvetettük a tematikus megközelítést, az egymástól független vagy annak tűnő kérdések boncolgatását, az összefüggések keresését, és az egyes emberre koncentráltunk. Elkezdtük sorról sorra „újraolvasni” az adatbázist, és eközben olyan érzésünk támadt, mintha sok-sok életútinterjúval lenne dolgunk. Filmként elevedett meg előttünk az egyes családok személyes története. Több generáció élete rajzolódott ki, olykor csak nagy vonalakban, máskor zavarba ejtő részletességgel, de a számok életre keltek. Az elemzés ezen korai fázisában az alapvető célunk volt, hogy a sokféle adatot egyedi, összetett történetekké gyúrjuk össze, amelyek felvillantják a rendszerváltás színpalái mögött zajló történéseket, megmutatják a hétköznapi emberek valóságát. A mindhárom alkalommal megtalált 110 anya történetét feldolgoztuk. Ezek a minisztorik váltak a kutatás elemzési egységeivé, soraik között észrevehetően kirajzolódtak alapvető mintázatok, amelyeket a biztonság-bizonytalanság dimenzióinak nevezünk el. A történetekből az látszott, hogy az élet egyes területein megélt biztonság vagy bizonytalanság nagymértékben kihat az egyén lehetőségeire és választásaira. S bár a 23 évet átfogó kérdéssó-

rok rögzítették ezeket a választásokat, egyéni történeteket, de ezek csak „életinterjúkká” alakításuk után mutatták meg számunkra a legkézenfekvőbb értelmezési keretet.

Az összes elkészült történetet nem tudjuk bemutatni, de egy-egy kiválasztott minisztorin keresztül bepillantást adhatunk a rendszerváltást követő évtizedek mindennapi valóságába. Sokan közülünk, akik magunk is átéltük a rendszerváltást, egy vagy több mozzanatban könnyen saját életünkre ismerhetünk. Az életutak elemzése ily módon végső soron visszavezetett minket kiinduló kérdésünkhöz: hogyan változott a politika, a gazdaság, a település, az épített környezet, és mindezek hatása alatt hogyan változott maga az ember?

A maga nemében minden család története egyedi, viszont az „építőelemek” hasonlóak, és ilyen-olyan formában ismétlődnek. Az egyéni sorsokat és családtörténeteket mezo szinten – hol gyengébben, hol erősebben – az adott település saját „sztorija” is meghatározza. A már bemutatott települési sajátosságok és azok hatásai a történetekből is egyértelműen kirajzolódnak: nem mindegy, hogy ki melyik településen élte át az elmúlt negyedszázadot. A szerencsésebb településeken élőknek több lehetőség adatott, míg a hátrányosabb településeken élőknek több nehézséggel kellett szembenézni. Ugyanakkor szerencsére az is látszik, hogy a nehezebb körülmények ellenére is mindig van tere az egyéni/személyes boldogulásnak. A történet pozitív vagy negatív alakulása nincs kőbe vésve, nincs előre megírva.

A kutatásban résztvevő anyák sokszor nagyon személyes történeteiket osztották meg velünk. Meséltek nehézségeikről, dilemmáikról, hibásnak tartott döntéseikről, őszintén beszéltek a kapcsolataikról, reményeikről és terveikről. Mivel nem akartuk, hogy bárki felismerhető legyen, minden olyan információt megváltoztattunk, amelyek lehetővé tették volna a megkérdezett személyek beazonosítását, viszont a történetük szempontjából nem voltak lényegesek. A bemutatott történetek általánosak és egyediek is egyszerre. Általánosak, hiszen az ott élő összes család élete kapcsolódik a településhez, ugyanakkor egyediek is, hiszen sehol sincs két egyforma történet. Fontosnak éreztük, hogy minden település megjelenhessen a maga adottságaival, változásaival, amelyek különböző módokon befolyásolták a helyiek életét. A családok életében egyértelműen megfigyelhető a település, a lakókörnyezet hatása, ugyanakkor mégsem beszélhetünk „tipikus” települési életutakról. Az egyéni lehetőségek, választások, tervek mindenhol hangsúlyosabbak az adott fizikai környezetnél.

A következő oldalakon olvasható minisztorik kiválasztásánál arra is törekedtünk, hogy minél szélesebb spektrumát mutassuk be az egyének választásainak, illetve azok következményeinek. A leírásokba időről időre beillesztettünk rövid kitekintő szakaszokat (a nyomtatásban szürke színnel jelennek meg), amelyek az adott településen élő más családok által választott megoldásokat és bejárt utakat

mutatják be, mintegy mellékszálként ékelődve a központi történetbe. A települések bemutatásának sorrendje a korábbi 2. táblázat alapján történik.

4.2.1. SZIGETSZENTMIKLÓS

Szigetszentmiklósról a fiatalon, 18 évesen édesanyává váló Andira esett a választásunk. A szakmunkásiskolát végző Andi pályakezdőként titkárnői állásban dolgozott első munkahelyén, amikor megtudta, hogy gyermeket vár. Mint már többször is utaltunk rá, a munkahelyi kollektíva akkoriban többet jelentett, mint ma: a barátságok kötésének egyik legfontosabb színtere, a társadalomhoz való kapcsolódási pont volt. Andi számára azonban nem volt elég idő a beilleszkedésre: sem a munkáját nem tudta a tanulóévek után megszokni, megszeretni, sem a kollégákkal nem tudott igazán egy hullámhosszra kerülni. Ezért aztán nem is volt központi kérdés a babavárás alatt, hogy mi lesz utána, hiányozni fog-e a léggör, a felnőtt társaság.

A terhesség felismerése után nagy volt a rémület: fiatal is volt, a nem sokkal előtte megismert párjával, Miklóssal sem voltak még házasok, félt, hogy mit szólnak majd a rokonok, családtagok. A baba híre valóban kissé meghökkentette a családot, édesanyja sírva is fakadt, hogy most mi lesz, hogy lesz, a szülés várható időpontjának közeledtével viszont már az egész család örömmel várta az unokát. Mivel otthon mindenki támogatta őket, terhessége alatt odafigyeltek rá, és fokozottan kímélték Andit, párjával úgy döntöttek, hogy ha már így alakult, megtartják a babát, összeházasodnak, és közösen folytatják az életüket. Lakásuk a kutatásunkban szereplő sok szülőpárhoz hasonlóan még nem volt, Andi szülei fogadták be őket. Szerencsére a ház nem volt kicsi, Andi, a húga, a szülei és Miklós kényelmesen elfértek benne. A baba jövetele miatti kényszerű összeköltözés természetesen okozott bizonyos nehézségeket, de ezek alapvetően nem akadályozták a család életét.

Andinak boldog gyerekkora volt, élvezte a nyaralásokat, az együtt töltött időt, szeretett a húgával játszani. Édesanyját is pozitív példának tartotta, még ha ő a szocialista dolgozó anyától elvárt mintát követve hamar munkába is állt, és kortársaihoz hasonlóan a nagymamára bízta kisgyerekei ellátását, nevelését. Andin ez érezhetően nyomott hagyott, ő addig szeretett volna otthon lenni a gyerekeivel, ameddig csak lehet, hogy igazi bizalmi, „szeretgetős” kapcsolatot tudjon kialakítani velük.

A 30 évesen akkoriban idős első szülőnek számító Anikó a fiatal Anditól eltérően élte meg az anyaságot. Jól felépített életébe tervszerűen érkezett a baba, akit nagy szeretettel vártak, Anikónak mégis nehezebb volt elképzelni a váltást.

Értelmiségi munkája a karrier, az önmegvalósítás lehetőségét jelentette számára, amit nem tudott, nem akart feladni. Ő ezért úgy tervezte, hogy csak fél évig marad otthon a babával, majd amint lehet, bölcsődébe adja, és visszamegy dolgozni. Attila érkezése őt igazolta. Nagy örömet jelentett neki a baba megszületése, de közben régi életét sem tudta elengedni: *„Hiányzik nekem a munka. Nagyon szeretem [Attilát], de nem nekem találták ki az anyaságot.”*

Andi viszont a fiatalok könnyedségével, bátorságával várta a babát. Természetesen járt terhesgondozásra, készült a szülésre, egészségesebben próbált élni, és igazából komolyabb félelmei sem voltak.

Andihoz hasonlóan a 19 éves Erika is félelem nélkül, néha gyerekesnek tűnő örömmel élvezte a babavárást: *„A jó érzés nőtt. Azt alig vártam, hogy megmozduljon, izgultam, milyen lesz, amikor majd megmozdul. Nem szorongtam, nem féltem semmitől. Amikor már először megmozdult, akkor már nagyon jó volt. Azután mindig azt vártam, hogy mikor mozdul meg újra. Kevesen hiszik, de jó érzés terhesnek lenni. Nekem átadták a helyet, előre engedtek a közértben. Egy kicsit még kivételeznek is az emberrel munkahelyen és otthon is, ez tetszik nekem.”*

Az apás szülés lehetősége is szóba került Andi és Miklós között, de mindketten azon a véleményen voltak, hogy az nem nekik való. Andi szerint Miklós *„egyébként is agresszív lesz, ha látja, hogy fájdalmaim vannak. Dühös lesz attól, hogy nem tud rajtam senki, még ő sem tud segíteni. Ez biztosan felbosszantaná”*.

Az apás szülésről való gondolkodás többeknél visszatérő eleme, hogy mit tud kezdeni az apa a felesége szenvedésével. Jó-e az, ha ott van, látja szenvedni, de nem tud segíteni. Jutka szerint például *„Jobb, ha egyedül van az anya. Ő már csak azt látja, amikor a gyerek már szép, tiszta, meg a mama is kicsit rendben van már. Nem mintha attól tartanék, hogy megundorodik tőlem, hanem inkább arra gondolok, hogy semmi értelme, hogy végignézze, ahogy én ott szenvedek. Nem kell, hogy sajnáljon. Neki is rosszul esne, hogyha látna engem ott kínlódni.”*

Miklós 24 évesen szembesült azzal, hogy váratlanul apa lesz, de felnőtt a feladathoz. Az első meglepetés után felelősséget kezdett érezni a születendő gyermek iránt, a feleségét is gondoskodó szeretettel vette körül, és örömmel várta a szülést.

Azonban bármennyire is várja egy apuka az érkező gyermekét, míg egy anya többnyire az első magzatmozgások észlelésekor már igazán átérzi, elhiszi, hogy anya lesz, addig az apák kezdetben még csak értelmi síkon válnak apává, az érzelmi átélésre várni kell a szülésig.

Zsuzsi is erről számolt be: „*Én már fel tudom fogni, hogy egy másik élőlénynek fogok életet adni, ezt körülbelül azóta érzem át, amióta megmozdult. Fürge gyerek, nagyon élvezem, ahogy mozog.*” Elmondása szerint viszont a férje, Nándor némileg másképp érzett: „*Nagyon örül. Esténként megsimogatja a hasamat, ahol éppen a baba sejthető, de azt mondja, hogy bár örül, de még nem fogja fel, hogy mi történik. Még nem érzi igazán élőlénynek, meg az ő gyerekének. Azt mondta, majd akkor, ha megszületik. De nagyon várja már, hogy megszülessen.*”

Az új, komoly feladat egymáshoz is közelebb hozta Andit és Miklóst. Tétje lett annak, hogy ők ketten együtt vannak, alaposabban átgondolták elképzeléseiket-terveiket, jobban megfontolták döntéseiket. Beszéltek többek között arról, hogy hol és hogyan képzeli el a jövőjüket, és hány gyereket szeretnének („*Én még egyet, a férjem még kettőt szeretne. Összesen tehát azt hiszem, hogy három várható.*”).

Panna születését Andi nem élte meg jól. Bár villámszülésnek számított, nagyon hirtelen indult, és első szüléshez képest viszonylag hamar, hat órán belül befejeződött, Andi számára mégis az intenzív fájdalom volt a legmeghatározóbb élmény. A kórházban egyedül érezte magát, minden személytelenül, kötelességszerűen ment körülötte a maga útján, semmi nem úgy történt, ahogy ő szeretne volna. Szeretett volna Pannával közös szobát, de nem kapott, és csak háromóránként, szoptatáskor láthatta őt. Nem tanították meg neki, hogyan gondozza és szoptassa a babát, nem tudta, mi történik, mire számíthat. Így számukra is akkor kezdődött igazából a közös élet, amikor hazamehettek a kórházból. Otthon Panna sokat sírt, de Andi nem maradt ezzel magára. A gondozásban mind Miklós, mind édesanyja a segítségére volt. Az élete viszont megváltozott, s nem minden változás volt pozitív. Kiszakadt a régi életéből, barátnőivel meggyengült a kapcsolata, bezárva érezte magát a házba, nem volt kivel beszélgetni. Miklóssal való kapcsolata is átalakult. Gyakorivá váltak a gyereknevelés körüli viták, és Andi is ingerlékenyebbé vált a kialvatlanságtól. A problémák azonban valószínűleg a szülőkkel közös lakásból fakadtak. Állandó konfliktusforrássá vált Andinak az édesanyjával való túl szoros kapcsolata (Miklós: „*Nehezebben közeledik hozzám. Családi okból. Egész nap az anyjával van, és ez nincs rá jó hatással.*”), és az is, hogy az anyai nagyszülők többet lehettek az unokával, mint Miklós szülei. A helyzet azonban nem volt kilátástalan. Spórolt pénzből és hitelből már épült a ház, ahová pár éven belül átköltöztek, és végre elkezdheték önálló életüket.

Az új család határainak kialakítása, megvédése még az Andiékhöz hasonló, jó légkörű családokat is megterheli, de voltak olyan párok, ahol a konfliktusok gyökere sokkal régebbre nyúlt vissza. A 20 éves Juli még gyerekfejjel, 15 évesen költözött Robi szüleihez, akik nem fogadták őt kitörő örömmel. A helyzet a

baba érkezésével csak tovább romlott, hiszen a nyugdíjas szülők és a kismama az addigiaknál több időt kényszerült együtt tölteni, ami fokozta a rossz hangulatot. Bár később sikerült albérletbe költözniük, a viták és az anyagi nehézségek megterhelték a házasságot. Juli és Robi néhány évvel Gábor születése után el is vált, a köztük lévő viszony pedig annyira megromlott, hogy az apa lemondott a fiáról, nem lett része az életének.

Andiék a rendszerváltást követő pár évben még nem érezték meg saját bőrükön a változást, boldogok voltak; az időközben felépült házukban pedig megszületett a második, pár év múlva pedig a harmadik gyermekük is. Körülöttük, a város életében azonban komoly változások történtek, és idővel Andi munkahelye is megszűnt. Ő azonban nem esett kétségbe, hanem kihasználva az otthon töltött éveket továbbtanult, szerteágazó új képesítéseket szerzett, és ezzel mindig talált munkát az átalakuló Szigetszentmiklóson.

A kutatásunkban szereplő családok majdnem mindegyike megszenvedte a folyamatos változást. Ki így, ki úgy fogalmazta meg azt, hogy sokkal biztonságosabb volt előtte az élet. A szakmunkás Béla így beszélt erről: *„Jobban lehetett akkor létesülni, mint mostan. Munkalehetőség nem sok van. Már a harmadik munkahelyem van, mindegyik megszűnt. Hát most is megszűnt két bete. De régebben azért csak odafigyeltek, hogy minden családnak legyen munkája.”*

Miklós nem tanult tovább, de egy ideig ő is rugalmasan tudott reagálni a kihívásokra. Amíg volt munkája az autógyárban, ott dolgozott, később pedig eredeti szakmájára építve önálló vállalkozást indított. A 2000-es évek elején bekövetkező válságot viszont már nem tudták könnyedén átvészelni, anyagilag megroppant a család. A vállalkozás elindításához hitelt vettek fel, de a cég az új körülmények között nem tudott sikeressé válni, és tönkrement, ami miatt aztán nem tudták visszafizetni a hitelt, a törlesztésre pedig a családi házuk is ráment.

Andiékhoz képest Zsuzsiék jobb gazdasági döntéseket hoztak. A helyzetük hasonlóan alakult: megszűnő munkahelyek, kényszerű váltások kísérték az életüket. A hitelfelvételt viszont próbálták elkerülni, ami nagyon jó döntésnek bizonyult. Büszkén beszéltek arról, hogy amijük van, az teljesen az övék: *„Az, hogy hitel sosem volt a nyakamban, hála a jó Istennek, tehát egyes-egyedül ez az autó, de ezzel meg is szenvedtünk, ezt sem akartam, de ez volt az utolsó, amit mondtam, hogy jó, másképp nem tudunk fiatalabb autóhoz jutni, de hát nagyon megbántam. Most már túl vagyunk rajta. Így alapszinten mindennel [elégedett vagyok]. Ugye saját a házam, sosem volt rajta két forint hitel, saját az autóm, a*

gyerekek egészségesek, mi egészségesek vagyunk. (...) A mai világban már ennek is örülni kell, hogy egyáltalán így vagyunk.”

A kutatásban találkoztunk olyan családokkal is, akik kitartó munkával, a változásokra rugalmasan reagálva előrébb tudtak jutni, pedig az első megkezesés idején nem sok remény látszott erre. A 15 évesen teherbe eső Abigél egy 55 négyzetméteres, egyszobás lakáson osztozott édesanyjával, 10 kisebb testvérével és élettársával, 2012-re viszont elmondhatta magáról, hogy született három gyereke, anyagi helyzete rendeződött, vállalkozása a válság idején is életképesnek bizonyult, és bár férjétől elvált, új kapcsolatában megtalálta a boldogságot.

Andiék a bajok ellenére össze tudtak kapaszkodni. Kapcsolatukat nyilván megterhelte a válság, gyakoriak voltak a veszekedések, de megtanultak együtt élni ezzel, és törekedtek a konfliktusok megoldására. Közös életüket kezdettől nehézségek kísérték, házasságuk elején is akadtak már konfliktusaik a szüleikkel való együttélés miatt. Amellett, hogy a velük való kapcsolat végig nehézkes maradt, új vitatémák is felbukkantak. A rendszerváltás után összetettebbé vált a politikai gondolkodás, több párt jelent meg a politikai palettán, ami még az addig azonos véleményen lévő családokat is megosztotta. A politikán kívüli másik „újdonságként” a vallás bizonyult sokak számára kényes kérdésnek. A szabad vallásgyakorlás lehetővé válásával potenciális vitatémává vált a vallásgyakorlás rendszeressége, a gyerekek vallási nevelése, esetleg az eltérő családi minta. Andi hívó volt, Miklós viszont nem, a „kompromisszum” náluk az lett, hogy Andi sem gyakorolta a vallását, és gyerekeiket sem nevelték vallásosan.

Bár az anyagi problémák és a viták nyomán párszor felmerült bennük a válás lehetősége, végül azonban minden nehézségen úrrá tudtak lenni, és továbbra is közösen képzelték el a jövőt. Három gyereküket szeretetben, egyetértésben próbálták nevelni, bár a „hogyan neveljünk” kérdése nyilván állandó vitatéma volt. Elsősülött lányuknak, Pannának jobb, biztonságosabb életet, munkát szerettek volna, mint nekik volt, ami azonban meghiúsulni látszott: Panna tanulmányi eredményei nem lettek elég jók ahhoz, hogy egyetemre mehessen, választott szakmájában pedig nem tudott elhelyezkedni. Andiék lehetőségeik szerint támogatták a lányukat, de nem erőltették rá akaratukat, az iskolaválasztás Panna saját döntése volt.

Szülei nagyjából elégedettek voltak a gyereknevelésükkel, Pannát szerették, bíztak benne, Panna jövője 23 évesen mégis nagyon bizonytalan volt. A szülők problémái, egymással és a megélhetésért vívott örökös harcai nagyobb hatással voltak lányukra, mint azt Andi és Miklós gondolta. Panna komoly önértékelési problémákkal küzdött, nehezen találta helyét a világban, elhelyezkedése nem volt sikeres, ezért végül ott is hagyta a munkahelyét. Ugyanakkor abban sem volt

biztos, hogy hogyan tudna vagy szeretne változtatni ezen. Édesanyjával való kapcsolatát harmonikusnak, barátnőinek írta le, édesapjához nem érezte magát elég közel. Se szülei kapcsolatát, se gyereknevelésüket nem tartotta jó példának. Ugyanakkor gyerekkorával, az őt körülvevő szerető családdal kapcsolatban pozitív emlékeket őrzött. A szülei közötti gyakori konfliktusok, veszekedések se vették el a kedvét sem a házasságtól, sem a gyerekvállalástól. Párjával régóta együtt voltak, közösen tervezték az összeköltözést, majd a házasságot és a nagycsaládot. Három gyerekkel, ahogy az Panna szüleinél is volt.

Andiék életét érdekes kettősség kísérte végig. Miközben egyértelműen a rendszerváltás vesztesei közé tartoztak, és anyagi helyzetük sokkal kedvezőtlenebb lett, mint felnőtt életük kezdetén, a személyiségük, küzdeni akarásuk, pozitív életszemléletük mégse engedte őket elkeseredett emberré válni. Andi tisztán látta a változást, azt, hogy miben volt az ő generációjuk szerencsésebb, mennyiben voltak jobb lehetőségeik. Bár próbált – kevésbé kockázatos utakat keresve – boldogulni, szeretett volna például tanyára költözni, és önellátásra berendezkedni, hogy kevésbé függjön a gazdasági változásoktól, azért többször is megfogalmazta, hogy régen jobb volt. A legnagyobb különbségnek a biztonságérzetet látta: ha valaki a rendszerváltás előtt belekezdett valamibe, joggal remélhette, hogy a körülmények azonosak maradnak, és tervét meg tudja valósítani. Emellett más-képp is nőttek fel: *„Az én gyerekkorom (...) sokkal emberbarátabb volt. Sokkal-sokkal. Minden nyáron mindenki ment nyaralni. Nem volt olyan család szerintem, ahol a gyerek nem jutott el táborba, vagy a szülő munkahelyének nyaralójába.”* A továbbtanulás is inkább az egyén döntésén múlt. Ha szeretett volna tanulni, és elég értelmes, szorgalmas volt hozzá, bárki bármit tanulhatott. *„Most nem ez van. Most is az van, aki nem akar tanulni, nyilván nem fog, de aki tanulni akar, nem biztos, hogy tud tanulni, mert nincs rá anyagi fedezete.”*

A hasonló dolgokat megfogalmazó Klára is a rendszer nyújtotta lehetőségeket emelte ki: *„A Kádár-rendszer, az valahogy, az én tanulói időmben nagyon jó volt. Kéthetente Balaton nyáron, két hétig, szüleim is beutalót kaptak a Csepel Művektől két hétre, én is, úgyhogy ez akkor nagyon jó volt. Építkeztek a szüleim abban a rendszerben, ugyanúgy az ő szülei is. Szerintem az jobb volt.”*

A biztonságérzet hiánya látványosan tükröződik a fiatalok gyerekvállalására vonatkozó elképzelésekben is. Andi még három gyereket tervezett, nagycsaládos anyukaként pedig boldogan fogadta az állandó zsongást, pörgő életet. Nem élte meg nagy teherként a gyereknevelést, sőt, a gyerekek barátai számára is vonzó otthont tudott teremteni. Lányainak azonban már más sorsot szánt: *„Most én tizennyolc évesen szültem, igaz, nagyon fiatalon, de hogyha most azt mondta volna*

bármelyik tizennyolc éves lányom, hogy terhes, szerintem így kihullott volna a hajam, hogy Úristen, mire, hová?”

1. kép: Látogatás a laktanyában, 1986

(http://fortepan.hu/_photo/download/fortepan_76071.jpg)

4.2.2. DUNAHARASZTI

Dunaharasztiból a 20 éves Márta és 26 éves férje történetét ismerjük meg közelebbről, akik a mintánkban szereplő családokhoz képest jobb feltételekkel indultak, mind az anyagi helyzetüket, mind a településük, lakóhelyük lehetőségeit tekintve. A fiatalok 1986-ban ismerkedtek meg, és egy évre rá össze is házasodtak. Mivel a férj, László örökölt egy 100 négyzetméteres házat, a lakáshelyzetük is rendeződött az esküvő után. Ugyanakkor a ház használata együtt járt egy kompromisszummal is: a három szobájuk egyikében a férj 1920-ban született nagymamája lakott. A településen gondozónőként dolgozó Márta segítőkész, barátságos légkörű első munkahelyéről jött el táppénzre a terhessége miatt. Emiatt már a terhesség idején érezte, hogy bár nagyon szívesen marad otthon a kisbabával, a külső kapcsolatokat, a munkahelyet hiányolni fogja. Márta szülei más településen éltek, ritkán találkoztak velük, így a fiatalasszonynak a várandósság miatti kény-

szerű otthoni pihenések időszakában férjének hetvenéves, nyugdíjas nagymamája volt a napi társasága. A terhességet egyértelműen pozitívan fogadta: „*Akkor is már sejtettem, s amint biztos voltam benne, hogy az vagyok, örültem.*” Idővel pedig egyre inkább tudatosodott is benne állapota: „*Amióta mozog, azóta felfogom, hogy terhes vagyok.*” Ugyanakkor valamilyen szinten ekkor már az aggodalom is megjelent, ami nem is csoda, hiszen gyerekkorában az egyik testvérét a születése után 3 nappal veszítette el a család: „*Aggódom érte, hogy minden rendben legyen, de állandóan nem szorongok.*” Az apuka számára is fontos volt a baba érzékelhetősége: „*ahogy megmozdult, tudott vele kontaktust teremteni.*” Az egész család érezhetően együtt várta az új jövevényt, a nagyszülők gyakorlati segítséggel, tanáccsal látták el a fiatalokat, amit ők örömmel fogadtak, Márta a szülész orvosát is anyósa tanácsára választotta.

A 21 éves Nóra elmondása szerint a terhesség első percétől kezdve borzasztóan boldog volt, már nagyon várta, készült rá: öt hónappal korábban tudatosan hagyta abba a gyógyszereszedést. Férje, József kezdetben nem osztotta felesége lelkesedését, inkább túl korainak tartotta a dolgot, szerinte még várniuk kellett volna, mivel még önálló lakásuk sem volt. Nóra szüleinek házában az öt szobából az egyiket használták, itt éltek együtt a szülők mellett Nóra húgával. Nóra baba utáni heves vágya érthető volt, közben viszont furcsa kettősség is jellemezte a helyzetüket. Nóranak a családjával nem volt felhőtlen a viszonya, a saját gyerekkoráról csak rossz emlékeket őrzött, édesanyját pedig egyáltalán nem tartotta követendő példának: „*hangulattól függően nevelt bennünket, olykor hetekig alig szólt hozzánk*”. Ezt a testvéri szövetség sem tudta ellensúlyozni, mivel Nóra elmondása szerint: „*A húgom születésétől kezdve helyzetem a családban egészen megváltozott, édesanyám figyelme csak a húgomra irányult, nagyon elkényeztették, az én szerepem pedig a házicseléd volt, sok veréssel. Régen nagyon fájt, ma már túltettem magam rajta.*” Jellemző volt még az együttélé-sükre, hogy Nóra számíthatott szüleire, s férje kivételével az egész család kímélte.

Márta családjában, mindenki meglegedésére, a munkamegosztás kiegyensúlyozott volt: a kismamát az öt körülvevő család az állapotára tekintettel kímélte, Márta azonban férjével együtt örömmel és aktívan vett részt a háztáji és kerti munkákban és az ügyintézésben. A szülők közötti munkamegosztásról határozott véleménye volt: úgy vélte, hogy egy anyának mindenképpen rövidebb munkaidőben kell dolgoznia, mivel „*egy anyának más feladatai is vannak a gyerek gondozásával kapcsolatban, de egy apának ugyanúgy részt kell venni, amiben tud*”. Saját családjára is mindig számíthatott, ugyanakkor édesanyjával sajátos kapcsolata volt: „*jól nevelt, semmi kifogásom nem volt ellene, de édesapámmal szorosabb volt*

a kapcsolatom”. A szüléshez való viszonyában érdekes volt, hogy a várakozását átjárta a félelem: állítása szerint tisztában volt azzal, hogy mi vár rá, és nem is készült rá különösebben, csak nyugtatta magát, és a férjét is boldogan bevonta volna a folyamatba: *„nekem is biztonságot jelentett volna, ha ott van, s nem vagyok idegenek között, de itt nem lehet együtt szülni*”. Férje, László is szívesen osztozott volna az élményben, így láthatóan mindkettőjüket csak a lehetőség hiánya tartotta ettől vissza: *„Szerettem volna ott lenni a feleségemmel, meg szerettem volna látni, amikor megszületik, de itt nem lehetett.*”

Nóra ezzel szemben az apás szülésnek még a gondolatát is elvetette, holott férje szeretett volna jelen lenni: *„Igen, izgatott a dolog, sokat hallottam róla, hogy a gyerek-apa viszonyát ez befolyásolja, jó lett volna ott lenni Nóra mellett.*” Nóra egyetlen megfogalmazott félelme inkább saját kiszolgáltatottságának gyermeki megnyilvánulása volt: *„Az elején nagyon szorongtam, például a kórháztól, hogy ott hagynak majd egyedül, idegenek között.*”

Mártának férjével való kapcsolatát mélységes bizalom és elfogadás hatotta át, ami abban is megmutatkozott, hogy szeretete volna, ha gyereke az apjára hasonlítana, akár lány lesz – az anya vágya szerint, akár fiú – ahogy az apa szeretete volna. Tervei között szerepelt, hogy nem állnak meg egy gyereknél, néhány év múlva mindenképp szerettek volna még egy gyereket vállalni. A testvérkapcsolatok az elsőszülött Márta életében mély nyomot hagytak, és még felnőttként is traumaként említette az új családtag érkezését: *„Az öcsém születése nagyon agresszív reakciókat váltott ki belőlem, hét éves voltam, s nagyon féltékeny voltam rá egy-másfél évig, ez aztán elmúlt.*”

Mártának választott orvosnál a BM kórházban egy igen nehéznek tartott, fájdalmas szülés után végül fiuk született, Lacika. A szülés traumáját Márta még több hónappal később sem tudta igazán feldolgozni: *„fél 2-re született meg a baba, 7-8 tolásra jött ki, kinyomták belőlem, én nem is voltam már eszméletemnél, csak akkor, amikor elkezdtek varrni. Most így kezdem feldolgozni magamban, egyre jobban kezdek tőle félni, rémálmaimban előjön, utána nem félttem annyira, de most lehet, hogy nem fogok szülni. Megmutatták rögtön a gyereket, de akkor még én rosszul voltam, aztán felöltöztetve hozták, én rögtön láttam, hogy tiszta apja, furcsa érzés volt, nem tudtam felfogni, hogy ez a fiam.*” A kórházból hazatérő Mártának a családja lehetőséget biztosított a pihenésre, a férje is szabadságot vett ki, így a kismamának több mint egy hétig volt folyamatos segítsége a kisbaba körül. A kezdeti támogatás ellenére Mártának teher volt a szoptatás, babáját csak rövid ideig táplálta így. A későbbiekben alkalmanként számíthatott édesanyjára és anyósára is, de többnyire egyedül gondozta gyermekét.

Nem ez történt Boriéknál, ahol a fiatalok a férj szüleivel laktak együtt. A 17 éves anyukát könnyen befogadta a család, olyannyira, hogy anyósának a kedvence lett. Ez az állapot változott meg a baba születésével: Bori kiemelt helyét az unoka vette át, ő lett hirtelen a nagymama kedvence, aki minden időt kihasználta, hogy a kis Misivel lehessen. Bori ezt negatív változásként élte meg: *„eddig én voltam anyósomnak a kedvence, most ő”*. Ugyanakkor úgy tűnt, hogy Borinak szüksége volt a segítségre, mert a szülés után a lába és a dereka is zsibbadni kezdett, ami a mozgását is megnehezítette. A munkamegosztással elégedett volt, a házasságukat pedig kimondottan jónak mondta: az érzelmek mindkét irányba erősödtek. A férjéről és önmagáról is úgy gondolta, hogy ugyanúgy vagy jobban szeretik a másikat. Konfliktusuk a *„házasélet”* volt, de szerinte *„ha rendbe jön a házaséletük, akkor minden jó lesz”*.

Mártáéknál – érdi „főszereplőinkhöz”, Móniékhoz hasonlóan – szintén úgy mond főszabályként szerepelt, hogy a babát nem lehet mindenféle indok nélkül csakúgy kézbe venni. Úgy gondolták, ennek egyenes következménye lenne a gyerek elkényeztetése, ezért Lacikát csak akkor vették fel, ha nagyon sírt. A baba a szülőknél aludt saját kiságyában. Márta úgy tervezte, hogy külön teszi, amint módja lesz rá. A kicsit ő látta el, az apuka és a nagymamák néha-néha besegítettek. Az anyukán és az apukán kívül csak a családtagok vehették fel a picit. Az éjjel többször felébredő babához mindig az anya kelt fel.

A Csengét 28 évesen szülő Viki családjában a szabályok kevésbé voltak szigorúak, s inkább az etetési idők betartására korlátozódtak: *„Ha sír, kicsit felveszem, kicsit megnyugszik, utána visszarakom, akkor már nem sír.”* *„Mindig játszom vele.”* Mi több, náluk a rokonok is kézbe vehették a gyereket *„játsszani, vagy csak úgy megfogni”*. Ugyanakkor ez a lehetőség jórészt kihasználatlan maradt, mivel Viki elmondása szerint nem járt hozzájuk senki.

Lacika érkezése Mártáék kapcsolatára is hatással volt: *„Sokkal bensőségesebb lett a férjemmel a kapcsolat.”* Márta úgy érezte, hogy férje még a korábbinál is jobban megbecsüli, hiszen *„én vagyok a gyerek anyja”*. László is hasonlóan érzett: *„Talán jobban szeretjük egymást még, ha úgy vesszük, mindkettőnknek köze van a gyerekekhez, és talán ettől őt is szeretjük, meg egymást is.”* Házasságukat attól függetlenül mindketten jónak tartották, hogy Márta sokat maradt magára, és érzése szerint a feladatokat is többnyire egyedül kellett megoldania. Talán emiatt a magárahagyatottság miatt érezte ekkoriban Márta úgy, hogy annak ellenére nem akar több gyereket, hogy a férjével ez folyamatos konfliktust okozott: *„Szeretnék egy kislányt is, fiút akartam, de nem mondok le róla, hogy legyen egy kislány is.”* S bár az életkörülményeikkel pillanatnyilag elégedettek voltak, Lacika lehetséges

jövőjéről mindketten elég borúlatoan nyilatkoztak: „*Szeretném, ha stabilizálná valami az országban, mert így nem sok jót látok a gyerek jövőjében*”, mondta Márta. Férje, László több reményt táplált: „*Remélem, hogy neki talán jobban sikerül beilleszkedni, remélem, hogy talán szerencsésebb lesz, vagy sikeresebb. Neki talán már könnyebb lesz az élete, mire a sajátját kell élni, egyelőre csak nehezednek a dolgok.*”

2012-ben Márta és László Dunaharaszttiban élt, akárcsak a házasságuk kezdetén, bár ekkor már a saját maguk által épített családi házban. László után született még egy fiuk, Szilveszter, s bár az édesapa mindvégig nagyon szeretett volna harmadik gyerekként egy kislányt is, ennek végül több akadálya is volt. Lacika születése után ugyanis igen sok mindent történt velük: Márta nem várta ki a három évet, hanem a kicsi mellől 1991-ben visszament az eredeti munkahelyére, ahol ápolónőként és egészségügyi asszisztensként dolgozott. A velük élő nagymama akkoriban ugyan egyrészt megnehezítette a helyzetüket, másrészt viszont praktikus segítséget jelentett, így Mártának könnyebb volt újakezdeni a munkát. Szükség is volt a keresetére, mert hitelből építkeztek. 1997-ben született második fiuk, Szilveszter, akiről hároméves korában kiderült, hogy beteg, epilepsziás. Márta a kisfiú mellett talált rész munkaidős állást, két évig dolgozott napi négy órában eladóként egy lakhelyükhöz közeli papírboltban, de a folyamatos ápolási feladatok miatt ezt fel kellett adnia, és Szilveszter nyolc éves korától hivatalosan is otthon maradt ápolni őt. A házasságuk kezdetén anyagbeszerzőként dolgozó László fia születése után továbbképezte magát, és 1990-től vállalkozóvá válva taxiként dolgozott.

A 17 évesen szülő és ekkor 8 általánossal rendelkező Bori gyereke születése után továbbtanult, főiskolára ment, ahol közgazdasági képesítést szerzett. Bár végzettségével és munkájával is elégedett volt, azt tervezte, hogy további tanulmányok keretében nyelvet tanul és szakképzésre jár. Férjétől 10 éve vált el, s ez a változás az élete minden területén könnyebbséget hozott.

Eközben Mártáék nagyobbik fia, László felcseperedve sikeres sportolóvá vált, akit a szülei hetente többször bevitték Budapestre edzésre. A nehézségek, a lelki és fizikai terhek aláásták Márta egészségét: a kétezres évek közepétől kezdve többször kellett műteni a gerincét. Házasságuk az elmúlt bő két évtizedben több válságot is megélt. A tartósan beteg gyerek ápolása, az anyagi nehézségek, Márta betegségei mind extrém terhelést róttak a kapcsolatra, s bár egyikük sem tagadta a problémáikat, mégis javulónak mondták helyzetüket. Mindkettőjüknek több barátja volt, akikkel nemcsak a nehézségekről, de a tervekről, célokról, az élet pozitívumairól is lehetett beszélgetni.

Viki és Boldizsár a családban éltek meg minden kapcsolatukat. Házasságukat mindketten kiegyensúlyozottnak és boldognak tartották, az elmúlt években a szilárd alapon nem keletkezett repedés, felnőtt lányaik is velük éltek még 2012-ben. A szülőknek, bár alkalmanként vallási közösségre is jártak, nem alakultak ki baráti kapcsolataik.

Az elsőszülött László 2012-ben már nem élt együtt Mártáékkal: sikeres érettségi vizsga után a Külkereskedelmi Főiskolát elvégezve Berlinbe költözött. A rokonok, ismerősök által is stramm, életrevaló gyerekek tartott fiú rengeteg tervvel ment ki Németországba tanulni és dolgozni. Innen legutóbb barátnőjével látogatott haza, így a karácsonyt családi körben tölthették el. A szülei igazából nagyon büszkék voltak rá, amiben csak tudták, támogatták. Édesanya azt is fontosnak tartotta, hogy máshogy figyeljen oda rá, máshogy segítse, hiszen Szilveszter folyamatos ápolása mellett nem akarta, hogy László úgy érezze, neki kevesebb idő és törődés jut. Márta tervei és vágyai leginkább Szilveszter egészségének javulására vonatkoztak, míg az édesapa az anyagi biztonságot, az egyre nehezedő körülmények közötti fennmaradást szeretne volna biztosnak tudni, és legfőképpen az adósságaiktól kívánt volna megszabadulni.

2. kép: Családi körben, 1983

(http://fortepan.hu/_photo/download/fortepan_28238.jpg)

4.2.3. SZÁZHALOMBATTA

A kutatásunkban szereplő százhalombattai anyukák közül az átlagtól eltérő kapcsolatban gyermeket vállaló Zsófit választottuk. Zsófit szerető anya nevelte fel, aki mindent megadott neki és testvérének, amit csak tudott, de egyedül kellett helytállnia: férje egyáltalán nem segített a gyermeknevelésben, magára hagyta őt, és gyerekei számára sem volt az az apa, akire szükségük lett volna. Zsófi az általános iskola elvégzése után szakmunkásképzőbe ment tanulni, majd utána a gyakorlati helyén állást kapott. Idősebb testvére már önálló életet kezdett, szülei elváltak, így Zsófi édesanyjával lakott kettesben egy apró, egyszobás lakásban, mikor megismerkedett Krisztiánnal. Az édesanyjával szinte egykorú, nála jóval idősebb férfi családos ember volt, gyerekekkel, akinek feleségével megromlott a viszonya.

Zsófi és Krisztián tervei nagyon különböztek. Zsófi fiatal volt, szerelmes, minden vágya volt, hogy anya legyen, Krisztián már középkorúként, apaként nem akart több gyereket. Talán megbeszéltek, talán nem, talán a lány tudatosan kockáztatott, talán a férfi azt hitte, Zsófi fogamzásgátló gyógyszert szed, mindenestre nem védekeztek, így hamar megfogant egy új élet.

Nem ők voltak az egyetlen pár, ahol a baba meglepetés volt, és ahol nem örültek neki felhőtlenül. Melinda párja nem is maradt a kismama mellett: *„Én szerettem, azt hittem, hogy ő is. Mikor lefeküdtünk, tudta, hogy nem védekeztem, és azt is, hogy nem leszek hajlandó elvetetni. De mondta, hogy az előző barát-nőjét is azért hagyta ott, mert nem volt hajlandó vele lefeküdni. Mikor a terhesség kiderült, elmondott mindennek, azt mondta, hogy biztos mástól van a gyerek. Egyáltalán nem akarja, és közölte, hogy nem is szeret, soha nem is szeretett.”* Ezek után Melinda le is zárta kapcsolatot, nem várt semmit az apától: *„Azzal hogy lehetne élni, aki meg akarta ezt a gyereket ölni? Nem kívánom már vissza. Nem tudnék vele élni így, ezek után.”*

Zsófi borzasztóan boldog volt, úgy érezte élete álma válik valóra az anyasággal. Az apa viszont – akinek előző házasságából való gyerekei is akarátán kívül születtek meg – nagyon dühös lett, mindenképpen rá akarta venni az anyát, hogy vetessék el a babát. Zsófi azonban makacs volt és elszánt, nem volt hajlandó az abortuszra. Végül Krisztián is megbékélt a helyzettel, bár az továbbra is zavarta, hogy mit fog szólni a környezete, ha kiderül, hogy ennyi idősen ismét apa lesz. Az apai nagyszülők ezért a kérdés időpontjában, a várható szülés előtt három héttel még mindig nem tudtak az érkező unokáról. A házasság mindeközben szóba sem került köztük, és bár Krisztián sok időt töltött Zsófiéknál, nem költözött oda hozzájuk a kis lakásba.

A kutatásunkban szereplő fiatal párok közül soknak nem volt ideális a lakáshelyzete, természetesnek számított, hogy az első gyerek még nem saját lakásba, hanem valamelyikük szüleinek lakásába születik. Az új ipari létesítmények közelében mindenhol épültek munkásszállók is, külön a férfiaknak, külön a nőknek. Ez segítette a messziről ideáramló munkások lakhatásának megoldásában, a fiatal pároknak azonban a legtöbb ipari városban nagyon nehéz dolguk volt. Százhalombattán viszont gondoltak rájuk is. Anna és Péter a szállóban a fiatal házások számára kialakított „házaszállón” kezdhette el közös életét, ahol egyszerű körülmények között éltek, amíg a tanács ki nem utalt nekik saját lakást. A lehetőségekhez képest ideális kezdés volt, és azok is élhettek vele, akik egyébként helyiek voltak: *„Mivel nekünk itt laktak a szülein, tehát mi csak külön laktunk tőlük, de az összes többit mindent ott csináltunk náluk. Tehát kicsit külön is voltunk, de kicsit nem.”*

Zsófi jól élte meg a terhességet, nem viselték meg a rosszulletek, és a szüléstől sem félt. Azon kismamák közé tartozott, akik inkább nem figyeltek oda a közszájon forgó rémtörténetekre és a szülésen már átesett anyák elbeszéléseire, nehogy azok befolyásolják a hangulatukat.

Azonban nem minden anya számára volt a szülés ilyen magától értetődő, természetes esemény. Egyesek régóta vártak már a terhességre, mások gyerekoruktól küzdöttek olyan egészségügyi problémával, amely hatással volt akár a teherbeesésre, akár a várandósságra, és olyanok is akadtak, akik korai vagy egész késői vetélés után estek újra teherbe. Ők, érthető módon, egész másként készültek a szülésre is. A 36 éves Ilona régóta tudta, hogy nehézségei lesznek, talán teherbe sem eshet hátrahajló méhe miatt, ehhez járult hozzá a várandósság alatti miómaműtete. Nem csoda, hogy aggódott: *„Végig volt ez a szorongás, azóta, hogy volt ez a műtét, hogy megúsza-e. Meg maga a szüléstől is félek, hogy bírni fogja-e a hasfalam. És hogy egészséges lesz-e. Hogy rendben legyen minden öneki, mert énnekem édes mindegy, hogy császárral szülöm-e vagy rendesen.”*

Szilvia is régen várt a terhességre, őt is elbizonytalanították az orvosok, hogy alkalmas-e a teste egy gyerek kihordására (*„gyógyszert is szedtem, megvizsgáltak, kicsinek találták a méhemet, féltem, hogy nem lehet gyermekem”*), és bár a terhessége problémamentes volt, érzékenyebben reagált a különböző szüléssel kapcsolatos rémtörténetekre, féltette a babát, hogy minden rendben lesz-e vele. A munkája során használt vegyi anyagoktól viszont nem félt, bár amikor bejelentette, hogy terhes, a 12. hét után megváltoztatták a munkakörét, hogy ne kerüljön vegyszerek közelébe. A munkatársai és főnökei is pozitívan fogadták a terhesség hírért, és ő is szeretett ott dolgozni, de nagyon várta a kisbabás

éveket. Az anyagi helyzetük miatt úgy tervezte, hogy két évig maradjon otthon, amíg a magasabb összegű gyed jár, aztán visszatér dolgozni.

Annak ellenére, hogy Krisztián nem akarta a babát, Zsófi meg volt róla győződve, hogy nagyon jó apa lesz, foglalkozni fog a gyerekével, gondoskodik majd róla, tanítgatni fogja. Olyannyira hitt a kapcsolat stabilitásában, jövőjében, vagy csak annyira vágyott az anyaságra, hogy – bár tudta, mi erről az apa véleménye – nagycsaládot tervezett, több gyerekkel. Zsófi fogadott orvosnál szült, akit egy ismerőse ajánlott neki. Tőle hallott az epidurális fájdalomcsillapítás lehetőségéről is, és bár a szüléstől nem tartott különösebben, úgy döntött, hogy ezzel a módszerrel fog szülni. Ezt utólag is jó döntésnek tartotta, a szülésről nem a mindent elborító fájdalomra vagy félelemre emlékezett, bár leírásából a katarzis élménye éppúgy hiányzott. Zsófinak a gyerek neme mindegy volt, de mivel Krisztián a fiai után lányt szeretett volna, nagy öröm volt Laura érkezése. A lakáskörülményeik a szülés idejéig nem változtak, így amikor megindult a szülés, a leendő apa nem is volt jelen, anyja volt Zsófi segítségére. A szülés után viszont egy éven belül sikerült a félretett pénzükből, hitel segítségével lakáshoz jutniuk, és bár nem házasodtak össze, végre igazi családként élhettek. A baba ellátása nem okozott gondot, Zsófi élvezte az otthonlétet, a Laura körüli teendőket. Krisztián munkabeosztása is több minőségi együttlétet tett lehetővé, gyakran dolgozott délután, éjszaka, így inkább délelőtt volt otthon. Ez nem jelentett ténylegesen több időt, mint más dolgozó apák esetében, a család számára mégis szerencsésebb volt. A nehezebb, nyugösebb délutáni-esti órák Zsófi maradtak, aki ezt nem élte meg nagy tehernek, az apa meg többször volt a délelőtti játszós-vidám órákon Laurával, így könnyebben összerázódott a család. Ez a felnőttek kapcsolatán is meglátszott, a feladat komolysága Zsófit is megérlelte, a nagy korkülönbség okozta különbségek csökkentek, a pár szeretete megerősödött. Konfliktusforrás ugyanakkor továbbra is akadt. Krisztiánnak első feleségével nem sikerült békésen lezárnia a kapcsolatot. Mária szerint Zsófia elszerezte a férjét, őt okolta a kapcsolat megromlásáért. Féltette a gyerekeit is, hogy nekik kevesebb jut így az apjukból. Ez amúgy egy általánosan elterjedt jelenségnek tűnt: alapvetően minden családban érzékelhető volt egy feszültség az apa munkája, illetve otthon töltött ideje, háztartásban való részvétele, gyerekkel való foglalkozása között, azonban azokban az esetekben, ahol az apának már az előző házasságából is volt gyereke – mint Krisztián esetében is –, ez a konfliktus még jobban kieleződött.

Zsófia és Krisztián nem félt a jövőtől. Zsófi nem gondolkodott róla túl sokat, főleg Laurával kapcsolatban voltak tervei: legyen ügyes, okos, tanuljon nyelveket, zenét, és sportoljon is. Krisztián már érettebb fejjel gondolkodott, számára a rendszerváltás nem gazdasági fenyegetést jelentett, hanem a morális megújulás

lehetőségét hordozta. Abban bízott, hogy Laura már egy olyan társadalomban fog felnőni, amiben „*nem kell a hazugságok és a kettős tudat világában élni*”.

Megfigyelhető volt, hogy a szülőket a gyerek jövőjéről kérdezve az anyák hajlamosabbak voltak inkább a család, a gyerekek szempontjából megközelíteni, hogy mi várható, az apák pedig társadalmi-politikai vonatkozásokat is szóba hoztak. András – Krisztiánnal ellentétben – pesszimista volt a várható változásokat illetően: „*Félek tőle, hogy nem úgy lesz, ahogy elgondolják.*”

Amikor először találkoztunk Zsófiával, még az egész kapcsolat bizonytalannak tűnt, nem volt igazi életközösség, igazi közös szándék a családdá válásra. A második találkozásokor viszont már látszottak előremutató jelek. Volt esély arra, hogy folytatódik a közeledés, a kompromisszumkeresés és az összecsiszolódás, igaz arra is, hogy a pár eltávolodik egymástól. Az elkövetkező éveikről keveset tudunk, de a rendelkezésünkre álló információk arra utalnak, hogy nem igazán volt meg bennük a szándék a vágyaik összehangolására. Életcéljaikat illetően sem bírtak közös nevezőre jutni, így nem is tudtak egymással összekapaszkodva, egymás számára erőforrást jelentve dacolni a nehézségekkel.

A boldog házasságban élő Blankától egy interjú során megkérdeztük, hogy mi a sikeres összecsiszolódásuk titka: „*Az, hogy kialakuljon az, hogy kinek milyen szerepe van, hát, én azt gondolom, hogy ebben kölcsönösen engedtünk. (...) Kölcsönösen alkalmazkodtunk egymáshoz. (...) Voltak nehézségeink a gyereknevelés terén, ugye, egyeztetni kellett az elveinket. De általában egyféleképpen gondolkodtunk, és sikerült azt megcsinálnunk, mind a ketten úgy álltunk hozzá a gyerekneveléshez, meg a párkapcsolathoz, hogy a szüleink hibájából tanultunk. Apósom katonatiszt volt, és akkor így a férjem azt mondta, hogy márpedig ő nem mindenben fogja azt követni, amit az édesapjától kapott. Én kevés felelősséget akartam rátenni a gyerekeimre, amit én hoztam a családomból, és én azt gondolom, mind a kettőnk megoldotta ezt a feladatot. Mind a ketten a gyereknevelés, család, házasság mellett tanultunk, fejlődtünk. Munkahelyet váltott a férjem, amibe én nem szóltam bele, és az ő döntését tiszteletben tartottam, ugyanúgy ő is tiszteletben tartja az én döntésemet. A mai napig megbeszélünk dolgokat. Hát most már felnőttkorú gyerekeink vannak, de mégis, azt gondolom, hogy mégis vannak olyan helyzetek, amikor egyeztetniünk kell, és ezt megtesszük. Úgyhogy én azt gondolom, hogy a kölcsönös megbeszélés. Jó, nekünk is voltak nehézségeink, de túljutottunk rajta, és igyekeztünk megoldani úgy a helyzetet, hogy együtt maradunk, és továbblépünk, és nekünk ez a jövőnk.*”

Krisztián szándéka ellenére Zsófi nagyon gyorsan újra teherbeesett, és újabb gyereket szült. A nő boldog volt otthon, kiteljesedett, álma valóra vált. Eközben a férje dolgozott, immár négy gyereket kellett eltartania, fizetnie kellett a lakásra felvett hitelt – mindezt azzal a tudattal, hogy ő ezt az egészet nem is igazán akarta, csak elfogadta. A bajok betetőzéseként őt is hamar elérte a munkanélküliség. Zsófi ugyan el tudott helyezkedni korábbi munkahelyén, ez viszont a családi szerepek felborulásához és feszültségekhez vezetett. Ilyen helyzetben sok házaspár „előre menekül”, és a probléma gyökerének feltárása helyett gondolat- és érzelmeelterelésként újabb gyereket vállal. Talán ez is közrejátszott abban, hogy pár év múlva, immár tervezetten, Zsófi újra terhes lett. A házasság megmentésére tett kétségbeesett kísérlet nem sikerült, végleg megromlott a kapcsolat, és az elejétől döcögő együttélés megszakadt. Ettől kezdve Zsófi élete is rossz irányt vett. Addig mindig együtt élt valakivel, eleinte a saját családjával, édesanyjával, majd Krisztiánnal, akik mellett nem kellett önállóan boldogulnia. Most viszont magára maradt három kicsi gyerekkel, rengeteg intéznivalóval. Lelkileg is nagyon megviselte az elválás, hiszen szertefoszlottak a szép családról szőtt álmai. Rosszabb körülmények közé kellett költözniük, és mire a gyed lejárt, és visszament volna dolgozni, korábbi munkahelyén az ő állása is a leépítések áldozatává vált.

Ezzel a nehézséggel egyébként a rendszerváltás környékén szülő anyák jelentős részének szembe kellett néznie. Ha nem is szűnt meg teljesen a munkahelyük, a gyes éveit alatti átalakítás sokak munkaköre megváltozott, kiderült, hogy a „falakon belüli munkanélküliség” megszüntetésével kevesebb ember is el tudja látni a feladatokat.

Ilyen helyzetbe került Anna is, aki számára a kényszervállalkozás jelentette a kiutat: *„Engem úgy érintett meg [a rendszerváltás], amíg itthon voltam gyesen, tehát az utolsó évben derült ki, hogy hát nekem megszűnt a munkahelyem, az állásom szűnt meg, mert összevonások történtek, de nem küldtek el, amíg le nem telt a hat évem. És akkor utána nehéz volt, mert el kellett mennem munkanélkültre, mert nem vettek akkor fel sehova sem. És akkor itt a vállalkozásba próbáltam én is besegíteni.”*

Zsófi, a munkanélküliség alatt főállású anya lett, majd pedig sikerült más munkakörben elhelyezkednie. Ekkor nőtt fel igazán, ekkor derült ki róla, hogy mekkora erő rejtőzik benne. Az érzelmi élete is pozitív irányt vett: úgy tudta régi barátaival szorosabbra fűzni a kapcsolatát, hogy közben gyerekeire is maradt energiája. Új célokat tűzött ki maga elé, továbbtanult, leérettségizett, és még mindig szeretett volna továbbtanulni, mert felismerte, hogy az új gazdasági rendszerben csak így tud versenyképes maradni.

Százhalombatta Budapest déli vonzáskörzetének szerencsésebb települései közé tartozott, ami az itt élő emberek reményeire, terveire is kihatott. Például a ceglédi vagy monori anyákkal ellentétben a battaiak közül többen említették a folyamatos képződés fontosságát. Az okok között szerepelt a több lábbon állás igénye, a mobilitás jelentősége a munkaerőpiacon, de a tanulás szeretete, a kíváncsiság is.

Magda is erős önbizalommal tekintett a jövőbe, és hitt abban, hogy a boldogulása a saját kezében van, nem valamiféle megfoghatatlan és befolyásolhatatlan felső erő rángatja őt ide-oda: „*Azt gondolom, hogy az én kapcsolatom és az én pályám már nem a jó tündéren múlik, az már ügyesen..., ha ügyesen élek veled, akkor ez jól tud, és fenn tud maradni.*” A lakáshelyzetébe sem törődött bele, hitelt vett föl, és bár az új lakás fenntartása, a hitel törlesztése megterhelte a családi kasszát, az anyagi helyzetét is sikerült stabilizálnia.

3. kép: Konyhában a gyerekekkel, 1985

(http://fortepan.hu/_photo/download/fortepan_9731.jpg)

Zsófi fennmaradásért folytatott küzdelmébe eddig nem fért bele egy új kapcsolat, amióta Krisztiánnal elváltak útjaik, egyedül élt, bár nem magányosan. Barátaira számíthatott, gyerekeivel, akikre büszke volt, jó kapcsolatot ápolt,

emellett a testvérek közötti viszony is jól alakult. Laura érettségi után OKJ-s szakképesítést szerzett, amit ő maga választott, anyja csak annyit szeretett volna, hogy élvezze, amit csinál. Ez sikerült is, Laura a szakmájában dolgozott, és jól érezte magát benne. Sokat beszélgettek a továbbtanulásról: Zsófi próbálta azt az útravalót átadni lányának, hogy ne hagyja abba a tanulást, mindig lehet új utakat találni, új tudást szerezni.

4.2.4. SZIGETHALOM

Emő és Vilmos annak a néhány szigethalmi fiatal párnak az egyike, akik ekkoriban várták első közös gyereküket a településen. A kutatás kezdetekor Emő 23, Vilmos pedig 26 éves volt. Két éve ismerték egymást: az megismerkedés utáni évben összeházasodtak, majd nemsokára a baba is megérkezett. A szakmunkás végzettségű és 18 éves korától dolgozó Emő a terhessége miatt harmadik munkahelyéről anyagkönyvelőként ment el táppénzre. A műszaki főiskolán végző Vilmos a közelben működő Dunai Repülőgépgyárban dolgozott gépészmérnök-ként. Mindketten nagy örömmel fogadták a hírt, s ebben az érzésben a tágabb családjuk is osztozott: *„Nagyon akartuk a babát, nagyon terveztük.”* *„Nagyon várjuk már. Tulajdonképpen mélyebben belegondoltunk, félünk egy kicsit – gazdasági helyzet, jó szülők leszünk-e –, de igazából csak a jó oldalát látjuk most.”* Bár a fiatal pár Emő szüleinek házában egy 15 négyzetméteres házrészben élt, egy pillanatig sem érezték túl korainak a gyerekvállalást, szerintük épp időben jött a baba.

A 21 éves Mari és 26 éves élettársa öröme már nem volt ilyen felhőtlen: *„Először meglepődtem, hirtelen jött. Megmondtam a páromnak, aztán megbeszéltük, mi legyen.”* Eleinte leginkább a szülők reakciójától tartott: *„Aggódtam, meg fognak nyúzni otthon, mert a párom nő volt még, bár külön élt. De aztán nem volt probléma.”* A kapcsolat bizonytalansága azért kérdések elé állította Marit, amelyek megvitatásába környezetét is bevonta: *„Komolyan nem merült fel bennem (az abortusz), de ha azt mondta volna, hogy még korai, elvetettem volna. Ha meg szakított volna emiatt, akkor is megtartottam volna. Sokan mondták – kolléganők –, hogy ne is szóljak, vetessem el, de hát szerintem ezt így nem lehet, neki is köze van hozzá. Nem szégyen, ha az ember terhes lesz attól, akit szeret.”* Végül aztán mégis sikerült a leendő apával közösen döntésre jutni: *„Azt mondta, ő szeretne gyereket, meg elmondta, mit gondol, szóval végül együtt döntöttünk. Várja a gyereket, csodálkozik időnként, tetszik neki, hogy mocorog.”*

Emő nem szorongott, nem nagyon tartott a szüléstől, bízott abban, hogy minden rendben lesz: „*félek egy kicsit a fájdalomtól, nem tudom, majdcsak menni fog, az orvosok biztosan segítenek*”. Viszont a saját és gyermeke egészsége érdekében változtatott az életmódján: először is leszokott a dohányzásról, vitaminokat kezdett szedni és hideg időben jobban felöltözött. Bízott a szülésről, a baba ellátásáról és gondozásáról könyvekből szerzett tudásában, és úgy vélte, a környezetében kisbát nevelő ismerősöktől is kérhet majd tanácsot, segítséget; ő egyelőre a babaruha vásárlásával készült. Férjét szívesen látta volna a szülőszobán, szeretett volna apás szülést, amit a közös élmény átélésének lehetőségével indokolt: „*Igen. Én szívesen csinálnám, azt hiszem lehetne itt is, csak előre be kell jelenteni. Férjem azt mondja, nem nagyon bírná ki, lehet, hogy végül belemenne, de kierőszakolni nem akarom. Nem csak a nőé a gyerek, lássa meg, mit jelent a szülés.*”

A 19 éves, szakmunkás végzettségű, akkoriban háztartásbeli Eszter is szívesen tudta volna maga mellett fiatal férjét szülés közben, Péter jelenléte ugyanis biztosságot adott volna neki: „*Igen, én szeretném, de a férjem nem, azt mondja, rosszul lenne. Nem tudom, [miért jó], én annyira ragaszkodom hozzá, bizalmat, támaszt adna. Jó hogy az orvos, szülésznő segít, de mégiscsak idegenek, jó lenne, ha foghatnám a kezét.*” Ezzel szemben a szintén szakmunkás végzettségű, műszerészként dolgozó, 22 éves Zsófi az apás szülésnek még a gondolatát is elutasította: „*Nem tudná úgysem átérezni, ne lásson engem szenvedni, ő már csak úgy lássa a babát, hogy szép tiszta.*”

Emőnek nem voltak konkrét gyereknevelési elvei vagy tervei, a legfontosabbnak azt tartotta, hogy „*szeretne jó anya lenni*”. A szülői feladatokat szerette volna megosztani férjével, akitől azt remélte, hogy partner lesz ebben. Édesanyját nem tartotta követendő példának, szülővé válva saját gyerekkori élményeit szerette volna mintegy korrigálni: „*Nem, mert többet szeretnék nyújtani a gyerekeknek, bár én is sokat megkaptam, ahhoz képest anyu sokat megtett értünk. Apu igen szereti az italt, én máshogy csináltam volna a helyében. Elváltam volna. Most már jó a viszonyunk anyuval.*” Bár gyerekkorát átlagosnak és traumáktól mentesnek élte meg, az általa felidézett emlékek néhol ellentmondani látszottak ennek: „*Apa ivott, időnként szabályosan menekülnünk kellett előle, összecsomagolni, és át a szomszédokhoz. Teljesen elviselhetetlen, parancsolgat, ki akarja szolgáltatni magát. Én elváltam volna anyu helyében, egészen máshogy csináltam volna.*”

Ezzel szemben Zsófi gyerekkorában pont az édesapa hiánya nehezítette meg a kapcsolatukat: „*Nem valami jó, hogy apámmal nincs olyan jó lelki kapcsolatunk, belejártzott ebbe az is, hogy sokat dolgozott külföldön, hogy fel tudjuk építeni a házat.*”

Ugyanakkor mind Emő, mind Vilmos nagyon jó viszonyt ápolt testvéreivel, és azon ritka családok közé tartoztak, ahol a testvérek a jelenben is kölcsönösen segítettek egymást. Talán emiatt volt az is, hogy Emő („*Összesen négyet szeretnénk, 2-3 év korkülönbséggel.*”) és Vilmos („*Még 2-3, több már túl sok lenne a családban.*”) egyaránt négy gyerek vállalását tervezte. Emő saját jövőjén gondolkodva otthon eltöltött hosszú éveket képzelt el magának, nem érezte úgy, hogy a munkahelyét, munkáját visszasírná majd, inkább azt tervezte, hogy valami másba kezd a gyás után, például magánóvodát nyit.

Emőnek és Vilmosnak végül vágyaiknak megfelelően fia született, Vili: „*Egyértelmű volt, hogy nemétől függően a szülők nevét örökli.*” Emő szülése nem indult szerencsésen, mert választott orvosa épp szabadságon volt, így egy osztályos orvos gondjaira bízta, aki viszont egyáltalán nem nyújtott biztonságot, segítséget. Emiatt Emő rettenetesen megszenvedte a szülést, amelyre alapvetően úgy emlékezett vissza, hogy rosszabb volt, mint amit várt: „*Fél 4-kor szültem, és fél 12-től már kétperces fájásaim voltak, teljesen kivoltam már, és meleg volt, meg bűdös, csurgott rólam a víz, az orvos elterpeszkedett velem szemben, és újságot olvasott, oda se jött, csak azt mondta, ne hisztizzek. Kaptam infúziót is, talán az is segített – de nem kellett volna talán kivárni a négy órát. Meg az se jó, hogy feküdni kell. Szerintem kikönyökölték belőlem a gyereket – ketten-hárman körülálltak és nem sokat tudtam tolni, mert nem keményedett be a méhfenék. Aztán meglett, a kezembe adták. Aztán összesztopoltak, 2 órát még ott kellett maradni, kivitték megmutatni a gyereket a férjemnek, és a férjem hozott nekem vizet, az fantasztikusan jól esett már. A varratok helye fáj, még két hétig csak totyogtam, mint a tyúkanyó, nagyon fáj körülbelül 1 hónap múlva mertem elindulni a boltba.*”

A fiatalok a kisbabával már új lakóhelyre tértettek haza a kórházból: Vilmos munkahelyének köszönhetően ugyanis egy kényelmes szolgálati lakás bérlői lettek. Kezdetben Vilmos nagyon sokat segített a kis Vili körül, rengeteg feladatot átvállalt Emőtől, akinek hónapokig tartott, míg visszanyerte az erejét. Viszont két hét szabadság után vissza kellett mennie dolgozni, és még kevesebbet tudott otthon tartózkodni, mivel családi házuk építésébe is ekkortájt fogtak bele. Az első néhány hónap fájdalmai rányomták a bélyegüket az otthoni életre, így Emő csak akkor tudott végül ténylegesen ráérezni az anyaságra, és örülni a babának, amikor ő maga rendbejött. Mindketten úgy érezték, hogy a házasságuk kimondottan jó, a baba érkezése pedig nagy öröm volt a családban. Ugyanakkor Emő érzelmei gyengültek a férje iránt, mintha a kis Vili iránti szeretetét csak a kapcsolatukból tudta volna „fedezni”: „*Igen, kiesett a kosárból, de tudja, és jól viseli.*” Ezt Vilmos is érezte, bár ő próbálta szépíteni a dolgot: „*Második helyre szorultam – de úgy is lehet fogalmazni, hogy nem változott, csak a gyerek még fontosabb.*” Emőnek a felnőtt társaság hiánya, a bezártság sem okozott problémát, élvezte az otthonlétet, és férjével már következő gyermeküket tervezték. Vilmos is élvezte a gye-

rekkal töltött időt, amikor csak tehetett, vele volt: sétálni mentek, játszottak, a hétvégéjét pedig teljesen kitöltötte a gyerekekkel való foglalkozás. Érzelmileg is erősen kötődött a kis Vilihez, és olykor akár anyja ellenében is vele azonosult: *„Ha Emő mérges a gyerekekre, akkor én mérges vagyok rá (Emőre), nem tudom megérteni.”* Alkalmi összezördülésektől eltekintve – mindkettőjük nagy megelégedésére – harmonikus házasságban éltek. Vilmos fia jövőjéről gondolkodva azt kívánta, hogy: *„Legalább olyan élete legyen, mint amilyen nekem volt”.* A körülöttük zajló társadalmi változásokat érdeklődéssel figyelte, követte: *„Bizakodóan, de néha kételkedően is. Jó irányba haladunk szerintem, csak attól tartok, hogy jó magyar módon átesünk a ló másik oldalára.”*

Zsófi és 26 éves, géplakatos férje, Marci rokonokkal éltek együtt öten, egy kétszobás lakásban. Ők is több gyereket terveztek, de az első megszületése után lehetetlennek látták az újabb gyerek vállalását: *„Többet akartunk, de anyagilag nem fog menni, ebben a szobában még egy gyerek nem fér el.”* Ebbe belejátszott az is, hogy a társadalmi helyzetet is kedvezőtlennek ítélték meg: *„ha nem változik semmi, akkor velünk együtt éhen fog halni”.*

Emőék 2012-ben két fiukkal, a 23 éves Vilivel és a 21 éves Zsomborral saját házukban éltek Szigethalmon. Apjuk példáját követve mindkét fiú felsőoktatásban tanult, és műszaki pályára készült. A gyerekek születése után a szülők is továbbtanultak: Emő szakképzéssel egybekötött érettségit tett, és 1994-től könyvelőként dolgozott, így végül mégsem nyitott magánóvodát. Férje, Vilmos munkahelyén az évek során folyamatosan részt vett tanfolyamokon, szakmai továbbképzéseken. Mivel munkájával, munkahelyével elégedett volt, az elmúlt évtizedek alatt nem érezte szükségét váltásnak ezen a téren.

A szakmunkás végzettségű Eszter a textiliparban dolgozott gépikötőként, amikor az anyaságba belevágott. Mivel a három gyereke megszülése és gondozása után már nem tudott visszamenni időközben megszűnt korábbi munkahelyére, így operátorként helyezkedett el. Végzettségével nem volt elégedett, további tanulmányokat tervezett, mert szerinte *„az élet megköveteli”.* Mivel azonban 2007-ben történt válása óta egyedül nevelte gyerekeit, nem tudta biztosan, hogy belefér-e még az életébe önmaga továbbképzése.

Emő és Vilmos 2012-ben egyaránt jónak tartotta házasságukat, visszatekintve egyikük sem érezte azt, hogy az bármikor veszélybe került volna. Konfliktusaik mindennapi helyzetekből adódtak, de ezek mindig helyben megoldódtak. Gyerekeikről mindketten azt gondolták, hogy túlteljesítették a várakozásokat, örültek annak, hogy vannak terveik, céljaik. A család számára pozitív emlékként

élnék a közös nyaralások, sportprogramok. Mindkét szülő rendelkezett külső kapcsolatokkal is: több barátjuk is volt, s évente néhány alkalommal mindketten részt vettek egyházi ünnepeken, szertartásokon. Emő és Vilmos határozottan emlékezett rá, hogy négy gyereket terveztek, de aztán a második után mégis megálltak: bár erősen fontolgatták a harmadikat, végül anyagi okok miatt lemondtak róla. Inkább meglévő két fiukat támogatták lehetőségeik szerint, ahogy az édesanya fogalmazott: „*mentálisan, konfliktusok megoldásában, anyagilag, erkölcsileg*”. Vilmos büszke elsőszülött fiára, Vilire, mert „*őszinte, nyílt, normális az életvitele, szorgalmas, tanul, vannak céljai, sportol*”. 2012-ben az akkor 23 éves fiatalember már két éve lakott a tanulmányai miatt kollégiumban. Párkapcsolata addig még nem volt, viszont sikerült stabil baráti kört kialakítania. Úgy érezte, hogy nagyon boldog gyerekkora volt, a szüleire és nagyszüleire pedig az addig-akhoz hasonlóan a jövőben is számíthat. Szülei az élet szinte minden területén példaként álltak előtte: a világban „*az emberekkel való viselkedés, becsületesség*” volt követendő számára, és párkapcsolat és gyereknevelés tekintetében is a szülői mintát szerette volna továbbvinni. Édesanyjával igen jó kapcsolatot ápolt: „*Születésem óta mindenben segít, és meghallgatja a véleményemet*”. A jövőre nézve is megvoltak a tervei, amelyeket a következőképpen összegezte: „*Házasság, gyerekek, diploma, stabil anyagi helyzet, munkatalálás, további diplomák.*”

4. kép: Élelmiszerfeldolgozó-üzem, 1987

(http://fortepan.hu/_photo/download/fortepan_76122.jpg)

4.2.5. ÉRD

1988-ban a fiatal érdi házaspár, Móni és Gábor, első gyermekét várta. 1983-ban még egészen fiatalon ismerkedtek meg, szerelem volt első látásra. 1987-ban házasodtak össze, Móni ekkor 19, Gábor 22 éves volt. Saját otthonukba, egy kétszobás, hetven négyzetméteres házba 1988-ban költöztek, friss házasokként, így a teherbeesés híre már egy viszonylag megállapodott helyzetben találta őket. A házukat maguk építették hitelből, s bár még nem volt teljesen kész, már további hozzáépítést terveztek.

A vizsgált települések közül elsősorban Érdre volt jellemző, hogy a legtöbb fiatal házaspár saját lakásban vagy maga építette házban élt. Ezeket többnyire OTP hitelből vásárolták, vagy szövetkezeti tagsággal jutottak hozzájuk. Az érdi lakásállomány eloszlása azonban nemcsak ilyen tekintetben, hanem abból a szempontból is kiemelkedő, hogy itt voltak magasabb komfortfokozattal rendelkező, nagyobb alapterületű házak, lakások. Emellett azok az érdi fiatal párok is sokkal jobb feltételek között éltek dabasi vagy ceglédi sorstársaiknál, akik valamelyikük szüleivel egy tető alatt várták kisbabájuk érkezését. Érden a többgenerációs együttélések is 80-200 négyzetméteren valósultak meg, míg máshol akár öten-hatan is éltek együtt egy-két szobában.

A 16 éves Dóra és élettársa, István 210 négyzetméteren, öt szobában, szintén a lány szülei és két testvérével élt együtt. Mivel édesanyját példaképnek tekintette („*Igen, nagyon szereti a gyerekeit, mindenkire türelme van*”), Dóra a maga 16 évével – nem meglepő módon – az önálló lakást, a közös világnézetet, a hasonló érdeklődési kört nem sorolta a jó párkapcsolat nélkülözhetetlen feltételei közé.

Gábor szakmája szerint pék volt, helyben dolgozott; szakmunkás végzettségű, betanított munkásként dolgozó felesége, Móni a második munkahelyéről 20 évesen jött el szülési szabadságra. A várandósság hírére mindketten nagy örömmel fogadták, s mivel már tervezték is a gyerekvállalást, úgy érezték, pont időben érkezik a baba. Móni két éves volt, mikor édesanyja meghalt, így édesapjával és nevelőanyjával nőtt fel. Kiegyensúlyozott és szorongásmentes babavárása mögött egy biztonságot nyújtó család állt. Édesanyja korai elvesztése ellenére boldogan emlékezett vissza gyermekkorára, és nem említett semmiféle traumát ebből az időszakból: „*Azt tartom fontosnak, hogy sokat tanultam az édesapámtól és a mostohaanyámtól is*”. Nem voltak sem szorongásai, sem testi problémái, korábbi megszokott életmódját folytatta, mert úgy vélte, hogy „*ez nem betegség, hanem egy állapot*”.

Vele ellentétben Margit már nem tudta ennyire felhőtlenül fogadni várandóssága hírért. Mikor megtudta, hogy terhes, aggódni kezdett, mert korábban volt már két spontán vetélése: *„Nem akartam elhinni, mivel már két spontán volt, első (...) negatív is lett, egy hét múlva pozitív volt, akkor már kezdtem elhinni.”* Akkoriban a maguk 24, illetve 27 évével – mai szemmel nézve érthetetlen módon – túlkorosnak számítottak a férjével: *„Nagyon várjuk már, régóta szeretnénk, megnézek minden gyereket.”*

Móni a szülés lefolyásáról sokat tudott, bár szülésfelkészítő tanfolyamról még nem hallott, de sok mindennek utánaolvasott, így úgy érezte, semmi nem érheti majd váratlanul: *„olyan, mint egy operáció, befekszem, beindul egy folyamat, ami magától folytatódik orvosi és nővéri segítséggel.”* Inkább csak a rá váró ismeretlenről tartott. Azt sem gondolta, hogy magánorvosra lenne szüksége, a helyi terhesgondozót látogatta, elégedett volt velük. A védőnővel való kapcsolattartást sem vitte túlzásba, mindössze egyszer fogadta őt az első adatfelvétel időpontjáig. Férjét, Gábort sem kimondottan a saját biztonsága miatt szerette volna maga mellett tudni a szülőszobán, hanem hogy az élmény részesévé tegye őt: *„Igen, szerintem ő is átelné, hogy milyen egy szülés, boldogságot látná és talán én is nyugodtabb lennék”.* Gábor ugyanakkor nem szeretett volna jelen lenni a szülésnél: *„Nem, mert nem bírom a kórház szagát.”* Gáborról azt remélte, hogy jó apa lesz majd, közös terveikben is két gyerek vállalása szerepelt. Mivel a tágabb családban ekkor már volt csecsemő, azt érezte, hogy így majd praktikus segítségre is inkább számíthat. Határozottabb képe volt a szülősegről és a nevelésről, mint a vele együttjáró mindennapi teendőkről, elvei között szerepelt az elkényeztetés kizárása és a mértéktartásra nevelés. Szerette volna, hogy gyermeke: *„egészséges legyen, ne legyen rá sok panasz, ne legyen hisztis, mert azt nem szeretem”.* Úgy gondolta, hogy a szülők legfontosabb feladata a *„mai világban arra nevelni, hogy felelősségtudata legyen, legyen segítőkész és szófogadó”.* És bár szerinte mindkét szülő kötelessége ezt átadni a gyerekeknek, azt feltétlenül különbségnek tartotta a szülői szerepek között, hogy az apák – munkával való leterheltségük miatt – mindenképpen kevesebb időt töltenek a gyerekekkel, ezért nagyrészt mégis az anyára hárul a gyerekekkel való foglalkozás.

Móni édesanyja korai halála miatt ugyan nem tölthetett be példakép-szerepet Móni életében, viszont mostohaanyja pótolta ezt a hiányt. Saját házasságát Gáborral jónak ítélte, amiben közrejátszott az is, hogy a ház körüli munkákat közösen, olyan munkamegosztásban végezték, amely tekintettel volt a férj munkaidejének kötöttségeire, de őt sem hagyta magára minden feladattal. Úgy vélte, hogy a feleség fő feladata – a saját, rövidebb munkaidő mellett – az otthon biztosítása, a család összetartása, a gyerekek gondozása. Móni szülése is ennek a „munkamegosztásnak” a szellemében indult, hiszen amikor hajnalban megkez-

dődtek a fájásai, a férje munkába indult, ő pedig kihívta a mentőt, és bement a kórházba, hogy életet adjon első gyermeküknek. *„Hajnalban jöttek a fájások, még itthon járkáltam, majd mentőt hívtak. A kórházban burkot repesztettek, majd szívhangot ellenőriztek. 6.30-kor feküdtem fel az ágyra, rögtön tágultam, jöttek a tolófájások, és 6.50-re megvolt a baba. Komplikáció nem volt, fájdalek sem voltak erősek. A babát megmutatták, de nem adták oda.”* A szülés körülményeit megfelelőnek tartotta, nem voltak rossz élményei, igaz, elvárásai sem nagyon. Kisfiuk született, akit korábban hozott közös döntésüknek megfelelően Ádámnak neveztek el. Bár örült, hogy túl van a szülésen, a baba érkezése a fájdalemokat mindenképpen felülírta.

Móninak otthon a baba körüli teendőkben legtöbbit az anyósa segített. Bár az első két hétre Gábor is szabadságot vett ki, az otthoni munkából nem igazán vette ki a részét, néha a gyerek mérését és a házon kívüli feladatokat, a bevásárlást vállalta, de leginkább a lakást építette, aminek ekkor is még csak egy részét használták, egy szoba még befejezésre várt. Móninak a kezdeti időszakban az időbeosztás okozott nehézséget, a sok feladattal nem mindig boldogult egyedül, és bár korábbi terveivel megegyezően az elkényeztetést elkerülendő keveset vette kézbe a babát, még így is rövidnek bizonyult a nap.

A 25 évesen, revizorként szülő Réka még ennél is sokkal szigorúbb volt: nemcsak ő maga nem vette kézbe a kislányát, Virágot, hanem másoknak sem engedte meg ezt. Neki anyává válásával a saját édesanyjával is megváltozott a kapcsolata, ráadásul *„nem jó irányba, mert ő akart engem irányítani, és én nem engedtem”*.

Móniék kisfia, Ádám a szülőkkel aludt egy szobában, anyja leginkább lefekvés előtt pár percre vette kézbe egy kis játékra. Móni szerint a nagyszülők mellett inkább Gábor vette őt többször: *„Igen, ő dajkálja, gyakran kiveszi és játszik vele”*. Mivel barátaival korábban sem ápolt szoros kapcsolatot, és a munkahelye sem hiányzott, Móni örömmel töltötte otthon a napjait, a feladatok pedig kitöltötték az idejét. Gáborral a házasságuk a baba születése után még bensőségesebb lett: egymás iránti érzelmeik erősödtek, és Ádámról, a fejlődéséről is sokat beszélgettek egymással. Gábor a munkatársainak is rendszeresen mesélt a fia dolgairól, arról, hogy mennyit nőtt, ügyesedett, igazán büszke volt rá. Nagy örömként élte meg, hogy fia született, feleségét pedig kimondottan jó anyának tartotta. Móninak a baba jövőjével kapcsolatos tervei inkább gyakorlati dolgokra koncentráálódtak, nem voltak nagy igényei: *„olyan élete legyen, mint az átlagnak, háza, családja meglegyen, ez a lényeg”*. Gábor komolyabb terveket dédelgetett fia számára: *„Szeretném, ha kamionsofőr lenne, hogy megismerje a világot, ha már nekem nem*

sikerült.” Viszont a társadalmi kilátásokat illetően már rosszabb előérzete volt: *„Én úgy érzem a gyerekemnek még nehezebb lesz, mint nekem, őneki már nem sikerül olyan egyszerűen a házépítés, mint nekem.”*

Cecíliaék családjában ezzel szemben úgy vélték, hogy egy gyerekben az átlagostól eltérő képességeket (például a zenei hallást) kell fejleszteni. A pályaválasztásnál pedig az a legfontosabb szempont, hogy örömet leljen az általa választott hivatásban, emellett pedig *„sportoljon, nyelvet tanuljon”. Az édesapa szerint a jövőben a „képességek fogják meghatározni az embert. Épp ezért akarom a képességeit fejleszteni.”*

Az apának egyébként általában véve sokkal negatívabb jövőképük volt: László úgy gondolta, hogy a gyereke jövője *„mindenképpen nehezebb lesz”*. A 28 éves Niki férje, az 1989-ben érettségizett, szakoktatóként dolgozó Márton kimondottan kétségbeejtőnek látta a jövőt. Leventét, a 28 éves technikust inkább a bizonytalanság aggasztotta: *„ha tandíjrendszert hoznák be, akkor félnek, hogy nem tudom őt iskolába járatni. Azt hiszem, ilyen gondjaim vannak. Örülök, hogy van változás, csak jó irányba legyen”*.

A 2012-es év Mónit és Gábort ugyanabban az érdi házban találta, ahol közös életüket kezdték. Az ekkor 23 éves Ádámnak addigra már két öccse is volt: a 22 éves Csongor és a 21 éves Dávid. Móni férjével továbbra is kiegyensúlyozott házasságban élt, az együttélés során felmerülő kisebb konfliktusai leginkább az anyagi nehézségekből fakadtak, de alapvetően sikerült közösen túllépniük a gondokon. Az évek során egyikük sem vált soha munkanélkülivé, ugyanakkor a környék adta lehetőségek beszűkülésével és alacsony végzettségük miatt mindketten többféle munkával is próbálkoztak. Móni 10 évet volt otthon a gyerekekkel, ezalatt állattartással egészítették ki férje keresetét. Majd a gyás után öt évig egy kenyérgyárban dolgozott, amit végül otthagytott, mert úgy érezte, hogy *„nem voltak vele korrektek”*. 2004-től egy közeli hipermarketben vállalt munkát, ezzel elégedett volt, akárcsak eredeti végzettségével, amin az évek során nem is szeretett volna változtatni.

Niki 28 évesen, pedagógusként várta első gyermekét, majd 5 év gyás és két gyerek után az őt visszaváró eredeti munkahelyére ment vissza dolgozni. Sajat szakmájában továbbképezte magát, ennél többet azonban nem tervezett tanulni, mert úgy vélte, hogy *„ennyinek elég kell lennie”*. Ezt valószínűleg a munkahelyén is így gondolták, hiszen az azóta eltelt időben is ugyanennek az intézménynek maradt a dolgozója. Cecília gimnáziumi érettségivel, előadóként vágott bele a családalapításba. Ő két kislánya után három évig mérlegképes

könyvelőnek tanult, majd 2003-ban főiskolára ment. Bár a végzettségével elégedett volt, mégis úgy érezte, hogy egy idegen nyelvet még meg kell tanulnia, mert „*enélkül kevés*”.

Móni férje, a pékként végzett Gábor a továbbtanulás lehetőségét nem kereste, egyrészt mert ideje sem volt rá, másrészt mert szakmájával folyamatosan el tudott helyezkedni. Ezen kívül még teherautót vezetett, de ezt is a szakmájával kapcsolatosan, kiegészítő munkakörben. Móniéknek három év leforgása alatt gyors egymásutánban összesen három fiuk született. Bár eredetileg csak két gyereket terveztek, Gábor és Móni is örömmel fogadta a harmadik érkezését. Igazából egy negyedik gyerek is útban volt, de végül aztán orvosi javaslatra, Móni egészsége érdekében ezt a terhességet megszakították. Az édesapa lánygyermekről dédelgetett régi álma így végül soha nem vált valóra. A három fiú nevelése, iskoláztatása kapcsán inkább a biztonságra és reális célokra törekedtek: a két nagyobb fiú érettségét nem adó szakiskolában szerzett szakmunkás bizonyítványt, és alkalmazottként dolgozott; a legkisebb fiú felsőfokú technikai tanulmányokat folytatott, és 2012-ben egyedül neki nem volt munkahelye a családból.

Móniék gyerekekkel kapcsolatos tervei sem voltak a valóságtól elrugaszkodottak, jövőbeni célként azt fogalmazták meg, hogy „*legyen tisztességesen megfizetett munka a szakmájában*”. Saját bevallása szerint legidősebb fiúknak, Ádámnak se voltak nagyobb céljai: bár a továbbtanuláson elgondolkodott már, de ha találna a végzettségének megfelelő munkát, ezt sem erőltetné. A környéken nem volt elegendő munkalehetőség, ami mindenképp nehezítette a fiúk elhelyezkedését, akik ennek ellenére addig kerestek, míg nem találtak valamilyen munkát, akár a végzettségüknek nem tökéletesen megfelelőt is. A szülők egész életét, gyerekeikkel való kapcsolatát áthatotta egyfajta elégedettségre törekvés, amely a kis lépésekben haladásra, kis célok elérésére koncentrált, ahogy ezt már a legelején a gyerekekkel kapcsolatos terveikben is elhatározták. Az elmúlt huszonhárom év kapcsán is a pozitív történéseket: a gyerekek születése mellett az új munkahelyet és az új autó vásárlását emelték ki, míg negatív élményt nem említettek. A szülők az életüket annak nehézségeivel és örömeivel együtt elfogadták olyannak, amilyen, legfontosabb érénynek pedig a szorgalmat és a munkabírást tartották. Ádám saját életében is ezt a szorgalmat szerette volna továbbvinni, mintegy megőrizni szüleitől, akiket párkapcsolat és gyereknevelés terén is példaértékűnek tekintett.

Ádám kortársa, Zsolti szintén követni szerette volna szülei példáját munkaszeretettel és a stabil párkapcsolatban. Ugyanakkor mivel neki egy kamionos apuka jutott, akit fiatal felnőttként is csak hathetente látott, gyerekkorára visszatekintve úgy gondolta, hogy egy apának „*nem szabad ennyire távol lenni*”.

Móniék mindhárom gyerekükkel kiskoruktól fogva kölcsönös, jó viszonyt alakítottak ki, ami azért is fontos volt, mert külső, baráti kapcsolatokat nem tartottak fenn, zárt egységként működve, családi körben osztották meg örömeiket, gondjaikat. Ádám testvéreivel is jó kapcsolatot ápolt, s nem érezte úgy, hogy szülei bármelyikükkel többet, máshogy foglalkoztak volna. Bár aktuálisan nem volt stabil párkapcsolata, de gyermeket mindenképpen tervezett: lehetőleg 30 éves kora körül szeretett volna már apa lenni.

5. kép: Vőlegény és menyasszony a boldogító igen után, 1981

(http://fortepan.hu/_photo/download/fortepan_6460.jpg)

4.2.6. DABAS

Virág 19 évesen, friss házasságba várta első gyermekét. A férjével a megismerkedésük utáni évben, a baba érkezése apropóján házasodtak össze. A szakmunkás végzettségű lány betanított munkásként dolgozott első munkahelyén, míg 23 éves férje autófényező volt. A baba érkezésének mindketten örültek, annak ellenére, hogy egyáltalán nem tervezték. Fel sem merült bennük az abortusz gondo-

lata, az anya és az apa első, ifjonti hevületből fakadó reakciója is az volt, hogy mindenképpen megtartják a babát.

Virág családja körében eleinte nem volt ennyire egyértelmű a fogadtatás, a baba érkezését és a férjhez menést is korainak tartották, szerették volna, ha lányuk még továbbtanul. Virág mindkét szülője a dabasi nyomdában dolgozott, érettségizett édesapja művezetőként, édesanyja pedig betanított munkásként. Bár Virág szülei a terhesség vége felé megbarátkoztak a nagyszülővé válás gondolatával és már örömmel várták a babát, a kezdeti konfliktusok miatt Virág otthonról a férje családjához költözött, itt kezdve meg közös életüket. A háromszobás, 100 négyzetméteres házban három generáció, a fiatal pár, a férj szülei és nagyapja élt együtt. Bár a baba érkezését az egész család örömmel várta, Virág számára nem volt könnyű ez az időszak. Az, hogy saját édesanyja kezdetben nem támogatta és erősítette meg őt, sőt inkább neheztelt rá a baba érkezése miatt, a fizikailag is nehezen viselt terhesség mellett rengeteg szorongást és félelmet váltott ki belőle. A férj családjával való együttélés sem volt zökkenőmentes: Virág anyósával és apósával meglévő állandó konfliktusai a baba születése után ráadásul még jobban kiéleződtek. Virág 19 évesen, első munkahelyéről baráti és munkatársi támogató kapcsolatok nélkül, a méhlepény rossz tapadása miatt veszélyeztetett terhesként került betegállományba és férje kevésbé befogadó családi környezetébe. A terhességgel, szüléssel kapcsolatos szorongásait fokozta, hogy nem volt kapcsolata sors-társ kismamákkal, nem voltak konkrét ismeretei a folyamatról, félt a szüléstől, elképzelni sem tudta, hogy zajlik, kevésbé ismerte a rendszert, a lehetőségeit, és így minden előzetes tudás nélkül ment bele a terhességbe. Ugyanakkor ösztönösen próbált vigyázni magára: odafigyelt az étkezésére, abbahagyta a dohányzást, és igyekezett kímélni magát, ami az orvosi utasításokkal is egybevágott.

A családban férje támogatására számíthatott, ő volt az, aki igyekezett Virágot kímélni, átvéve tőle feladatokat. A család többi tagja ugyanakkor elvárta a fiatalasszonytól a ház körüli és háztáji munkákba való besegítést, amit Virág nagy teherként élt meg. A gyereknevelésre tudatosabban készült, amiben az is segítségére volt, hogy csecsemők, kisgyerekek már inkább voltak a környezetében. Fontosnak tartotta, hogy a születendő gyerek életében mindkét szülő ugyanúgy szerepet vállaljon: *„mindkettő részt kell vegyen a nevelésben.”* Saját szüleivel a kezdeti feszültségeket hátrahagyva a terhesség vége felé egyre jobban alakult a kapcsolata, számíthatott a segítségükre, és anyjára is egyre inkább példaképként tekintett, *„csak annyiban nem, hogy túl szigorú”,* viszont *„Jó tanácsokat adott, mindenre megtanított.”*

Nem így volt ezzel Eszter, akinek bár emlékei szerint az átlagosnál boldogabb gyerekkora volt, édesanyját mégsem tartotta példaképnek: *„Másképp kell nevelni, nem lehetett beszélgetni vele”,* így nem is osztotta meg vele sokáig a baba

érkezésének hírét. Úgy vélte, hogy a szülők legfontosabb feladata a gyerek érdekeit nézni, „*Nem elkényeztetni, egészségesen táplálni, nyugodt környezetet biztosítani.*”

Virág a párja iránt férjként és leendő apaként is teljes bizalommal volt, szívesen vette volna a még akkoriban kevésbé „divatos” apás szülést is, úgy érezte, hogy biztonságot adna neki férje jelenléte.

Ildikó ezzel szemben elzárkózott az apás szüléstől, mondván, hogy félti a férjét a megrázkódtatástól. Bár a férj szívesen jelen lett volna a szülésnél, legfőképpen azonban a kíváncsiság hajtotta volna, ugyanakkor érzése szerint túlságosan megviselte volna az, hogy a felesége kínlódását nézze, ezért inkább mégsem együtt tervezték a szülést.

Virágnak viszont szüksége is lett volna a bátorításra, támogatásra, mivel ki-mondottan félt, nemcsak a szüléstől, hanem az orvosoktól is, hiszen másoktól azt hallotta, hogy egyáltalán nem törődtek sem az anyával, sem a gyerekekkel. Ráadásul nem is ismerős közegben tervezte a szülést, hanem Budapesten, ahol a korábbi látogatások alkalmával a kórházról igen rossz benyomása alakult ki. Regina születése, Virág szülésélménye végül vegyes érzelmekkel zárult. Visszatekintve úgy érezte, hogy a gyerek minden fájdalmat megért, a szülés után elfelejtette a nehézségeket, és az öröm felülírta a rossz emlékeket, de közben azt is érezte, hogy nem bírná ezt még egyszer elviselni. Virágnak már korábban, terhessége alatt is voltak olyan kijelentései, miszerint nem szeretne több gyereket, de ekkor még a terhességi rosszulletek intenzitásának lehetett ezt betudni.

A kórházba a férje vitte be egy napos otthoni vajúadás után hajnali fél négykor, erős fájdalmakkal. A kórházban injekcióval gyorsították meg a nehéz tágulást, majd burkot repesztettek. Virág úgy tudta, hogy császározni fogják, de végül a kora reggeli órákban spontán született meg a kis Regina. Virág nagyon megszenvedte a szülést, amelynek során olyan komoly sérüléseket szerzett, amelyek megnehezítették a következő heteket, hónapokat. Az orvost és a szülésznőt illetően jó érzései voltak, kedvesnek, határozottnak érezte őket, ugyanakkor a szülés utáni napokban nem kapta meg a szoptatással, a baba gondozásával kapcsolatban azt a kezdeti segítséget, támogatást, amire szüksége lett volna. Az édesapa, amint lehetett, bement a kórházba megnézni Reginát. Nagyon boldog volt, és külön öröm volt számukra, hogy mindketten kislányt szerettek volna, akinek a nevéől is hosszas tanakodás után közösen döntöttek.

Alapvető változás volt a fiatal család életében, hogy Reginával a kórházból már saját lakásba mentek haza. A fiatalok rokoni segítséggel, eltartási szerződéssel

jutottak egy egyszobás lakáshoz, ahol végre a maguk urai lettek. Hosszútávon mindenképp szerettek volna építkezni, nagyobbra váltani, de már a szülőktől való elköltözéstől is úgy érezték, hogy függetlenné váltak, és végre saját életüket élhetik. Ez az új saját élet viszont komoly kihívások elé állította Virágot. Mivel a férje nem vett ki szabadságot, és a napi feladatok intézése rá hárult, a külön háztartás és a gyerek ellátása – főként eleinte – annak ellenére nagyon leterhelte Virágot, hogy az édesanyja az első hetekben sokat volt velük. Nemcsak édesanyjától, hanem anyósától és barátnőitől is kapott tanácsot, de ezt végül inkább úgy élte meg, hogy túl sok az információ, és mindenki beleszól a dolgaiba.

Az elköltözés után különben sem jó irányba változott az anyósával való kapcsolata, mivel folyamatosan kritizálták őt a férjével együtt, és az anyagi támogatástól eltekintve inkább csak rombolóak voltak a megnyilvánulásai. Ez a mindkettejük által alapvetően jónak ítélt házasságban is okozott problémákat. Virág az egyedülletet, a felnőtt kapcsolatok hiányát eleve igen nehezen viselte, a férje ráadásul igen sok különmunkát, baráti kalákába besegítést vállalt, hiszen ők is építkezni készültek, és a már amúgy is meglévő OTP-tartozásaik mellett minden fillér számított. Ugyanakkor rengeteg konfliktust okozott, hogy férje bár segíteni nem volt hajlandó, Virág napirendjébe mégis mindig beleszólt, és kritizálta a háztartást. A fáradt, későn hazaérkező apuka elégedetlen volt Virág konyhai teljesítményével, aki saját bevallása szerint sem tudott főzni. A helyzetet csak tovább rontotta, hogy anyósa is ellene hangolta a férjét. Virág sokszor érezte azt, hogy bár a férjével sok a közös témájuk, a gyerekekkel kapcsolatos élményük, de a szülők miatti sok veszekedés után igazából inkább a kis Regina társaságában érzi jól magát, és mivel nem érezte férje támogatását, nem tudott bizalommal fordulni hozzá. Bár lánya fejlődése, mosolya, ragaszkodása sok örömet szerzett neki, egyre erősödött benne az érzés, hogy férje kívánsága ellenére se szeretne több gyermeket vállalni.

Ezzel szemben Dorottya a szülés körüli minden aggodalom és a kisbaba testére tekeredett köldökzsinór miatti komplikáció ellenére úgy érezte, hogy a baba születése csak örömet, nagyobb összetartást, szeretetet hozott a családba, s ezért ő mindenképpen szeretett volna még egy gyereket. „*A gyerekért sok mindent megtesz az ember*”, vallotta, a szülés pedig ennek csak az egyik momentuma.

A rendszerváltás után a térség gazdasági átalakulásának egyik fontos jellemzője volt, hogy a fővárosba való ingázás mértéke a nyolcvanas évek szintjének harmadára csökkent. Az elmúlt évtizedekben a dabasi gazdaság még nem stabilizálódott, korántsem jelent meg annyi új ágazat, cég, munkalehetőség a térségben, ami ellensúlyozta volna a rendszerváltás után megszűnt nagyüzemeket. Ez alól

csak a kiskereskedelem képezett kivételt, amely – az átmenő forgalom miatt – még viszonylag jelentős maradt a településen.

A települési jellegzetességek Virág rendszerváltás utáni felnőtt életében, munkavállalói történetében is visszaköszöttek. Regina születése után – terveiknek megfelelően – három évig otthon maradt a kislánnyal, majd 1992-ben kezdett újra dolgozni. Mivel az eredeti munkahelye időközben csődbe ment, oda már nem tudott visszamenni, és egyéb lehetőségek után kellett néznie. Képzettség és munkaerő-piaci gyakorlat nélkül kezdett dolgozni különböző helyi vállalkozásoknál. Volt vendéglátós, szakácsnő, szociális ápoló, vasaló, mindent elvállalt, amit az élet hozott. Mivel végzettségével nem volt elégedett, és lehetőségei sem igazán adódtak, vendéglátós és fegyveres vagyongőr képesítést szerzett az évek során. A szintén a tervei között szereplő érettségi vizsga letételére még nem volt lehetősége. A kilencvenes években három alkalommal volt munkanélküli, és a 2012-es év is munkahely nélkül érte.

A kutatás kezdetekor, azaz az első gyermekük várása idején magasabb végzettséggel, legalább érettségivel rendelkező nőknek viszont jellemzően több lehetőségük adódott a településen, s ezeket továbbtanulás, vagy saját vállalkozás indítása révén jobban ki is tudták használni.

Ildikó például a fia születése után több képzést (számítógépes operátor, mérlegképes könyvelő) is elvégzett, s ezeknek köszönhetően tudott immár 1991 óta egy munkahelyen, egyre jobb beosztásokban dolgozni. Rita érettségizett varrónőként várta első gyerekeit, s mikor a gyás lejártával régi munkahelye megszűnésével szembesült, a szakmájához kapcsolódóan tanult tovább, és lett sikeres vállalkozó. Noémi érettségivel felszolgálóként dolgozott, és több évi sikertelen próbálkozás után végül egy munkahelyi belső továbbképzés révén került stabil pozícióba.

Az egészségügyben vagy oktatásban dolgozó nők a legtöbb településen – így Dabason is – folyamatosan meg tudták őrizni a munkájukat, munkahelyüket. Közéjük tartozott Klára is: *„Hát tulajdonképpen, hogy mondjam, mi a rendszerváltásban is egy kicsit szerencsések voltunk abból a szempontból, hogy nekem is volt folyamatosan munkám és a férjemnek is volt folyamatosan munkája, és mind a kettőnk megtalálta azt a munkát, ami az én számomra és a férjem számára is nem munka volt, hanem egy hivatás. Én egészségügyi iskolába jártam, és én a saját szakmámban tudtam itt elhelyezkedni. Amikor a kislányom hároméves lett, akkor a Dabasi Nyomdának egy kis kirendeltségében dolgoztam, és utána rá 4-5 év múlva el tudtam helyezkedni, vissza tudtam helyezkedni az egészségügyben itt Dabason. És ez egy óriási lépés volt nekem, mert én azért tanultam, hogy emberek között legyek, és gyógyítani az embereket és segíteni rajtuk, és tehát ez az én számomra a hobbim és a hivatásom volt. (...) A férjem*

hivatásos sofőr, és ő mindig is abban dolgozott, tehát ő is szintén a munkájának élt. Tehát ebből a szempontból nagyon jó volt, és nagyon jól is keresett. Tehát meg tudtunk élni.”

Regina születése után Virágék bizonytalan alapokon álló családi élete is a munkájukhoz hasonlóan változékonyan alakult. Hiába költöztek külön férjével férje szüleitől, a családi konfliktusok új otthonukba is elkísérték őket. A munkával való leterheltség és az anyagi nehézségek csak egy részét képezték a napi viszolyoknak, testileg-lelkileg is egyre inkább eltávolodtak egymástól. A férj külön utakon kezdett járni, italozása, költekezése aláásta a házasságot, Virág pedig végül 1996-ban, 26 évesen beadta a válópert. A rákövetkező évben elváltak és különköltöztek. Lányuk, Regina az édesanyjával maradt. Virág helyzetén a válás sok szempontból javított, anyagilag stabilizálódott, újraépítette baráti kapcsolatait, és lányával, Reginával is békésebb lett kettesben az életük. Míg a nehezen magára találó férjét a válás jobban megviselte, addig Virág nemsokára a társát is megelerte egy nála 23 évvel idősebb férfi személyében, aki Reginát a sajátjaként nevelte. Kettejük kapcsolata az évek során kiegyensúlyozott, harmonikus párkapcsolattá fejlődött, baráti körrel, befogadó rokonsággal. Virág lányával, Reginával a válás után sokkal jobb kapcsolatot tudott kiépíteni, ennek volt köszönhető, hogy viszonyuk a gondoskodó, szeretetteli gyerekkor után egy őszinte, baráti kapcsolattá nőtte ki magát.

Nem volt ilyen egyszerű dolga Ildikónak, aki miután kilépett egy sok éve tartó rossz házasságból, gyereket, anyagi biztonságot hátrahagyva teljesen egyedül, a nulláról kezdte el újra felépíteni az életét. Fiának nehéz volt elfogadnia anyja döntését, és csak lassan, évek alatt kezdtek közeledni egymáshoz. Ildikónak az se volt könnyű, hogy sokat kellett engednie korábbi életszínvonalából, viszont kiteljesedtek a baráti kapcsolatai, megváltozott az értékrendje, és olyan párt talált magának, akivel közös, tevékeny jövőt tervezhetett.

Regina iskolaválasztásában kikérte az anyja tanácsát, de a döntéseket egyedül hozta meg. Virág szerette volna, ha a lánya továbbtanul, magasabb iskolai végzettséget szerez, mint az általa elért szakközépiskolai érettségi. Regina kortársaihoz képest korán, 21 évesen komoly párkapcsolata miatt költözött el otthonról. Konkrét célok nélkül, de távlati továbbtanulási tervekkel a jobban fizető munka reményében alkalmazottként dolgozott Dabason. Felnőttkori családalapítási terveiben anyjához hasonlóan egy gyerek vállalása szerepelt. A gyereknevelést illetően anyja teljes értékű és követendő példaként állt előtte, saját gyerekeivel is az övékéhez hasonló kapcsolatot szeretett volna kialakítani. Ezzel szemben a pályaválasztás és a párkapcsolat terén semmiképpen sem kívánta szülei példáját követni. Apjával a szülei válásától egészen fiatal felnőtt koráig nem volt kapcsolata, csak ekkor

kezdtek el újra alkalomszerűen találkozni. Az apai elutasítást megszenvedő Regina összességében mostohaapjára mindenben jobban számíthatott.

6. kép: Rubagyár, 1985

(http://fortepan.hu/_photo/download/fortepan_67151.jpg)

4.2.7. MONOR

Kiválasztott családjunk története tipikus példája egy monori gyökerekkel rendelkező, az idetelepült iparban a helyét megtaláló család életének. A huszonegy éves Kati igazi szakmunkás-családba született. Édesapja és édesanyja egyaránt a helyi Építőipari Szövetkezetben dolgozott annak megalapítása óta. Két gyerekük közül az idősebbet, Katit szintén erre a pályára terelték, az általános iskola elvégzése után szakmunkásképző iskolába küldték. Ennek megfelelően Kati már tizenhét évesen elhelyezkedett egy másik helyi ipartelepen, de amint lehetősége nyílt rá, ő is átment szülei munkahelyére. Tizenkilenc évesen itt ismerkedett meg későbbi férjével és születendő gyermekének apjával, Zsigmonddal, aki szintén hasonló helyzetű családból származott. Bár nem monoriak voltak, Zsigmond szüleit is az Építőipari Szövetkezet alkalmazta: édesapját szakmunkásként, édesanyját bedolgozóként. A két család szívesen fogadta a fiatalok kapcsolatát, azért is, mivel korán egyértelművé vált, hogy azok közösen szeretnék családot alapítani. Az esküvőre is hamar sort kerítettek, nem várták meg, hogy saját otthonuk elkészüljön, hanem még Kati szüleinek lakásában kezdték el közös életüket. A kényszerű

együttélés a várhatónál kevesebb gondot, konfliktust okozott, mindketten jó kapcsolatot ápoltak a leendő nagyszülőkkel, kölcsönös tisztelet, szeretet jellemezte a velük való kapcsolatukat. Kati majdnem mindent úgy tervezett csinálni anyaként, felnőttként, mint ahogy azt otthon látta. Gyerekkorát az átlagosnál jobbnak értékelte, a nyugalom, a szeretet, az egyetértés érzése hatotta át a mindennapokat, annyi önállóságot kapott gyerekként, amennyire megítélése szerint szüksége volt. A kamaszkor után a felnőtt önálló élet megkezdése is zökkenőmentesen zajlott, az együttélés ellenére Kati és Zsigmond ki tudták alakítani saját életüket, ugyanakkor szívesen fogadták az idősebb generációtól érkező tapasztalatokat, tanácsokat. Egy lényeges ponton fogalmaztak meg kritikát a szülőkkel szemben. Bár Kati a saját gyerekkorát, szüleivel való viszonyát példaértékűnek tartotta, húga már más bánásmódban részesült. A tizenhét éves Julit ugyanis nem fogták annyira szigorúan a szülők, mint előtte a nővérét. Kati szerint pedig „... az, hogy nyolcadik után nem megy dolgozni se, tanulni se, azt nem lehet.” Saját nevelésében ezt szeretné jobban csinálni. Zsigmonddal egyetértésben ő is két gyereket tervezett (ahogy Zsigmond is fogalmazott: „egy gyerek nem gyerek”), de nagyon fontosnak tartotta, hogy a két gyerek között szülőként ne tegyenek különbséget.

A fiatal pár úgy gondolta, hogy a házasságkötés után még egy évet várnak az első babával, addig kettesben élik az életüket, építik a házukat. A sors azonban másképp rendelte. Kati nagyon hamar teherbe esett, ami az említett tervek átrendeződésén túl más nehézségeket, félelmeket is hozott magával. Kati és családja nagyon fontosnak érezte, hogy a környezetük számára egyértelmű legyen: a baba az esküvő után fogant. A félelem, hogy „mit gondolnak majd az emberek”, elnyomta a várandósság felett érzett örömet is. Kati eleinte nem is merte édesanyjának elmondani, hogy terhes, de később, ahogy egyértelművé vált a helyzet, mindenki megnyugodott, és örömmel várták a babát.

Hasonló feszültséget láttunk Noéminél is: „... nem voltunk házasok, ez zavart egy kicsit a terhesség miatt. (...) közben házasságot kötöttünk, ez is megnyugtató.”

Kati számára a várandósság a kezdeti félelmekkel való megbirkózás után különösebb gond nélkül telt. Egészségi állapota nem volt tökéletes, régóta küzdött túlsúllyal, amit a babavárás csak fokozott. Testképe központi szerepet játszott életében, az interjúk során többször is utalt az alakjára, illetve azt remélte, hogy születendő gyermeke az apja testalkatát örökli majd. Ennek ellenére könnyedén átállt egyfajta „várandós életmódra”, változtatott táplálkozásán, egészségesebb ételeket fogyasztott, gyakran sétált, illetve viszonylag korán, várandóssága negyedik hónapjától betegszabadságra ment a nem megfelelő munkakörülményei miatt. A munkáját egyébként nagyon szerette, a munkahelyén jól érezte magát, mind a

kollégákkal, mind a főnökeivel jó viszonyt ápolt, és bár úgy tartotta helyesnek, hogy anyaként három évig a baba mellett maradjon, tisztában volt vele, hogy a kollégák nyújtotta felnőtt kapcsolatok, barátságok hiányozni fognak az életéből.

Zsigmonddal való kapcsolata is jó alapot teremtett a bizalommal teli babaváráshoz: házasságukat harmonikusnak írta le, amelyben egyenrangú félként vannak jelen mindketten. Megegyeztek a céljaik, a saját helyzetüket hasonlóan ítélték meg, és a jövőjükhez is hasonlóan bizakodóan álltak.

Kati a szülés közeledtével sem szorongott a rá váró ismeretlentől. Természetes folyamatnak tartotta a szülést: tisztában volt a menetével, tudta, hogy fájdalommal jár, de úgy gondolta, hogy ez a szükséges rossz, amin túl kell esni.

Dóránál ugyanakkor megfigyelhető volt, hogy milyen sokat számít az, hogy milyen információk, történetek veszik körül az édesanyát. Sógornőjénél probléma lépett fel a kórházban, „*majdnem ott maradtak mind a ketten*”, ami érthetővé tette Dóra fokozott szorongását és félelmét a szüléstől. Ez is aztán közrejátszhatott abban, hogy a szülése valóban nem a megfelelő ütemben, nyugalomban zajlott – és végül az elhúzódó tágulási szakasz miatt császármetszéssel fejeződött be.

Virág végül nem sietett megszületni, Katinak be kellett feküdnie a kórházba, és infúzióval indították a szülését. Sokáig tartott a vajúdas, nagy volt a baba (4350 gramm), ezért felmerült a császármetszés lehetősége is, ám erre végül mégsem volt szükség. Nehéz volt, de jó szakemberek vették körül, biztonságban érezte magát, nem félt, hogy baj lehet. Zsigmond végül nem volt jelen a szülésnél, bár szívesen ment volna: Kati félt attól, hogy esetleg szenvedni látja, és azt sem tudta előre, mire számíthatnak. A ceglédi kórházban szült, nem volt lehetősége együtt lenni a babával, de az akkor elterjedt felfogásnak megfelelően Kati örült, hogy kipihenheti a szülést, és felkészülhet az otthoni időszakra. A kórházban még nem szoptatott, csak megtanították neki, hogy otthon majd hogyan gondozza, tegye mellre a kisbabáját. Végül sikerült szoptatni, de három hónaposan – utólag, a mai tudásunk alapján kijelenthetjük, hogy az első, kórházban töltött szoptatásmentes napok, illetve az akkoriban tanácsolt szoptatási gyakorlat következtében – elapadt a teje.

Egy másik anyuka, Magdi így vallott erről: „*8 hétig [szoptattam]. Egyik napról a másikra éreztem, hogy elapadt a tej, nővéreim is így voltak, pedig mindent elkövettem.*”

Virág átalakította az életüket, de Kati ezt örömmel fogadta, segítsége is volt otthon, szülei és húga részt vettek a baba ápolásában. Nehézséget egyedül talán az éjszakai pihenés hiánya jelentett, de azt felülírta az az öröm, hogy Virág fejlő-

dik, új dolgokat produkál, egyáltalán, hogy van. Zsigmonddal való kapcsolatában a baba érkezése nem hozott negatív változást, mindketten továbbra is érezték a megbecsülést, nem okozott konfliktust a szerepek megváltozása, az új feladat. Közösen és örömmel gondozták a babát, kialakítva egy mindkettejüknek megfelelő munkamegosztást.

Nem így volt Magdiéknál, ahol az apa nem nagyon vett részt a baba körüli teendőkben. Magdi így vallott arról, hogy szerinte mi lesz majd a kiút ebből a helyzetből: *„Beletörődök vagy ő megtörök talán...”* Végül a sors úgy hozta, hogy ez nem derült ki, mert Sándor váratlanul, Anita kicsi gyerekkorában meghalt.

Az egyedüli negatív változás, amit Kati nehezen viselt, az volt, hogy a munkahelyre járás megszűnésével fokozatosan elkoptak mellőle a felnőtt kapcsolatai. Nem járt el otthonról, nem tartotta régi barátnőivel a kapcsolatot, ennek ellenére összességében boldog volt az új életében.

Erzsébet így fogalmazta meg hasonló érzéseit: *„Az életritmusom megváltozott, de nem zavar, ezt vállaltam. Meg van kötve az ember, de ha ezt bánám, minek szültem volna? Ennek így kell lennie, és élvezem, hogy vele vagyok. Hiányzik, hogy többet legyek felnőttek körében, de nem bánom. Az életritmusom, igen, az változott csak.”*

Virág érkezésekor a család biztos háttérrel rendelkezett, és bár önálló lakásuk még nem volt, ám a ház, ahol laktak, a maga 90 négyzetméterével elég tágas volt egy hattagú család békés egymás mellett éléséhez. Az addig megtakarított pénzükből, OTP-hitelből és szülői segítséggel kezdték el építeni saját házukat, várták, hogy elkészüljön, és végre beköltözhesse. A baba születésével járó költségek nem okoztak nagy nehézséget, de azért megérezte a család. Ennek ellenére továbbra is bizakodóak maradtak, a jövőbe tekintve pedig Kati és Zsigmond is úgy fogalmazott, hogy *„csak az a fontos, hogy legalább ilyen legyen, mint nekünk.”*

Dóra családjában, ahol nem volt ennyire harmonikus a szülőkkel való közös életkezdet, már érezhető volt az elbizonytalanodás, Dóra férje szerint: *„Ha úgy folytatódik, ahogy most megy, abból sok jó nem fog kisülni.”* Ezzel szemben Magdi férje, Sándor valahol a két álláspont között billegett: *„Labilis az egész, nem tudni még, hogy mi lesz, még a saját jövőmmel sem vagyok tisztában, nemhogy az övével.”*

A rendszerváltás súlyosan érintette a legtöbb monori családot, függetlenül attól, hogy milyen területen dolgoztak. Az 1945 után szövetkezetbe kényszerített

családok többsége nem tudta/nem akarta újra kezdeni a mezőgazdasági munkát, az iparosítás következtében létrejött cégek nagy része (akár Monoron, akár az ingázók nagy részének munkahelyet biztosító Budapesten) megszűnt, csak néhány tudott közülük – jelentős átalakítás után – életben maradni.

Kati családja is megszenvedte a rendszerváltást, egyedül Katinak volt az elmúlt évtizedekben folyamatosan állása. Az első gyermek érkezése körül épülő házukat még sikerült befejezni, birtokba venni, később azonban az évek alatt egyre rosszabb anyagi helyzetbe kerültek. Virágnak a tervezett ütemben, négy év múlva megszületett kistestvére, Johanna, de az adott körülmények között a szülők gondolni sem mertek újabb gyermek vállalására.

Más családok, például Erzsébeték, már az eredetileg tervezett második gyerekről is lemondtak: *„Engedtem a férjem akaratát, mert ő úgy gondolta, hogy egy gyereket könnyebben fel tudunk nevelni, eltartani, ha kell, segíteni, és egy gyerek el is fér a házban, ha nem lesz lehetősége elköltözni.”* Őket váratlanul érte a gazdasági helyzet, a munkaerőpiac átalakulása, egyikük sem tudott megfélelően gyorsan reagálni.

Kati szerencsés volt, hogy mindig el tudott helyezkedni, de váltásra, új ötletek kipróbálására már neki sem maradt energiája. Nem tanult tovább, hiszen volt már egy szakmája, a gyereknevelés mellett ráadásul dolgoznia is kellett járni, azonkívül öregnek is érezte magát ahhoz, hogy újra beüljön az iskolapadba. A család helyzetének romlását a párkapcsolat is megsínylette. Zsigmond ugyanis nem bizonyult olyan szerencsésnek, mint Kati, többször elvesztette a munkáját. Mivel nehezen viselte, hogy a felesége a családfenntartó, gyakorivá váltak a veszekedések a házaspár között. A legfőbb konfliktusforrást az állandó anyagi problémák jelentették, de sokszor vitatkoztak a gyereknevelésen is, illetve Kati nehezen viselte, hogy Zsigmond olykor italozni jár. Katin még a 2012-es interjú során is érződött az önálló életkezés nyugalma, az őt a felnőtt élet indulásakor körülvevő érzelmi stabilitás és biztonsági háló, amely bár ekkorra már szakadozni kezdett, de nem foszlott szét teljesen. Édesanyjával való kapcsolata továbbra is erőt adott neki, a gyermekeit is a hozott pozitív példát követve tudta nevelni, a Zsigmondtól való távolodást pedig a külső kapcsolatok, barátságok megjelenése ellensúlyozta. Bár férjével alapvetően továbbra is együtt képzeltek el az életüket, nem zárták ki azt sem, hogy a meglévő problémáik következtében valamikor mégis el fognak válni. Míg tehát Kati életét a viszonylagos biztonság jellemezte, addig a család többi tagja számára egyre reménytelenebbnek tűnt a jövő. Zsigmond munkanélküliként, nem friss tudással rendelkező szakmunkásként próbált elhelyezkedni, a két lány iskoláikat befejezve szintén munka és remény nélkül éltek a szüleikkel. Kati azt tervezte, hogy Virág majd többre viszi, mint ők, jobb élete lesz, mint

nekik, de ő is kétkezi munkás végzettséget szerzett, és ilyen jellegű munkakörben próbált meg – sikertelenül – munkát találni. Még Virágon is érződött a szülők szeretettel, bizalommal teli indulása, gyerekkora harmonikus volt, hűgával is jó volt a kapcsolata, és szüleire is példaképként tekintett.

Ugyanakkor nem mindenkinél adott megrendíthetetlen alapot a nyugodt családi háttér. Kitti szülei, Vali és Zsolt is kezdettől harmonikus házasságban éltek, közel harminc év együttlét után is jól érezték magukat a kapcsolatukban. Mindkét gyereküket várták, szeretettel, legjobb tudásuk szerint nevelték, Kitti mégis megszakította velük a kapcsolatot. Zsolt értetlenül állt a történetek előtt: *„Valamit mégsem tudtunk megadni neki, mert elment... 2012-ig példa volt sok embernek, csak jó mondtak-mondtunk róla. Így is élt, idén 180 fokot fordult, kifordult önmagából. Valószínű, hogy adni nem tanítottuk meg.”* Ez azonban még nem tűnt lezárt történetnek, végleges szétválásnak. Kitti a gyerekkorában megélt érzelmi biztonság talaján még visszatérhet, a szülők is visszavárták, ahogy az az apa jövőbeli terveiben megfogalmazódott: *„szeretném, ha újra egységes család lennénk”.*

Az, hogy Virágot szülei az anyagi nehézségek ellenére ilyen szeretetben tudták felnevelni, szerepet játszhatott abban, hogy nyitottá vált a komoly párkapcsolatra, a kortársaihoz képest korán, húszas éve elején tervezte már a házasságkötést, majd nem sokkal később a gyerekvállalást is. Ennek ellenére a jövőjét kilátástalannak élte meg. Saját maga által választott szakmájában nem érezte jól magát, munkanélküliként élt a szüleivel, miközben meg volt róla győződve, hogy soha nem talál majd magának ideális munkát. Annak ellenére, hogy fiatalként még lett volna lehetősége váltani, új szakmát, nyelveket tanulni, fel sem merült benne a továbbtanulás mint opció. Huszonhárom évesen, munkanélküliként, karriertervek és remények nélkül készült az elkövetkező felnőtt éveire.

Vele ellentétben Dóra lánya – aki gyerekkorában több rugalmasságot látott szüleitől, anyja többször is váltott munkahelyet, további képezéseket szerzett, apja saját vállalkozást indított – inkább azt vallotta, hogy sorsa a saját kezében van. Szakmunkás végzettséget szerzett, s bár szerette munkáját, továbbtanult mellette, és tervei között szerepelt a családalapítás, továbbá egy saját vállalkozás indítása is.

Ági életében hasonló hatást váltott ki az anyai lendület. A már a születéskor felsőfokú végzettséggel rendelkező édesanyja, Márti később sem hagyott fel a tanulással, és továbbképezte magát. 2012-ben is tervezett további tanulmányokat, mert hajtotta a tudásvágy, és azt remélte, hogy ezáltal új lehetőségek nyílnak meg előtte. le Áginak – bár az eddigi iskolái nem sikerültek úgy, ahogy ő maga vagy a szülei elvárták volna – szintén voltak tervei, és bízott egy továbbtanulást, külföldi munkát és függetlenséget hozó, izgalmas jövőben.

7. kép: Nyaralás közben, 1983

(http://www.fortepan.hu/_photo/download/fortepan_9733.jpg)

4.2.8. CEGLÉD

Választott családayánk Zsuzsi és férje, Tibor a ceglédiek azon szűk csoportjába tartozott, akiket nem érintett nagyon rosszul a rendszerváltás. Mindketten olyan munkakörben, olyan munkahelyen dolgoztak, amelyet nem befolyásolt a városi ipar megszűnése. Zsuzsi iskolai nevelőként, Tibor pedig régi vasutas család tagjaként joggal bízhatott abban, hogy állásuk az iskolában, illetve a vasútnál megmarad.

A nem tősgyökeres ceglédinek számító Zsuzsi családja szintén ezer szállal kötődött a vasúthoz. Gyerekkora utazásokkal telt, a vasút által sokszor áthelyezett édesapát mindig követte az egész család. Ezt felnőtt fejjel kifejezetten hasznosnak élte meg: megtanult alkalmazkodni, megismert sokféle vidéket, tájszólást, és motivációt jelentett számára a tanulásban is. A sok utazás a családot is összekovácsolta, Zsuzsiék ketten voltak testvérek, és a testvérével nagyon jó volt a kapcsolata. Saját családja alapításának küszöbén példaképként tekintett a szüleire, akik szeretetben, megkülönböztetés nélkül és következetesen tudták gyerekeiket felnevelni. Zsuzsi mindig jó eszű gyerek volt, de a sok költözés miatt rá is kényszerült arra, hogy használja az eszét. Az iskolák váltogatása miatt testvérével újra meg újra bizonyítaniuk kellett a tanároknak, osztálytársaknak és saját szüleiknek is, hogy megállják a helyüket. Az érettségi után felsőfokú végzettséget és diplomát

szerzett, és napközis tanárként helyezkedett el. A babavárás idején is még az első munkahelyén dolgozott, ahol jó munkatársi légkör vette körül, az akkori viszonyoknak megfelelő munkahelyi barátságokkal. Emiatt nem is aggódott különösképpen a felnőtt kapcsolatok esetleges elmaradása miatt: egy iskola azért mindig is olyan munkahelynek számított, ahova egyszerűbb visszalátogatni a pici babával, ahol egy ilyen rögtönzött munkatársi látogatás feldobja az intézmény szürke hétköznapjait.

Tibort már érett fejjel, a vasútnál ismerte meg, kapcsolatuk a megszokott (és talán elvárt?) ütemben haladt: pár év udvarlás után összeházasodtak, az OTP-kölcsönnek és a jelentős szülői támogatásnak köszönhetően egy kicsi, ám saját lakásba költözve tervezték a babavárást. Kapcsolatuk kezdettől fogva kiegyensúlyozott volt, sokat beszélgettek, a felmerülő problémákat, a háztartással járó feladatokat közösen oldották meg.

Az érkező babára mindketten régen vártak, és mivel Zsuzsinak már volt előtte egy korai szakaszban spontán vetéléssel végződött terhessége, talán még nagyobb volt az öröm, amikor megtudták, hogy Zsuzsi újra várandós. A tágabb család is boldogan fogadta a hírt, és már a babavárás alatt is segítettek, támogatták őket. Zsuzsi mégsem tudott teljes nyugalomban készülni a szülésre, mivel az 1988-as évben a ceglédi kórház szülészetén több ijedtségre okot adó esemény is történt. Az eseteket, amennyire lehetett, titokban tartották, a kismamák körében mégis elindult a szóbeszéd, és ahogy az lenni szokott, a homályos információk, sejtések önálló életre keltek.

Több másik kismamánál is azt láttuk, hogy a szülés közeledtével maga a ceglédi kórház vált a szorongások fő forrásává. Úgy készültek életük egyik legjelentősebb eseményére, hogy az ismeretlentől való természetes félelem mellett ezekkel az érzésekkel is meg kellett küzdeniük: *„Rossz belegondolni is, rossz érzés volt, mikor hallottam, hogy mostanában a kórházban egy anya meghalt, a pici életben maradt.”* (Linda) *„Teli vagyok szorongással, (...) hogy egészségesen megússzuk mind a ketten. Magam is meg a gyerek is, mert elég sok rosszat hallani.”* (Zsófi) *„Tudomásom van arról, hogy Cegléden két kismama belehalt a szülésbe, attól félek, hogy a szülés alatt nehogy valami baja legyen a gyerekeknek, meghúzzák a kezét, stb.”* (Zsanett)

Zsuzsi ettől függetlenül is félt a szüléstől, csak negatív dolgokat hallott róla: *„véres dolog, nem kellemes”*. A (rém)hírek, illetve a családi kötődés miatt is a sokkal jobban felszerelt és főleg jobb nevű MÁV-kórházat választotta, ahol pár évvel azelőtt Magyarországon az elsők között vezették be az apás szülést. Bár felesége húzódozott, bizonytalan volt, Tibor mégis ragaszkodott hozzá, hogy bent lehessen a szülésnél, ami később mindkettejük számára életre szóló élményként maradt meg.

Ceglédről mások is választották az apás szülést. Leticia például így beszélt erről: *„ha ezt a kilenc hónapot végigcsináltuk, akkor legyen ott ő is. Ők is ugyanúgy szenvednek. (...) Nem ismerek senkit [a kórházban], még az is jó lenne, ha az anyu ott lenne, amikor kitolnak arra a két órára, hogy legyen kívül megsz-tani az örömet. Mert a többieknek, a nővéreknek ez csak futószalag.”*

Tibor még évek múlva is büszkén emlegette, hogy előbb látta meg a fiukat, Gergőt, mint az anyjuk. A kórházválasztás ugyanakkor azzal is járt, hogy nem tudták otthon megvárni a szülés beindulását, a várható kórházba jutási nehézségek miatt a szülés közeledtével Zsuzsinak korábban be kellett feküdnie. A szülés végül spontán beindult, és viszonylag rövid idő alatt komplikációmentesen lezajlott. A kórházból sikerült elérni Tibort, aki így időben be tudott érni, és ott lehetett a felesége mellett, akinek erőt adott a jelenléte, az, hogy ebben az ismeretlen és fájdalmas helyzetben „szorongathatta” a szeretett személy kezét. Az anyai érzések ugyanakkor nem öntötték el rögtön Zsuzsit. Érezte, hogy ott a baba, örült is neki, de igazán csak akkor fogta fel, hogy mi minden megváltozott, amikor a kórházból hazamehetek.

Zsuzsihoz hasonlóan Zsófi is azok közé az anyák közé tartozott, akik – többek között a kórházi körülmények miatt – az anyaság csodáját csak később érezték és éltek meg: *„Nagyon féltem. (...) Tudtam, hogyan fogok szülni, indítani fogja [ügyeleti időben a választott orvosa]. (...) Egyszer sem jutott eszembe, hogy hamarosan megszületik a gyermekem. Nem is nagyon gondoltam rá. Mikor megszületett, utána egy óráig föl sem fogtam, hogy van egy gyermekem. (...) Nem éreztem azt a csodálatos percet, hogy megvan, és milyen csodálatos. Nagyobb élménynek gondoltam. Minden rideg, gépies volt, semmi sem mutatta, hogy itt csodálatos dolog történik.”*

Zsuzsi otthon minden segítséget megkapott, férje támogatta, barátnői, családtagok jöttek segíteni, ha kellett. Tiborral a kapcsolatuk még jobban megerősödött, *„még jobban belém szerelmesedett”*, és ő is jobban szerette, mert *„képes volt ezt végigcsinálni, ott volt mellettem végig. Nem mindenki csinálná végig. A fő tulajdonságai még jobban kijöttek. A bajban lehet megismerni egymást.”* A gyerek érkezése, illetve a vele járó változások mégsem kizárólag pozitívak voltak. A gyermekori sok utazás egyik hátulütője ugyanis az volt, hogy Zsuzsinak nem alakult ki régről eredő, hosszan tartó, mély barátsága. A kollégák között akadtak persze barátai, de a munkahelyi napi kapcsolat megszűntével ezek nem bizonyultak tartósnak. A férje és édesanyja még fontosabbá vált számára, mint annak előtte. Emellett kicsit a bezártság is nyomott hagyott Zsuzsin: a kis lakásból régebben

sokat mozdultak ki, együtt jártak kirándulni, és bár ez most a babával nehezebbé vált, mindketten bíztak benne, hogy ez a változás csupán átmeneti.

Biztos munkahellyel, egzisztenciával rendelkező házaspárként nem érezték meg közvetlenül a rendszerváltás hatásait, de már 1989-ben észlelték a „kavardást”, ahogy az elkövetkező évekre jellemző bizonytalanságot ők nevezték, a gyerekek jövőjét firtató kérdésre pedig Tibor lényegre törően csak ennyit mondott: *„kétségbe vagyok esve”*.

Egy másik ceglédi apuka, a gépkocsivezetőként dolgozó Kristóf is elég borúsan látta a jövőt, szavaiból a kisemberek tehetetlensége sugárzott: *„Eddig is rossz volt, csak a neve változik meg az egésznek, semmi nem lesz máshogy. Aki adósságba keverte az országot, azokat leváltották. Most egy éhesebb gárda kerül az ország élére, ugyanúgy tönkre fogják tenni. (...) A fiatalok lakásproblémáját az állam nem tudja megoldani. Lenne megoldás: a szovjet hadsereget kiküldenénk, lenne lakás, több terület is lenne. Kevesebb lenne a válás. Akiknek nincs saját lakása, mindig nagyobb a feszültség, meg a pénzprobléma. (...) Erről is csak az állam, nem csak, de nagyrészt, tehet.”*

Az első kérdőív felvétele utáni években Zsuzsiék élete a tervezett mederben folyt. Tibor is megtartotta a munkáját, és még 2012-ben is az eredeti munkahelyén dolgozott, kiszámítható időbeosztással. Zsuzsi szerint: *„Nagyon jó, hogy a férjem négynaponta nincs itthon. Komolyan mondom, a hosszú házasság alapja. (...) Este elmegy, és akkor én azt csinálom, amit akarok. Nekem ez nagyon nagy szabadság. Nem élek vissza vele.”* Eredetileg két gyereket terveztek, mert *„jó dolog, ha van az embernek egy testvére”*, esetleg egy harmadikat, a vele járó külön kedvezmények miatt, de már 1989-ben is bizonytalanok voltak, részben a lakás- és anyagi helyzetük, részben a három gyerekkel járó leterheltség miatt. Zsuzsi végül két év múlva megszülte második gyermekét, majd a gyerekszületés után visszament az iskolába dolgozni. Közben a kutatásunkban szereplő anyukák nagy részéhez hasonlóan ő is továbbtanult, a kötelező továbbképzések mellett földrajztanári diplomát szerzett, de nem kellett váltania, mert a régi iskolájában kapott az új képesítésének megfelelő státuszt.

Zsuzsiékkal ellentétben Bea és Tamás a szocialista iparosításnak köszönhetően létrejött munkakörökben dolgozott a baba születése előtt. Mivel a rendszerváltás után a ceglédi gyárakat felszámolták, anyagi helyzetüket a folyamatos bizonytalanság jellemezte. 2012-ben az anya számtalan munkahelyváltás után éppen háztartásbeliként, az apa és az elsőszülött gyerek pedig munkanélküliként élte az életét. Bea homályosan még tervezett valamiféle tanulást, hogy legyen esélye a munkaerőpiacon, de az első gyerek születése után már nem

szerzett új képesítést, így nehéz elképzelni, hogy terveit a későbbiekben megvalósítja. Tamás pedig nem is hitt a tanulásban: idősnek érezte már magát, úgy vélte, úgyszem tudna elhelyezkedni.

Az eltelt időszakban Zsuzsi és Tibor házassága kiállta a külső és belső változások próbáit: a rendszerváltás után sok családban fellobbanó éles politikai viták és nézetkülönbségek elkerülték Zsuzsiékát, vágyaik pedig nem haladták meg túlzottan anyagi lehetőségeiket. A kis lakásból, ahová Juli is született, azóta se költöztek el: egyrészt módjuk se volt rá, másrészt meg is barátkoztak a helyzettel. *„A két fiú egy szobában nőtt fel, összenőttek, ott beszélgetnek, ők összenőttek. Kénytelenek voltak. Összenőttek, alkalmazkodtak, figyelembe vették egymás igényeit, meg a miénket, nem az, hogy mindenki a saját szobájában.”* Persze felmerült a váltás, a nagyobb lakásba költözés lehetősége, és ahogy utána számoltak, meg is tudták volna talán oldani, de Tiborral közös mérlegelés után úgy döntöttek, hogy van annak a pénznek jobb helye is.

Nem minden házaspár tudott a lakáshelyzetével megbékélni. Letícia és Bálint első babája még Letícia szüleinek házába született, majd a család Bálint szüleihez költözött vidékre. A kapcsolatot viszont megviselte a költözés, az állandó kényszerű alkalmazkodás, amely végül – nyilván más nehézségekkel együtt – a házasság felbomlásához vezetett.

Zsuzsi és Tibor a nyaraláshoz is hasonlóan viszonyult, mint a lakáskérdéshez. Mivel nem engedhették meg maguknak, nem is vágytak messzi tájakra és külföldi utakra, viszont bejárták Magyarországot, és a kisbabás korszakban oly nagyon hiányolt kirándulásokat is visszacsempészték az életükbe. Tették ezt olyan magától értődő természetességgel, hogy a gyerekek is annyira megkedvelték ezt a szabadidős tevékenységet, hogy még később, nagyobb korukban, új elfoglaltságaik mellett is sokszor szívesen csatlakoztak kettesben is tovább túrázó szüleikhez.

A körülöttük átrendeződő világ változásai ugyanakkor őket is érintették. Bár stabil volt a bevételük, sohasem dúskáltak az anyagiakban, viszont – miközben fizetésük értéke ugyanúgy csökkent, mint másoké – egyszer sem sodródtak kilátástalan helyzetbe. Zsuzsi így mesélt erről, amikor a rendszerváltás hatásairól kérdeztük: *„Igazából, mint rendszerváltozást nem igazán, nem annyira éreztük meg. Az biztos, hogy a fiatalkorunkhoz képest szerintem még rosszabbul élünk. Mert amikor megismerkedtünk a férjemmel 85-86-ban, majdnem minden este itt vacsoráztunk bent a városban, most meg, ha havonta egyszer elmegyünk étterembe, az már nagy dolog.”*

Zsuzsi válaszai nagyon tisztán mutatják a nagyszülői és szülői generáció között az emberi kapcsolatokban bekövetkező változásokat is. Zsuzsi boldog gyermekkorról számolt be, ifjú anyaként pedig példaként tekintett szülei békés kapcsola-

tára és gyereknevelési elveire is. Az elmúlt két évtizedben feleségként, anyaként azonban sok tekintetben máshogy alakította az életét: *„Egészen más a kapcsolatom a férjemmel. Mi sokkal jobb viszonyban vagyunk, mint anyukámé. Anyukám egész életében csak hallgatott. Én nem. Nekem a gyerekeim sokkal jobb viszonyban vannak velünk, mint amilyen viszonyban én voltam például az apukámmal. Anyuval jóban vagyunk, apukámmal nem. Ez a másik. A harmadik pedig az, hogy én megpróbáltam őket úgy nevelni, hogy ne kelljen hazudozniuk. Én már általános, középiskolás koromban már hazudoztam apukámnak, mert úgy éreztem, most is úgy érzem, hogy rá voltam kényszerítve. Én megpróbáltam a fiúkat úgy, hogy mondja meg, hogy mit szeretne, és én majd eldöntöm, hogy engedem vagy nem. Viszonylag kevesebb dolgot tiltottam meg, azt határozottan, de ahhoz tartottam is magam.”*

Zsuzsi életében már más jellegű a párkapcsolat, egyenrangúbb, kommunikáció alapuló. Többé már nem azon múlik egy harmonikus házasság, hogy a nő képes-e – akár a saját vágyai, szükségletei háttérbe szorítása árán – békét teremteni otthon. A felek közötti dialógus a gyereknevelésben is visszaköszön. A szülő a gyerekek számára már nincs elérhetetlen messzeségben, nem tekintélyelvű nevelő többé, ezáltal az érzelmi kapcsolat is javul. Különösen szembeötlő az apagyermek kapcsolatban bekövetkező változás. Egyre elfogadottabb és elterjedtebb jelenség, hogy az apa is részt vesz a gyermekgondozásban. Tibor apai gondoskodása már az apás szülés választásán látszott, és ez az újfajta szerepvállalás végigkísérte a gyerekek életét. *„Ez az egyik, hogy jó viszonyban van [a gyerekekkel], a másik, hogy rá lehet bízni őket, rá lehetett bármikor bízni őket, sőt, hát az a gyesbetegség, az nem jött elő. De annak is köszönhető, hogy ha már úgy egy-két tányér vagy pohár tört egy héten, akkor azt mondta, hogy szerintem ideje, hogy egy kicsit elmenjél itthonról. És akkor megkérdezte, hogy hová mennék. Hát a Velencei-tóra. Jó, akkor ő másnapra megnézi a vonatokat, menjek nyugodtan, itthon lesz a gyerekekkel. És akkor reggel mentem, senkihez nem kellett szólni, senki nem volt éhes, szomjas, legföljebb én, nem kellett alkalmazkodni. Este hazajöttem, megnyugodtam. Ezt három-négyhavonta megcsináltuk, és teljesen nyugodt lehettem, hogy jól vannak a gyerekek, ad nekik enni, lefekteti őket, stb. Tehát nem okozott ez problémát.”*

A szülőkkel való harmonikus kapcsolat, illetve a megbeszélésen és kölcsönös tiszteleten alapuló párkapcsolati minta nyomott hagyott a gyerekeken is. Gergőnek nagyon jó volt a kapcsolata mind édesanyjával (*„ha gondom van, fordulhatok hozzá”*), mind édesapjával. Valószínűleg ennek is köszönhetően a testvérek közötti kapcsolat sem sínylette meg a kis lakásban való összezártságot: saját elmondása szerint is erős testvéri kötelék alakult ki közte és az öccse között, és erre az édesanyjuk is igen büszke.

Gabi nem volt ilyen szerencsés. Egy érzelmileg elérhetetlen anya és egy brutális, alkoholista apa gyerekeként négy testvérével élt egy ötven négyzetméteres

lakásban, ahonnan a baba érkezése után el kellett költözniük férje, Csaba szüleihez, még rosszabb körülmények közé. Nem csoda, ha végül Gabi élete sem alakult mintaszerűen. A kapcsolata nagyon hamar megszakadt, lánya születése után két évvel már másik apától született meg a következő gyermeke. Nem kímélte őt az élet, harmadik gyerekeit elvesztette. Gabi lánya életén is nyomott hagyott a családi sors. Fiatalon teherbe esett, ezért abba kellett hagynia a tanulást, emiatt nem is tervezte újabb gyerek vállalását. Az interjú készítésekor közmunkásként dolgozott, együtt élt anyjával, külön lakásról álmódzott, és azt remélte, hogy lányának majd jobb sors jut, tanulni fog, és „nem szül túl korán gyereket”.

Zsuzsiéknál talán az is a jó kapcsolat záloga volt, hogy fiúk, Gergő amint tette albérlésbe költözött, és a párjával másik városban kezdett önálló életet. A családdal való kapcsolat így továbbra is jó maradhatott, nem terhelték túl a felnőtté válással, a világban való útkereséssel elkerülhetetlenül együtt járó konfliktusok. Zsuzsiék továbbra is támogatták őt, rendszeresen tartották a kapcsolatot, anyagilag is segítettek, de az egyetemi kollégiumból való kiköltözést például már Gergő keresete tette lehetővé. Gergő tehát tanult, mellette dolgozott, és barátjával tervezte a közös jövőt.

8. kép Hétfégy bográcsozás nyáron, 1982

(http://fortepan.hu/_photo/download/fortepan_9725.jpg)

5. A biztonság hét dimenziója

„Az emlékezet univerzumában a regnáló rendszereket a társadalom zöme saját boldogulása függvényében értékeli. A nekik megadatott kínálat alapján a rövid huszadik század Magyarországon nem a Kádár-korszak volt jó, – az összes többi volt annál is rosszabb.”

(Gyarmati, 2013: 2.)

Az 1989-ben első gyermeküket váró fiatal édesanyák és édesapák csupán belesöpöntek a rendszerváltásba. Többségük az úgynevezett rendszerváltó nemzedéknél kicsit fiatalabb: első gyermekük várásakor a jövőbeli szülők húszas éveik elején vagy közepén jártak, a megkérdezett kismamák átlagéletkora 22, a „kispapáké” 27 év volt.

A rendszerváltás a „mi családjainkat” váratlanul és egy „más állapotban”, élethelyzetben érte, ami miatt őket ez – nem meglepő módon – nemigen foglalkoztatta. De valójában akkor még magukat a kutatókat sem ez érdekelte: a szülés után levő anyák számára összeállított kérdőívben a jövőre vonatkozólag csak a gyermekkel kapcsolatos anyai-szülői elképzelésekre vonatkozó kérdések szerepeltek: *Gondokozott-e valaha, vagy elképzelte a gyerek jövőjét? Milyennek látja, vagy mire vágya?*

1990-ben, a második adatfelvétel során a 194 anyából 188 adott valamilyen választ erre a nyitott kérdésre, közülük 65-nek volt elképzelése a jövőről. 123 anyá számára túl korai volt, és egyáltalán nem foglalkoztatta ez a kérdés. Ez részben érthető magatartás a kisbabájukkal otthon lévő, és az életüket a jelenben élő friss édesanyák esetében, akiknek legfeljebb a közeljövő tevékenységei töltik ki a gondolatait. A válaszokban a gyerekek kapcsán két vágyott cél jelent meg. 59-en vágytak arra, hogy gyerekek a tanulásban, és később a munkában legyenek sikeresek. Néhány példa erre:

„remélem, hogy jó tanuló lesz, nyelvet tanuljon kis korától kezdve, a többit majd a gyerek eldönti”

„tanuljon, ameddig csak lehet, jól menjen a sora, tudjon nyelveket, sportoljon, tanuljon zenét, a gazdasági helyzettől függ mindez”

„szeretném, ha mindent elérne mind anyagiakban, mind képzettségben, mindent szeretnék adni neki”

„ha iskolázott lenne, szakmát szerezne, jó körülmények között élne, ne legyen segédmunkás”

A másik gyakran említett mozzanat (49 esetben) a gyerek személyiségének alakulása volt, az a vágy, hogy a szülők képesek legyenek „jó embert nevelni” a gyerekeikből.

„sportoljon, őszinte legyen, szeresse a szülőket, okos legyen, különösebb elképzelése nincs”

„remélem, hogy okosabb, magabiztosabb lesz, mint mi, nem tudom mi lesz, de segíteni fogom”

„normális családja legyen, fel tudják nevelni, nem örül, hogy olyan világba nő föl, ahol a szex a minden”

„szép kislány, legyen megértő szüleivel szemben, ne követelőzzön”,

„ne csavarogjon, ne hazudjon”

Általában elmondhatjuk, hogy a gyerekek jövőjét illetően bármiféle konkrét elképzeléssel rendelkező édesanyák válaszukban mind a két területet érintették.

„taníttatni szeretné, tisztességes legyen, meghitt családja legyen, ragaszkodjon a szüleihez”

„amit elgondol az teljesüljön, legyen hivatástudata, ne csak családja legyen, legyen sikeres, ne legyen gyáva, önállóbb legyen”

„jó anyagi háttere legyen, jó pályát válasszon, rossz társaságba ne keveredjen”

„ne legyen csirkefogó, legyen szakmája, akármilyen, ez az amit akarok”

26 válaszádonál jelent meg a jövő anyagi vagy társadalmi bizonytalanságával kapcsolatos aggodalom.

„reméli, hogy neki jobb lesz, bár nekünk is ezt ígérték valamikor”

„ilyen gazdasági helyzetben jobb nem is gondolni rá, csak reménykedni lehet, hátha történik valami csoda”

„még a sajátomat sem tudom, nemhogy a gyerekéit”

Az édesapáknak ugyanebben az időpontban a következő kérdést tették fel a gyerek jövőjét illetően: *A társadalomban most nagy átalakulás zajlik. Hogyan ítéli meg ezt a gyermek jövője szempontjából?*

A 191 apából 173-an válaszoltak erre a kérdésre, de 45-en közülük – talán félelemből, talán védekezésből – ilyen-olyan kifogásokat fogalmaztak meg: *„nem politizálok”, „nem értek hozzá”, „nem foglalkozom vele”.*

45-en említették a bizonytalanságot a jövővel kapcsolatos legmeghatározóbb érzésként:

„Kicsit félek, még nem látom a jövőjét biztosítva.”

„Bizonytalan. Jó ég tudja, hogy még mi lesz.”

„Hát??? Hát és három kérdőjel. Ez éppen sok minden, csak éppen semmi. Ennyi.”

A rendszerváltást közvetlenül követő átmeneti időszakra jellemző volt a tervek, a jövőkép és az ezzel kapcsolatos érzelmek teljes ambivalenciája: a reménytelen és kilátástalan jövőkép mellett megjelentek az abszolút pozitív, bizakodó válaszok is. Ugyanannyian hittek az élet jobbra fordulásában (55), mint amennyien abban, hogy a gyerekük élete sokkal rosszabbra fog fordulni (54).

A pozitív válaszok kitértek a gazdasági javulásra, a társadalmi-politikai morál megváltozására és az egyén lehetőségeinek kiszélesedésére:

„Bízok benne, hogy jobb lesz. Lesznek jövedelmezőbb munkahelyek, abból jobban, kulturáltabban lehet élni. Demokratikus, szabad országot képzel el.”

„Nekem ez az átalakulás tetszik, és remélem, hogy neki is jobb lesz. Még ha nehezebbek is a dolgok, de talán jobb lesz. Én nem félek tőle.”

„Ennek a gyerekek már könnyebb dolga lesz, mert talán kialakul ebben a társadalomban valami. Nem kell hazugságok és kettős tudat világában élni.”

A negatív válaszoknál szintén megjelenik a gazdasági-politikai átalakulás kérdése, csak épp reménytelenséggel párosulva:

„Félek tőle, hogy nem úgy lesz, ahogy elgondolják. Nekünk se volt könnyű, de neki még nehezebb lesz.”

„Sajnálom a fiamat, félek a jövőtől.”

„Eddig is rossz volt, csak a neve változik meg az egésznek, semmi nem lesz más-hogy. Aki adósságba keverte az országot, azokat leváltották. Most egy éhesebb gárda kerül az ország élére, ugyanúgy tönkre fogják tenni. (...) Mindig csak rosszabb lesz.”

A 2012/13-as, harmadik adatfelvételkor viszont – magától értetődő módon – már a *rendszerváltás* állt érdeklődésünk fókuszában. A kérdőív formátum a rendszerváltáshoz kapcsolódó személyes élmények felelevenítésére nem adott lehetőséget, ezért az anyákkal készült 20 interjúban, több kérdés segítségével igyekeztünk minél mélyebben megismerni a kérdezett egyének, családok tapasztalatait, egyedi meglátásait, felismeréseit ezzel a korszakkal kapcsolatban.

A mából visszatekintve nem véletlen, hogy az édesanyák narratívájában a biztonság, a kiszámíthatóság különböző aspektusai saját és gyermekeik életének vonatkozásában már sokkal markánsabban fogalmazódtak meg.

„Hát emlékszem még arra, hogy ugye, amikor mi még, ugye '88-ban volt az esküvőnk, akkor még azért nem érződtek így ezek a rohanós, változós dolgok. És ha jól emlékszem, igen, '89-es a lányom, és akkor volt ugye a rendszerváltás, még emlékszem is rá. Azt hiszem, ősszel volt az, hogy ugye köztársaság lettünk vagy mi, így dereng. És valahogy onnantól kezdett igazából megfordulni a világ, és jöttek be olyan dolgok, ami a régi értékrendet úgy kezdte elsöpörni. Szóval kicsit úgy kezdett megbolondulni minden. Bejöttek ugye Nyugatról jobban a dolgok, ami szerintem nem igazán tett jót, mert azok a régi emberi értékrendszerek, ami az embert úgy emberré tette, azért az fölborult, és jöttek ránk mindenféle örületek. Hatottak ránk rendszeresen szellemileg és tudatilag is és mindenhogy. Szerintem egy rosszabb generáció nőtt föl.” (Blanka, Érd)

„Biztosabb volt, a régi világban biztosabb volt. Hogyha fölvesz az ember egy kölcsönt, akkor vissza tudja fizetni, mert lesz folyamatosan munkája, meg ugye valamikor, ugye mi is fölvevünk OTP-t a házra, és talán valamikor a 90-es években? Nem tudom, mikor. Ugye az OTP úgy döntött, hogy hát akkor most ő emel kamatot, és akkor megdőlt az egész, hogy mennyit fizetünk vissza. Tehát a régi világban nem volt ilyen. Ott azt mondták, hogy ennyi, ennyi. Akkor ki tudta számolni az ember, hogy pontosan, percre pontosan mikor jár le egy tartozás. Itt a mai világban úgy ugrálnak az árak föl-le, föl-le, kamat így, kamat úgy, hogy egyszerűen nehéz tervezni, hogy mi legyen.” (Andrea, Érd)

[Mikor volt könnyebb gyerekeknek lenni?] „Ez nagyon érdekes kérdés, szerintem akkor. Szerintem akkor, egyrészt azért, mert én valahogy biztonságosabbnak éreztem azt a világot, amikor mi voltunk, nemcsak azért, mert nem volt internet meg kábítószer, meg stb., sok minden más, hanem valahogy talán azért is, hogy a rokonai kapcsolatok is erősebbek voltak. Tehát akkor sokkal kevésbé fenyegetett egy gyereket bármilyen, olyan típusú veszély, mint amilyen most. Meg úgy érzem, hogy a családok jobban biztonságban voltak.” (Rebeka, Érd)

„Hát igazából ez a jövőtervezés, ez nekik szerintem sokkal-sokkal nehezebb, mint nekünk. Tehát hogy minden bizonytalan, és aztán így családot tervezni sokkal nehezebb nekik, mint nekünk. Tehát nekünk volt egy elképzelésünk, és azt nagyjából úgy végig is tudtuk vinni.” (Cecília, Érd)

„Igen, hát szerintem ahhoz, hogy egy család biztos alapokon álljon, annak az alapvető dolog, hogy munka legyen, tehát hogy legyen miből megélni. És nálunk ez ugye adott volt, hogy volt biztos munkahely. Aztán ez, persze, később már változott, ugye a mi időnkben is, és hát a férjemnek is 50 évesen kellett teljes hátraarcot csinálni és új vizekre evezni. Nekik pedig szerintem maga ez a tény, hogy tanul, tanul és nem tudja, hogy aztán mi lesz. És ez szerintem szakmától teljesen független, és diplomától is meg bármilyen iskolától független, csak az, hogy vagy több lábon kell állni, többféle irányba elindulni, és aztán valami majd sikerülni fog.” (Cecília, Érd)

Az összesen 25 évet átölelő, 1988-ban elkezdett, 1989-90-ben továbbvitt, majd 2012-2013-ban lezárt *Rendszerváltás gyermekei kétgenerációs családkutatás* valójában két generáció két különböző életszakaszának szocio-demográfiai vizsgálata volt. Az anyák generációja esetében ez az életút aktív felnőttkori időszakát jelentette: *Hogyan, milyen társadalmi és egyéni környezetből indult a kismama, mi történt vele, mi változott benne és körülötte a családalapítástól napjainkig?*

A gyermekek generációja esetében az elemzés az életút kezdetére, annak meg-alapozására, az ifjú- és a fiatal felnőtt korra fókuszált: *Milyen körülmények közé született, hogyan kezdődött, milyen elképzelésekkel/tervekkel merre felé tart a „rendszerváltás gyermekeinek” az élete?*

Az anyai és a gyermeki életutak az időben párhuzamosan, ugyanakkor egymásra is „épülve” haladnak. A kétgenerációs életutak alakulását az 4.2. fejezetben leíró (kvalitatív) módszerrel mutattuk be. A különböző családtörténeteknek az egyes településeket jellemző és azokat egymástól megkülönböztető tipikus életutakká való gyúrása volt a cél. Ezek mellett a tipikus életutakat bemutató minisztorik mellett, mintegy azok kiegészítéseként igyekeztünk más családok életmozzanatainak felvillantásával még teljesebb képet adni.

Jelen fejezetben kvantitatív módszerrel, a három adatbázis – az 1989-es és 2012-es anya adatbázis és a 2012-es gyermek adatbázis – alapján összerakott élettörténetek segítségével próbáltuk megragadni a generációk között és az anyák generációján belül lezajló változásokat. Nem volt előre adott, hanem csak az elemzési folyamat során kristályosodott ki az a fogalmi/értelmezési keret, amelynek segítségével sikerült olyan, mindkét generációra jellemző és érvényes dimenziókat azonosítanunk, melyek (1) az anya (szülő) generáción belüli változás megragadását, és (2) az anya (szülő) és gyermek generáció közötti összehasonlítást is lehetővé tették.

Az eddigiekben már oly sokszor említett **BIZTONSÁG** lett végül az az értelmezési keret, amely a két vizsgált csoportra társadalmi és egyéni szinten is jól

alkalmazhatónak, és egyben az anya és a gyermek adatbázisokban a beazonosított dimenziók mentén is operacionalizálhatónak bizonyult. A biztonságérzet – a maga különböző aspektusaival – néha explicit, de főleg implicit módon minden életút sajátja, minden megkérdezett adatbázisából „kinyerhető” volt.

Az adatfeldolgozás során hét – jól elkülöníthető – *társadalmi és személyes biztonságdimenziót* azonosítottunk.

A **társadalmi biztonság**ot két külső és egy belső dimenzió segítségével írtuk le. Előbbiekhez a **MUNKA**, illetve az **OTTHON** biztonsága tartozik, utóbbi pedig a **JÖVŐ BIZTONSÁGA** dimenzió, amely a társadalmi biztonság szubjektív oldalát mérte abból a szempontból, hogy az egyén mennyire érzi/látja akár a saját, akár a környezete jövőjét biztonságosnak.

A **személyes biztonságérzet** leírásánál szintén megkülönböztettünk külső és belső tényezőket is. A **külső személyes biztonságérzet** három mért dimenziója a **PÁRKAPCSOLAT**, a **TÁRSAS KÖRNYEZET – CSALÁDI KAPCSOLATOK** és a **TÁRSAS KÖRNYEZET – BARÁTI KAPCSOLATOK** voltak, a **belső személyes biztonságérzetet** pedig a **TESTI-LELKI EGÉSZSÉG** dimenzió mentén vizsgáltuk.

A biztonságérzetet a hét nevesített biztonságdimenzió mindegyikénél egy négyfokú skálán mértük aszerint, hogy az adott dimenzió az egyén számára védettséget, védelmet vagy épp ellenkezőleg bizonytalanságot, kiszámíthatatlanságot, valamiféle hiányállapotot jelent-e. A ++ jel az adott dimenzió belül azokat jelöli, akik nagyfokú biztonságérzetről nyilatkoztak, a + jel azt jelzi, hogy „erősebb a biztonságérzet”, ezzel szemben a – jel arra utal, hogy „erősebb a bizonytalanságérzet”, a – – jel pedig nagyfokú bizonytalanságérzetet jelent.

A továbbiakban a hét dimenziót egyenként is részletesen bemutatjuk, külön táblázatokban összesítve azt, hogy a három vizsgált adatbázisban milyen tényezők, milyen jellemzők alapján kódoltuk az egyéni válaszokat a négyfokú skálán. Néhány táblázatban egyes rubrikák üresen maradtak, mégpedig azért, mert az adott időpontban az adott állapot nem volt értelmezhető. 1989-ben például a teljes foglalkoztatás miatt mindenkinek volt munkája, ezért ebben a dimenzióban egyszerűen nem fordult elő nagyfokú bizonytalanságérzet.

5.1. Munka (jövedelem) biztonsága

„Én is szeretnék egy kis karriert építeni, de hát ebben a rendszerben nem jön össze, hiába tanul-tam.” (Eszter, Szigetszentmiklós a karrieres)

„Az én apukám vasutas volt, az ő apukája is vasutas volt. Anyukámnak az apukája is vasutas volt.” (Zsuzsi, Cegléd a vasutas)

A munka, a munkahely nemcsak azért fontos biztonságdimenzió, mert a felnőtt lét egyik legmeghatározóbb terének számít, hanem mert a rendszerváltást követően ezen a területen következett be a legnagyobb mértékű változás: a munkahelyek megszűnésével, a biztos jövedelem elvesztésével az emberek egyik napról a másikra a teljes létbiztonságból a teljes létbizonytalanság állapotába kerültek. Az 1980-as adatokhoz képest 1996-ra több mint másfélmillió munkahely szűnt meg amely az aktív háztartások közel kétharmadát érintette (Valuch, 2010).

A rendszerváltás éveiben gyermeket vállaló nők a munkaerőpiac átrendeződésének egyik legveszélyeztetettebb csoportját képezték. Sokak munkahelye megszűnt, másoké átszervezések áldozatává vált, ami a gyerek tervezésekor, vállalásakor még elképzelhetetlen volt. Senki nem gondolhatott arra, hogy néhány év elteltével esetleg már nem lesz hova visszamenni dolgozni. Ráadásul a rendszerváltás következtében beszűkült munkaerőpiacnak alapvetően megváltozott a jellege. A korábbi kínálathiány (nincs munkaerő-felesleg) átalakult túlkínálattá, megváltoztatva ezzel az álláskereső önérvényesítő pozícióját. A munkába visszatérő kisgyermekes anyák így kevésbé tudtak olyan engedményeket elérni, amelyek a munka és a család összeegyeztetését szolgálták volna (Kornai, 1980; idézi: Szalma, 2011). Beszűkültek a részmunkaidős foglalkoztatás lehetőségei, csökkentek a szociális jóléti ellátások, a gyermekellátási szolgáltatások állami támogatása, a vállalatok által fenntartott gyermekellátási intézmények pedig szinte teljesen megszűntek. Ezzel egy időben a szocializmus idején megszerzett tudás, felhalmozott tapasztalat munkaerőpiaci értéke jelentősen csökkent (Köllő, 2002). Sok kisgyermekes nő ezért valódi döntési lehetőség hiányában gondozói szerepbe kényszerült (Hollós–Bernardi, 2009), vagy a korábbi rendszerben tiltott, a rendszerváltás után pedig sokak számára kényszerré váló vállalkozásba menekült (Csepe-li, 2009).

Amikor az 1989-es munkahelyre vonatkozó adatokat elemeztük, a bizonytalanság egyáltalán nem jelent meg: munkahelye a fiatalkorú anyáktól eltekintve

lényegében mindenkinek volt. A szocializmus éveiben a munkahely sokkal több volt a munkavégzés helyénél. A kollektíva, az oda tartozó munkatársak köre egyben baráti kapcsolatokat, mozgósítható erőforrásokat is jelentett; egy régóta változatlan, az élet több területén (konkrét munkaügyektől a hétfégi telken „kalákában” végzett munkálatokon át a lelki jelenlétig) támogatást nyújtó munkatársi közösség megalapozta az egyén társas kapcsolatait (Albert–Dávid, 1998, 2007 és 2015).

A biztonság mértékét ebben az időszakban aszerint határoztuk meg, hogy ki mennyire találta kielégítőnek az általa választott munkahelyet és az ottani légkört: Olyan munkakörben dolgozott-e, amit szeret, amiben jól érezte magát; mennyire számíthatott kollégái segítségére, a vezetők támogatására; mennyire sikerült integrálódnia a munkahelyi kollektívába. A kutatás számunkra releváns témájában három fontos, munkával kapcsolatos tényező: (1) a magához a munkához, (2) a munkahelyi felnőtt kapcsolatokhoz, valamint (3) a munkából származó jövedelemhez, vagy annak kieséséhez való viszonyulás értékelése jelent meg a kérdőívekben. Egyes válaszokban általánosságban kiemelt szempont volt, hogy hiányozni fog a munkába járás rendszere és hétköznapi rutinja, az értelmet és örömet okozó tevékenység, a gyerekekkel dolgozóknál pedig a gyerekekhez való kötődés került megemlítésre.

A 2012-es kérdőívben jó néhány kérdés a gyerekek születése utáni karriertörténet alakulásának részletes megismerését célozta. A válaszokból az derült ki, hogy a legtöbben elvesztették a munkahelyükhöz kapcsolódó, valóságnak vélt biztonságot, hiszen mire lejárt a gyerekkel otthon töltött idejük, addigra rengeteg munkahely vagy feladatkör szűnt meg a kényszerű leépítések és átszervezések miatt.

A budapesti agglomeráció településein élőket, akiket addig a stabilan működő állami vállalatok, nagyipari cégek foglalkoztattak, tömegesen érintette a gazdasági átalakulás okozta bizonytalanság (lásd a 4.1. fejezet). Bár az anyák zöme az átalakulás miatt nehéz helyzetbe került, a helyzetre eltérő módon reagáltak. A munkával kapcsolatos válaszok értékelésénél leginkább azt néztük, hogy ki mennyire ismerte fel a megváltozott viszonyokat, mennyire tudott rugalmasan váltani, tanulni, ismereteket szerezni, kitörni a munkanélküliségből, illetve kik voltak azok, akik – a sorsot, a rendszert, a körülményeket hibáztatva – kényszerpályára kerültek, és ott is ragadtak.

A 2012-re pályakezdő korúvá váló elsőszülött gyerekek jelentős része az Y generációra jellemző „kapunyitási pánik” jelenségét mutatta. A tanulmányi idejük végéhez közeledve szembesültek azzal, hogy végzettségük nem lesz elegendő a boldoguláshoz. A munkanélküliségtől, nem megfelelő munkától való félelem sokszor az iskolapadban tartotta őket, kitolva a felnőtt életük megkezdésének idejét. Sokan még eddig sem jutottak el: korábbi iskolájukat abbahagyva, közepes,

sem mire sem jogosító eredménnyel végezve, munka és konkrét tervek nélkül álmodoztak arról, hogy milyen módon lehetne megszerezni azt a tudást, ami egy vállalható karriert biztosítana nekik (Molnár, 2014).

Az általunk megkérdezett fiatalok értékelése során a fő cél annak megállapítása volt, hogy ki milyen tanulmányokat folytatott, milyen jellegű munkát végzett, mennyire illeszkedett mindez egy tervezett karrierhez. Vizsgáltuk, hogyan és mi alapján született meg a döntés: részt vett-e benne és támogató volt-e a család; a döntéskor mennyire vették figyelembe az egyéni képességeket, realitásokat, és mennyiben a család elképzelését; illetve mennyire volt tetten érhető bármilyen tudatosság a fiatal elképzeléseiben.

A 3. táblázatban a három adatfelvétel munkára vonatkozó kijelentéseit tüntettük fel a négyfokú biztonságérzet skála szerint csoportosítva.

3. táblázat *A munka biztonsága*

	nagyfokú biztonságérzet (++)	erősebb a biztonságérzet (+)	erősebb a bizonytalanságérzet (-)	nagyfokú bizonytalanságérzet (--)
Anya 1989	van munkahelye, jó a közösség, hiányozni fog a szülés után	van munkahelye, de nem kötődik hozzá, nem éli meg veszteségként az otthonlétet	nincs munkahelye, mert a jövőbeli édesanya eleve háztartásbeli és/vagy fiatalkorú	
Anya 2012	van munkája, örömmel tölti el, tanult azért, hogy ide jusson vagy 1989 óta stabilan ugyanazon a munkahelyen dolgozik, az egész munkaerőpiaci jelenlétnek van egy pozitív íve, munkáját „hivatásként” éli meg	van munkája, de nem éli meg „hivatásként”,	munkanélküli	tartós munkanélküli, kilátások nélkül, nem tervez tanulni vagy váltani, helyzetét reménytelennek érzi
Gyermek 2012	tanul és dolgozik, vagy csak tanul, vagy csak dolgozik, de jövőképpel, olyan helyen, amit szeretett volna, amire büszke, amiért eddig tanult	tanul vagy dolgozik, de ezt külső körülmények (szülői elvárás, tanulmányi eredményei vagy anyagi lehetőségei) alakították	nem tanul, nem dolgozik	munkanélküli, nem tanul, amit tanult, az is kényszerpálya volt, elégedetlen vele, de nincs szándékában váltani, változtatni

5.2. Otthon (lakóhely) biztonsága

„...mertünk építkezni, mertünk gyereket vállalni...” (Andi, Szigetszentmiklós)

„Nekiálltunk építkezni és nem tudtuk befejezni, sőt, odáig jutottunk, hogy most árverezés alatt van az, amiben az egész életünk munkája benne van.” (Noémi, Dabas)

Az otthon többet jelent a lakás/lakóház egyszerű fizikai megleténél. Hordozza különböző emlékek, érzések, értékek, viselkedésminták egyénre jellemző elegyét, a személy identitásának szerves része. Az otthon egy biztos bázis, ahová visszatérünk megpihenni, ahol teljes személyiségünkkel, szabadon vagyunk jelen, ugyanakkor a magunkról való kommunikáció egyik csatornája is (Sallay, 2014). Az otthon biztonságérzetének vizsgálata során ezért nyilvánvaló, hogy nem elegendő a lakóhely fizikai paramétereinek (méret, szobák száma) vagy anyagi feltételeinek (komfortosság, hitelterhelés) összehasonlítása. Az otthonnal való elégedettséget mindezek befolyásolják, de a biztonságérzetet az otthonhoz kötődő élmények, stabilitás, ismerősség érzése adja meg, amely egyes otthonidentitással kapcsolatos értelmezések szerint a személyes életcél megvalósításában is segít, jelentéssel ruházza fel életünket (Williams 2002, idézi: Sallay, 2014).

Az otthon identitáserősítő, stabilizáló funkciója külső vagy belső körülmények hatására több ponton csökkenhet. Nem élhető át a hely feletti teljes kontroll, ha nem saját tulajdon a lakás, ha hitel terheli, vagy ha esetleg – mint például lakótelepi lakások esetében – csekély perszonalizálásra ad lehetőséget. Sérül az otthonosság érzése akkor is, ha a lakásban élők közötti konfliktusok csökkentik a megélt biztonságérzetet és így az otthonhoz negatív érzelmi töltet társul.

Kutatásunkban a biztonságot az otthon (lakóhely) tekintetében az jelentette, ha a kérdezetteknek volt saját lakásuk (még ha kicsi is), ahova tervezni lehetett, ahol a lakók elégedettek voltak a helyzetükkel, és a lakhatás költségei nem róttak rájuk erejükön felüli terheket, és ahol a döntéseket együtt hozhatták, anélkül, hogy közben számításba kellett volna venniük bármilyen harmadik fél igényeit.

Az 1989/90-ben megkérdezett párok közül keveseknek volt biztos és hosszú távra megoldott a lakhatása. Voltak, akik önállóan éltek ugyan, de olyan körülmények között, amelyek – akár a lakás mérete, akár állapota, akár tulajdonosi viszonyai miatt (lásd munkásszálló, házasszálló, albérlet) – már rövidtávon is

változtatást igényeltek volna. Sokféle variációt láttunk arra a helyzetre is, amikor valamelyikük családja fogadta be a fiatalokat. Egyes helyeken számukra külön leválasztott lakrészben, mégis másokkal együtt éltek, máshol ugyan külön szobájuk volt, de bizonyos tereket másokkal közösen használtak, és voltak olyan kényszermegoldások is, ahol több generáció osztozott egy helyiségen, lakószobán. Ilyen esetekben természetesen az is befolyásolta az életminőséget és a biztonságérzetet, hogy mennyire voltak az együtt élő családtagok támogatóak vagy ellenségesek, segítőkészek vagy épp korlátozóak.

2012-re a családok többségének lakáshelyzete stabilizálódott. Sokan számoltak be 1989-1990-ben a házépítés nehézségeiről, közülük többeket az akkoriban épülő házukban értünk el a harmadik megkereséskor. Volt olyan személy is, aki sokkal rosszabb vagy sokkal jobb körülmények között élt, mint ahogy arra az 1989-es viszonyok, tervek alapján számítani lehetett. Leginkább azok voltak elégedettek a lakáshelyzetükkel, akik az elmúlt 25 év során kis lépésekben haladva folyamatosan építgették-bővítették az otthonukat. Ezzel szemben azok, akik nem voltak eléggé óvatosak, realisták, és túl nagyot akartak változtatni, sokszor – akár egy rossz döntés, akár egy kényszerű lakáscsere vagy akár eladósodás következtében – rosszabb helyzetbe kerültek.

A fiatal generáció tagjai biológiailag, jogilag nagykorúnak számítanak, de valódi felnőtt társadalmi pozíciójuk megszerzéséhez a szülői házról való anyagi és térbeli leválása is szükséges lenne (Molnár, 2014). A pályakezdő fiatalok lehetőségeit is alapjaiban változtatta meg a rendszerváltást követő gazdasági, munkaerőpiaci visszaesés. A nehezebb álláskeresés, a bizonytalanabb munka, az oktatásban töltött hosszabb idő mind a szülői házhoz való kötődést erősítette. Ez értékrendbeli átalakulást is hozott magával. Míg szüleik generációjának természetes igénye volt a szülői ház mielőbbi elhagyása, ez a generáció már természetesnek vette a szüleikkel egy háztartásban élést, sokszor már nemcsak a kényszer hatására, hanem a felelősségvállalás, a döntések halasztásának lehetőségeként is (Molnár, 2014).

A mintánkban szereplő 1989-90-ben született gyerekekről elmondhatjuk, hogy 2012-ben még jórészt otthon, a szüleikkel éltek, és megkeresésünkkor a saját lakásba költözés nem szerepelt a közeljövő kilátásai között. A fiatalok esetében az otthon nagyfokú biztonságát az önálló életvitel különféle formáihoz kapcsoltuk, többnyire azok tartoztak ide, akik – még ha általában jelentős szülői támogatás mellett is – albérletben vagy kollégiumban laktak.

A 4. táblázatban a három adatfelvétel otthonra, lakóhelyre vonatkozó kijelentéseit tüntettük fel a négyfokú biztonságérzet skála szerint csoportosítva.

4. táblázat *A otthon (lakóhely) biztonsága*

	nagyfokú biztonságérzet (++)	erősebb a biztonságérzet (+)	erősebb a bizonytalanságérzet (-)	nagyfokú bizonytalanságérzet (- -)
Anya 1989	saját lakásban élnek, elégedettek és nem tervezik a változtatást	saját lakás, bérlemény, szolgálati lakás, házas-szálló; tervezik a változtatást, de elégedettek	másokkal együtt élnek, vagy külön, de nagyon rossz feltételek között, nem elégedettek	másokkal élnek együtt, és a viszony terhelt, rossz a kapcsolat a felnőttek között vagy extrém kicsi helyen, zsúfoltan élnek
Anya 2012	volt építkezés, felújítás, elégedettek az otthonukkal, büszkék rá	lakáshelyzet megoldott, néhány esetben egyéb rokon, eltartott velük él, de ez nem okoz gondot	korábbihoz képest rosszabb lakáshelyzet, pl. hitelfelvétel vagy válás következtében	
Gyermek 2012	saját lakás, albérlés, elköltözött, önálló életet kezdett	átmenetileg elköltözött, kollégiumban él, külföldön tanul	szülőkkel (egyik vagy másik szülővel) él	

5.3. Párkapcsolat biztonsága

„...nekünk is voltak nehézségeink, de túljutottunk rajta, és igyekeztünk megoldani úgy a helyzetet, hogy együtt maradjunk és továbblépjünk, és nekünk ez a jövőnk” (Blanka, Százhalombatta)

Általánosan ismert a házasság⁴¹ pozitív hatása az élet legtöbb területére. A házasságban élők nagyobb szubjektív anyagi jóléttel, jobb egészségi állapottal rendelkeznek, boldogabbak, védettebbek a különböző devianciákkal szemben, hosszabb ideig élnek Mindez azonban valószínűleg csak a jól működő, sikeres házasságokra érvényes. Sokféleképpen meghatározható, hogy mit tekintünk sikeres házasságnak. Jelen kutatásunkban mi elfogadjuk Gödri Irén összefoglalását: Egy házasság akkor nevezhető sikeresnek, ha megfe-

⁴¹ Jelen elemzésben nem teszünk különbséget a házaspárok és az együttélő párok között, hiszen a mintánkban szereplő párok (egy-két kivételtől eltekintve) a kor és a közvetlen környezetük elvárásainak megfelelően még az első gyermek születése előtt házasságot kötöttek.

lel a társadalmi elvárásoknak, betölti a társadalom által rábízott funkciókat (többek között önfenntartó, reprodukciós, személyiségfejlesztő funkciók), tartós és stabil, a benne élők jó minőségűnek tartják, elégedettek vele, és magatartásukban, viszonyulásukban ez tükröződik (Gödri, 2001).

Elemzések azt mutatják, hogy a párkapcsolattal való elégedettség általánosan egy U alakú görbét követ. A házasságra lépéskor jellemző nagyfokú elégedettség hamar csökken, a házasságok első évtizedét ugyanis az életet jelentősen meghatározó döntések, nagy kihívások jellemzik (Földházi, 2008). A fiatal pár egyszerre próbálja kialakítani a közös életét, szabályait, próbálja megteremteni a közös otthon anyagi feltételeit, érzelmi stabilitását. A házas felek mindegyike a karrierépítés kezdetén, fontos karrierdöntések előtt áll, a tanulmányok befejezése, munkahelykeresés vagy munkaváltás jellemzi ezt az időszakot. Ebben a sokszor még kialakulatlan, sok bizonytalanságot hordozó időszakban a gyermek születése még nagyobb nehézséget jelenthet. A nehézségeket kezelni képes pár a későbbiekben nyugodtabb időket is átél, ahol az átalakulással járó természetes stresszforrások csökkennek. Kialakul egy minden fél számára kielégítő családi rendszer, működőképes konfliktusmegoldási stratégiák jelennek meg, stabilizálódik a munkaerőpiaci helyzet, realizálódnak a karriertervek, a házassággal való elégedettség összességében javul (Földházi, 2008). A mintánkban szereplő családoknak, házaspároknak az előbb felsorolt normatívnak tekinthető kríziseken túl meg kellett küzdeniük a rendszerváltással járó, a meglévő nehézségeket felerősítő fokozott bizonytalansággal.

Mind az anya, mind az érkező újszülött számára a személyes biztonságérzet egyik fő meghatározója, hogy az anya milyen párkapcsolatban él. Elemzésünk kiindulópontjának épp ezért már a várandósság alatt megélt párkapcsolati stabilitást tekintettük. Voltak olyan babák, akik stabil párkapcsolatba érkeztek, megszilárdult, jól működő emberi viszonyok közé; szüleik tervezték, várták őket, és elszántak voltak arra, hogy életük következő szakaszába lépjenek. Más babák – bár biztonság vette őket körül – korábban és/vagy sokkal kevésbé elkötelezett családba érkeztek. Jelentős hátránnyal kezdődött azoknak a babáknak az élete, akiket egyáltalán nem vártak, akiknek születése – kimondva vagy kimondatlanul – terhet jelentett akár a szülők, akár a tágabb család számára. Közöttük találtunk olyanokat, akiknél a szülők közötti kapcsolat már a fogantatásuk-születésük környékén megszakadt.

Egy gyermek érkezése minden kapcsolatot próbára tesz. A szülővé válásnak, az élet továbbadásának az öröme mellett megjelennek olyan nehézségek, mint a jövedelmi helyzet romlása, az anya karrierjének megszakadása, a személyes lakóter csökkenése, a gyermek gondozásának fizikai nehézségei (Pongrácz, 2002). Ez a mi mintánkban sem volt másképpen. Felmerültek olyan kérdések, amelyekre a pár nem mindig tudott közös, mindkettejük számára elfogadható választ találni.

Alkalmazkodniuk kellett a romló életszínvonalhoz, át kellett értékelniük a családi kiadásokat és a szabadidős lehetőségeiket, újra kellett definiálniuk a családi kapcsolatokat. Ugyanakkor néhány esetben a kiforratlan/bizonytalan párkapcsolatban élő pár esélyt kapott arra, hogy kapcsolatát igazi tartalommal töltsen meg, hogy az együtt átélt élmények hatására összekovácsolódva váljon valódi családdá.

Napjainkra a nők családban betöltött szerepe is átalakult-átrendeződött. A technikai fejlődés, az életmód megváltozása miatt a házimunka leegyszerűsödött, a vele töltött idő lerövidült, munkaerőpiaci jelenlétük viszont megnövekedett egyrészt a nyilvánvaló gazdasági kényszer, másrészt az értékrendbeli változások hatására is (Albert–Dávid, 1998 és 2007). Ez a folyamat kihatott a párkapcsolati döntéseikre is, megnövelve például a válások számát. Míg korábban a házasság léte egzisztenciális biztonságot nyújtott a nők számára, addig az érzelmi biztonság mára már fontosabbá vált, amelynek hiánya valós, vállalható opcióvá tette a válást. A rendszerváltás negatív hatásai által erősen sújtott, szegényebb rétegek számára viszont továbbra is házasság maradt a gazdasági értelemben vett túlélés záloga. Ezen rétegek tagjai képtelenek lennének egy egyszemélyes vagy „egy szülő gyermekkel” típusú háztartás fenntartására, így a rossz házassági kapcsolat ellenére nem lehetőség számukra a válás, és így a biztonságot nyújtó új párkapcsolat keresése sem (Földházi, 2008).

Mintánkban bizonyos kapcsolatok az évek során megerősödtek: a felek összecsiszolódtak, és bizalommal tekintettek a közös jövőbe. Azokban a családokban, ahol a szülők már 1988-89 óta együtt voltak, több, tipikusnak tűnő kapcsolati működést találtunk. Voltak olyanok, akik úgy tudtak egymás mellett kiegyensúlyozottan fejlődni, hogy közben a tágabb környezetükre: baráti kapcsolatok kialakítására és ápolására és közösségi szerepvállalásra is futotta az erejükből. Ezeket a párokat abszolút harmonikusnak tekintettük, mivel jól kitapintható külső-belső egyensúly jellemezte őket.

A szimbiotikusnak tekinthető párkapcsolatokat nagy összetartás, de a külső kapcsolatok teljes hiánya jellemezte. Az ilyen pároknak nem voltak sem baráti, sem egyéb, erőforrásként megélhető kapcsolatai. Ők igazából partnerüket tekintették a legjobb barátjuknak. Bár ezek látszólag nagyon harmonikusan működő párkapcsolatok voltak, de magukban hordozták azt a veszélyt, hogy egy váratlan krízis könnyen felboríthatja, és végleg tönkretetheti a közös életet.

Az együtt maradt párok között arra is találtunk példát, akik valódi összetartás, intimitás nélkül éltek együtt, ennek ellenére a válás – a gazdasági feltételek hiányában – szóba se került közöttük.

Találtunk olyan családokat is, ahol a felek válaszaik alapján fontolgatták a szétválást, a különköltözést. Egyesek azért, mert az évek óta fennálló feszültség

feloldására nem találtak megoldást, mások pedig azért, mert a gyerekek felnövésével, elköltözésével egy olyan új életciklusba kerültek, ahol hirtelen magukra maradván nem tudták újrafogalmazni kapcsolatukat.

5. táblázat *A párkapcsolat biztonsága*

	nagyfokú biztonságérzet (+ +)	erősebb a biztonságérzet (+)	erősebb a bizonytalanságérzet (-)	nagyfokú bizonytalanságérzet (- -)
Anya 1989	támogató partner, aki örül a gyerekeknek, kíméli a párját, részt vesz a család életében, az anya támaszkodik rá	van partner, nem érezni a támogató jelenlétet, keveset van otthon, dolgozik (másodálásban is, akár a saját házon is „kell a pénz”)	az apa kezdetben nem örült a babának, és nincs is jelentős pozitív változás, vagy szülés után érezhetően romlik a kapcsolat (az anya számára már nem a társ a fontos, hanem a baba, és nem is akarnak változtatni), válás felmerül, a férj apaként még jelen van, de nem párként működnek	apa nem is akarja vállalni a gyermeket, abortuszt akart, nincs jelen, nem támogat
Anya 2012	ha a társ ugyanaz maradt: rendszeresen töltenek együtt időt, beszélgetnek, megjelenik mint érték, vannak konfliktusok, de közösen megoldják őket, ha új a társ: támogató, együtt tervező, régi rosszból kilépve, egy érett, új kapcsolatot alakítottak ki közösen	ha ugyanaz a társ: együtt maradtak, nincs jelentős probléma, de egymás mellett élnek, nincsenek közös programok, ha új a társ: van működő új kapcsolat	nincs kapcsolat a válás után, egyedül él	a lakáshelyzet megoldhatatlansága miatt a válás után együtt maradnak, vagy a válás következményeit még mindig viseli a nő (akár anyagilag – hitel, akár lelkiileg – nem dolgozta még fel), vagy szenvedélybetegséggel terhelt párkapcsolat
Gyermek 2012	van társ, együtt tervezik a közös jövőt	van vagy volt már tartós párkapcsolat	nem volt még tartós párkapcsolat	

Természetesen voltak válással végződő történetek is. Néhány kapcsolatban már az 1989-90-es adatfelvételnél látszottak a problémák. Egyes apák nem vállalták a gyereket, más családok a közös életkezdet nehézségeivel nem tudtak megbirkózni, ezért viszonylag hamar szétmentek. Jelentős volt azoknak a száma is, akik hosszú évek után jutottak el oda, hogy nem akarják, vagy nem tudják a kapcsolatot tovább fenntartani, folytatni.

A magukra maradó anyák többféle életutat jártak be. Néhányan az egyedül-létet, életfeladatuknak pedig gyerekeik sorsának egyengetését választották. Mások új párt találtak, és többé-kevésbé elégedettek voltak a már érettebb fejjel választott és tudatosabban tervezett-tervezhető új párkapcsolatukkal.

A mintánkban szereplő anyák 1988-89-ben nagyjából annyi idősek voltak, mint gyerekeik a 2012-es adatfelvételkor. Utóbbiaknál is igyekeztünk megvizsgálni párkapcsolataik minőségét, tartósságát. Egyesek közülük már régóta stabil kapcsolatban éltek és házasságra készültek; sokan voltak túl már az első, heves diákszerelmeken, de olyanok is akadtak, akiknek még egyáltalán nem volt komoly párkapcsolatuk.

Az 5. táblázatban a három adatfelvétel párkapcsolatra vonatkozó kijelentéseit tüntettük fel a négyfokú biztonságérzet skála szerint csoportosítva.

5.4. Társas környezet – Családi kapcsolatok biztonsága

„...a gyerekeim sokkal jobb viszonyban vannak velünk, mint amilyen viszonyban én voltam például apukámmal...” (Zsuzsi, Cegléd)

„...mivel mi eljöttünk ide mindketten Pestre, illetve Pest környékére, ezért gyakorlatilag a rokoni szálak majdhogy nem megszakadtak” (Rebeka, Érd)

A család, a családi kapcsolatok kiemelt szerepe a magyar társadalomra mindig is fokozottan jellemző volt. Dupcsik Csaba és Tóth Olga az általuk „familizmusnak” nevezett jelenséget bemutató írásában (2008) úgy jellemzi a magyar társadalmat, mint ahol a bizalom szintje általánosan alacsony, és a családi kapcsolat maradt az a biztos tartóoszlop, amelyhez az egyén igazodni tudott. A családon kívüli kapcsolatok, civil szerveződések tudatos gyengítésével (valójában akaratán kívül) már a rendszerváltást megelőző társadalmi

időszak is erősítette a családi bizalmi kapcsolatokat. Bár a rendszerváltás politikailag lehetővé tette, sőt ösztönözte a civil szféra megjelenését, az egyén életében jelentkező létbizonytalanság, az – addig az egyén közösségi létének legmeghatározóbb színtereinek számító és némiképp a hiányzó civil szféra helyetteseként szolgáló – munkahelyi közösségek megszűnése kényszerűen a családba történő visszavonulást eredményezte. Bár a rendszerváltást követő sokszerű átalakulás mára lezajlott, és a közösségi terek, lehetőségek is megerősödtek, a család továbbra is meghatározó tényezője maradt társadalmunknak.

Ennek a dimenzióknak az értékelésekor először is fontos meghatároznunk, hogy mit is értünk „családi kapcsolatokon”. Az egyént körülvevő család alapja a választott párkapcsolat, amelyet – mintegy kiemelve a család köréből, természetes közegekből – az előző dimenzióban jellemeztünk. Rajtuk kívül azonban minden olyan személy része a családnak, akit a válaszadó valamilyen módon családtagnak tekint. Elsősorban természetesen a gyermekek, akár vérszerinti, akár a házastárs korábbi kapcsolatából származnak, illetve a szülők, akik a fiatal pár életét nagyszülőként kísérték végig. Az utóbbi évtizedek egyik jellemző tendenciája a kapcsolatok (legyenek azok szomszédsági, munkahelyi, de akár családi kapcsolatok) érzelmi jellegének felerősödése. Az egyén azokkal tartja a kapcsolatot, akikkel jól érzi magát, akikkel szívesen van együtt, és ez a tágabb család szereplőivel kapcsolatban is érvényes. Így a család távolabbi tagjainak megjelenése a leírásokban inkább azt jelzi, hogy kik azok, akik családtagnak, de baráti státuszban maradtak a család közelében, kik azok, akiktől támogatást kap(hat) az egyén (Albert–Dávid, 2015).

1989-ben a kutatásban résztvevő édesanyák mindegyike első gyermekét várta. Az első gyerek születése mind az egyén, mind a szülőpár, mind a tágabb család életébe gyökeres változást hoz. Az addigi gyerekekből egyszerre szülők lesznek, a szülőkből nagyszülők, és ebben az átalakuló családi rendszerben mindenkinek meg kell találnia az új helyét. Az idősebb generáció feladata az újonnan alakuló család saját szabályainak, határainak kialakítására irányuló törekvések elfogadása, tiszteletben tartása, míg a fiatalok célja, hogy az idősebbektől eddig megszerzett tudást, tapasztalatot saját életükbe beépítsék, és egy saját magukra szabott új rendszert létrehozzanak.

A családi kapcsolatok szükségszerűen további átalakuláson mennek át, amikor az unokák felnőnek, hiszen a gyakorlati feladatokból, közös ügyintézésből fakadó már-már természetes feszültségek oldódnak, és ideális esetben egyenrangú felnőttek közötti, kölcsönös elfogadáson és tiszteleten alapuló kiegyensúlyozott érzelmi kapcsolat jön létre.

6. táblázat *A társas környezet – családi kapcsolatok biztonsága*

	nagyfokú biztonságérzet (++)	erősebb a biztonságérzet (+)	erősebb a bizonytalanságérzet (-)	nagyfokú bizonytalanságérzet (--)
Anya 1989	van támogató család, örülnek a babának, a házasságnak, jelen vannak, segítenek (akár együtt, akár külön), anyai nagymama példakép, otthon segít a babával	vannak jelenlevő, említett családi kapcsolatok, nem akadályozzák az önálló életet	nem jelenik meg a család, nem tartják a kapcsolatot, nem segítenek egymásnak, anyai nagymamával szemben komoly kritika fogalmazódik meg	elutasító család, kényszerűen együtt élő konfliktusos viszony a nagyszülőkkel, nagyszülők nem példaképek, megszakadt a kapcsolat
Anya 2012	megjelenik a nagyszülő, mint akivel a fontos ügyeit megbeszéli, jó a gyerekeivel a kapcsolat, van folyamatos és kölcsönös kommunikáció	pozitív élményeknél megjelenik a nagyszülő, gyerekekkel általános jó viszony	másik családtaghoz (konfliktus miatt) elköltöző gyerek, megszakadó kapcsolat, meghalt nagyszülők	
Gyermek 2012	folyamatos, kölcsönös kommunikáció a szülőkkel, nagyszülőkkel, jó testvérkapcsolat, megjelennek az örömteli közös családi élmények	a kapcsolat jó, de korlátozott a kommunikáció, egyik szülő van csak jelen, testvérrel ambivalens a viszony	komoly kritika a szülői mintával kapcsolatban, másképp szeretne élni, mint a szülők	

Azokban a családokban, ahol az első gyerek várásakor legtámogatóbbnak érződött a közeg, a nagyszülők és a tágabb család tagjai – segítő és biztos háttérként – mind jelen voltak az anya vagy a szülőpár mellett. Nem volt ez mindenhol így, néhány családban a nagyszülők nem fogadták kitörő örömmel az unoka érkezését, vagy azért mert nem helyeselték gyermekük párválasztását, vagy azért, mert korainak érezték a baba jövetelét. Emellett volt néhány olyan család is, ahol az anyának már korábban megszakadt, esetleg lazult a kapcsolata a családjával a távolság, haláleset vagy konfliktusok miatt.

A fiatalokra jellemző, később többször is szóba kerülő kapunyitási pánik új típusú igényeket támaszt az őket nevelő családokkal szemben is. Egyrészt kitolódik a gyerekről való anyagi és érzelmi gondoskodás időszaka, másrészt viszont elengedhetetlen egy újfajta, megváltozott szülő-gyerek kommunikáció kialakítása. Ezért a mintánkban szereplő családok generációi közötti kapcsolatokat a rendszeres, kölcsönös és érett felnőtt kommunikáció meglétéén és jellegén keresztül vizsgáltuk, hiszen ez a bizalmi kapcsolat az alapja annak a megnyugtató tudatnak, hogy van kihez fordulni, ha baj van, senki sem marad magára a nehézségeivel.

A 6. táblázatban a három adatfelvétel társas környezetre, azon belül is a családi kapcsolatokra vonatkozó kijelentéseit tüntettük fel a négyfokú biztonságérzet skála szerint csoportosítva.

5.5. Társas környezet– Baráti kapcsolatok biztonsága

„Azt hiszem, hogy alapvetően mindig magamra számíthattam.” (Magda, Százhalombatta)

A személyes kapcsolatok által megteremtett biztonság harmadik pillére (a párkapcsolat és a tágabb családi kapcsolatok mellett) a barátságokon keresztül megélt stabilitás. Azok a személyek, akik képesek pozitív, kölcsönösen kielégítő kapcsolatokat fenntartani, boldogabbak és kiegyensúlyozottabbak. A barátságok kialakításának döntő tényezője a nem, életkor, társadalmi-gazdasági helyzet, értékrend szerinti *hasonlóság*. A hozzánk hasonlóval kötött barátság igazolja világképünket, megerősít döntéseinkben, lehetőséget teremt a közös időtöltésre és egymás kölcsönös segítésére. Ez a hasonlóságra törekvés az oka annak, hogy barátaink jórészt az iskolatársak, kollégák-munkatársak és szomszédok köréből kerülnek ki. A barátságok fenntartása ugyanakkor a hasonlóságok gyengülésével nehezebbé válik. A költözés (a fizikai távolság növekedése), az anyagi helyzet jelentős változása, a megváltozott értékrend és politikai preferencia mind csökkentheti a barátság által nyújtott előnyöket. Különösen sérülékenyek a gyermeket vállaló nők által ápolt barátságok, hiszen náluk az életciklusban bekövetkező változás átmenetileg teljes életmódváltással, a munka időleges feladásával jár. Jelentősen csökken a külső kapcsolatokra fordítható szabadidő mennyisége és rugalmassága. A kisgyerekes anyák gyakran eltávolodnak a régi barátaiktól és hozzájuk hasonló élethelyzetű nők társaságát keresik. A munka újrakezdésével viszont ezek a barátságok ugyanúgy nehezen fenntarthatóvá válnak, ami ilyenkor gyakran a személyes kapcsolatok újabb átrendeződéséhez vezet.

Néhányan sikeresen elevenítik fel régi barátságaikat, mások új barátokat keresnek, de sokszor az újabb életciklusváltás a középkorú nőknél magányosságához vezet (F. Lassú, 2004).

Az elemzés során a baráti kapcsolatokban érzékelt biztonságot aszerint ítéltük meg, hogy mennyire erősen és milyen gyakran jelentek meg a barátság általános tartalmi elemei: a közös beszélgetés, a segítségnyújtás különböző formái és a közös szabadidő-eltöltés (Argyle, 1992, idézi F. Lassú, 2004). Kutatásunk első hullámából egyértelműen kiderült, hogy az egyén életében a baráti és egyéb nem rokon kapcsolatok alapvetően a munkahelyhez kötődtek. Utólag visszatekintve látszik, hogy a teljes foglalkoztatásnak jó hatása volt az emberek társas kapcsolataira, hiszen a munkahelyen a hasonló végzettségű és életformát folytató kollégák között nagyobb eséllyel alakultak ki baráti kapcsolatok. A munkahelyi kollektíván belül létrejövő kapcsolatok sokszor a munkahelyi kereteken túlnyúlva baráti körökké fejlődtek. Ezek a baráti társaságok aztán a szabadidejük nagy részét is együtt töltötték, sokszor egymást segítve: a férfiak inkább a gyakorlatban, például házépítésben, nagyobb munkálatokban egymás rendelkezésére állva, a nők pedig inkább érzelmi támogatást, az élet szervezéséhez, könnyebbé tételéhez szükséges informális tudást nyújtva egymásnak.

Az édesanyák esetében a gyerek gondozással eltöltött két-három év mindenképpen kiszakadást jelent a meglévő személyes, nem rokon kapcsolati hálóból. Néhányan tudatosan készültek az átmeneti visszahúzódásra/elszigetelőedésre, ők könnyebben fogadták el az – általuk a gyerekvállalásból fakadó aktuális feladatok természetes velejárójaként felfogott – új helyzetet. Másokat ezzel szemben váratlanul ért az az új helyzet, hogy a baba ellátása körüli feladatok és az ezekkel járó gyakorlati és érzelmi leterheltség miatt elszakadtak az addigi kapcsolataiktól.

A kisgyerekes korszak lezárultával az anyák körében a társas kapcsolatok iránti igény kielégítésére különböző mintázatokat találtunk. Az anyák közül néhányan az évek során új utakat kerestek, új közösségekhez csatlakoztak. Voltak, akik a régi baráti környezetbe visszailleszkedve a már meglévő kapcsolataikat építették tovább. Másoknak ezzel szemben kizárólag a családjára korlátozódtak a társas kapcsolatai, és biztonságot adó külső védőháló nélkül maradtak.

A 2012-ben megkérdezett fiatalok baráti kapcsolatai szintén igen sokféleképpen alakultak. Néhányan élénk társasági életet éltek, aktív tagjai voltak több közösségnek, és barátaikat is ezekből választották. Jellemző volt még az olyan, homogénebb baráti közösséghez való tartozás, amely az iskola, egy sportegyesület vagy egy lakóközösség köré szerveződött. A fiatalok között is akadtak azonban szép számmal olyanok, akikre a társas élet családi körre való korlátozódása, az elszigeteltség és a külső kapcsolatok minimális mértéke volt jellemző.

A 7. táblázatban a három adatfelvétel társas környezetre, azon belül is a baráti kapcsolatokra vonatkozó kijelentéseit tüntettük fel a négyfokú biztonságérzet skála szerint csoportosítva.

7. táblázat A társas környezet – baráti kapcsolatok biztonsága

	nagyfokú biztonságérzet (++)	erősebb a biztonságérzet (+)	erősebb a bizonytalanságérzet (- -)	nagyfokú bizonytalanságérzet (- -)
Anya 1989	említ barátokat, kollégákat, hiányozni fognak, nem halványulnak el a kapcsolatok születés után sem	megjelennek barátok vagy kollégák, de a kapcsolat nem annyira erős	gyengülő kapcsolatok, magányérzet	se munkahelyi, se baráti közösség, teljesen megszűnt kapcsolatok, elszigeteltség
Anya 2012	vannak élő baráti kapcsolatok, egyéb közösségben (tánc, sport, szomszédság, egyház) részvétel	kevés baráti kapcsolat, de megjelenik	nincs barát, nincs közösség, nincs bizalmas	
Gyermek 2012	élénk társasági élet, több barát, több közösség	van legalább egy barát, bizalmas	nincs barát, nincs bizalmas	

5.6. A testi-lelki egészség biztonsága

„Rákos daganatos megbetegedések, Csernobil. Nem valami egészséges korszakban élünk.”
(Berta, Cegléd)

A WHO általánosan elfogadott egészségdefiníciója szerint az egészség nem csupán a betegség hiánya, hanem a teljes testi, lelki és szociális jólét állapota. Ebből következik, hogy az egészséggel kapcsolatos biztonságdimenziójának értékelése sokban függ a többi dimenzióban megélt biztonságérzettől. Elemzésünkben mégis önállóan megfogható elemként jelent meg, hiszen a testi-lelki egészség nemcsak *önmagában*, hanem az egyén arra való reflektálásán keresztül is hat a biztonságérzetre. A nyugati társadalmakra jellemző javuló egészségi mutatók mellett ugyanis egyre többet foglalkozunk az egészségi állapotunkkal, és paradox módon egyre elégedetlenebbek is vagyunk vele (Pikó,

2002). A munkával való elégedettség (Laki, 2011), párkapcsolatok minősége (Gödri, 2001), az otthon (Sallay, 2014), a társas kapcsolatok (családi és baráti) biztonsága (F. Lassú, 2004) mind hatással vannak a testi-lelki egészségre, és viszont, az egészség megromlása visszahat a szociális viszonyokra (Pikó, 2002).

Egy, a különböző kórokozókkal szemben kevésbé ellenálló, gyengébb szervezet vagy egy krónikus betegség beszűkítheti a gondolkodást, hosszútávon elmagányosíthatja az egyént. Ugyanígy egy társas kapcsolatok nélküli, elszigetelt élet is megbetegíthet, az egyén számára testi-lelki tüneteket okozva. Ezzel szemben a társas kapcsolatok fenntartása, a közösséghez tartozás a szervezetet ellenállóbbá, a betegséget pedig könnyebben elviselhetővé teszi (lásd például Kawachi–Kendedy, 1997; Albert–Dávid, 2006; Wilkinson, 2006).

8. táblázat *A testi-lelki egészség biztonsága*

	nagyfokú biztonságérzet (++)	erősebb a biztonságérzet (+)	erősebb a bizonytalanságérzet (-)	nagyfokú bizonytalanságérzet (- -)
Anya 1989	(a várandósság okozta esetleges változások miatt nem tekintettünk senkit ide tartozónak)	sokat tesz az egészségért, mozog, nincs komoly probléma a terhességgel, terhbeeséssel	terhesség elején dohányzott, vagy kisebb egészségügyi probléma (mesterséges megtermékenyítés, veszélyeztetett terhesség, szülés során probléma, szülés utáni fájdalom, akadályoztatottság)	komoly egészségi probléma, amely döntően befolyásolja az életét, vagy több kisebb betegség, amik halmozódnak
Anya 2012	sportol, egészséges életmódot folytat, testileg-lelkileg jól érzi magát	korának megfelelő fizikai állapot, nincs komoly egészségi probléma	hosszantartó egészségi probléma, műtétek, baleset	hosszantartó egészségi probléma, általában rossz közérzet, a mindennapokat meghatározó betegségtudat
Gyermek 2012	sportol, egészséges életmódot folytat, testileg-lelkileg jól érzi magát	sport, általános jó közérzet	túlsúly, betegség,	komoly betegség, általában rossz közérzet, a mindennapokat meghatározó egészségtudat

Az egészségre vonatkozó kérdések értékelésénél speciális helyzetben voltunk. Az eredeti kérdésekkel ugyanis nem egyszerű állapotfelmérés, hanem a várandósság egyedi helyzetéből adódóan a jövő generáció egészséges életkezdesét befolyá-

soló tényezők beazonosítása volt a cél. Fontos volt megtudni, hogy az anyák mennyire voltak tudatában ennek a felelősségnek. Természetesen a terhességgel nem szorosan összefüggő, de meglevő egészségi problémák, nehézségek is mind befolyásolták az anyák egészségének komplex értékelését.

A 2012-ben megkérdezett, akkor 40-45 év körüli nők állapotán már látható nyomot hagyott a megelőző évtizedek egészségmagatartása: a mozgásra, étkezésre, rekreációra való tudatos odafigyelés összességében nagyon pozitívan befolyásolta a biztonságérzetet.

A gyerekek generációjánál az egészségskála egyik végén a rendszeresen sportoló, a mozgást életformaként megélő fiatalok állnak, míg a másik végén a túlsúlyos, krónikus egészségügyi problémákkal küzdő, adott esetben egészségkárosító magatartásról beszámoló fiatalok találhatók.

A 8. táblázatban a három adatfelvétel testi-lelki egészségre vonatkozó kijelentéseit tüntettük fel a négyfokú biztonságérzet skála szerint csoportosítva.

5.7. A jövő biztonsága

„Amikor már azt hinné az ember, hogy na, most mintha, akkor biztos, hogy jön valami.” (Zsuzsi, Szigetszentmiklós)

„remélem, hogy neki jobb lesz, bár nekünk is ezt ígérték valamikor” (Enikő, Érd)

A jövő dimenziója egyfajta szintézisét jelenti a többi dimenzió területén megélt biztonságnak/bizonytalanságnak, de az egészség dimenziójánál leírtakhoz hasonlóan szintén *önmagában* is értékelhető. A rendszerváltást követő események, változások mindent átszövő következménye az általános kiszámíthatatlanság lett. Amíg a szülők generációja számára egyértelmű volt, hogy az adott rendszerben a kitűzött (reális) célok, milyen követelmények teljesítése nyomán, milyen lépcsőfokok megmászása után válnak elérhetővé, addig mára ez a tervezhetőség teljesen eltűnt. A kitűzött célok sokszor a kiemelt értéként kezelt versenyen alapuló fejlett társadalmakban túlzóak, az elérési útvonal pedig kaotikus, bizonytalan, kiszámíthatatlan. Ez állandó feszültséget generál, és a jövővel kapcsolatban folyamatos bizonytalanságérzetet kelt (Molnár, 2014). Ferge Zsuzsa tanulmányában (1994) kiemeli, hogy a legmeghatározóbb területe a bizonytalanságnak a gyerekek jövőjébe vetett biztonság elvesztése volt.

A jövővel kapcsolatos félelmek, tervek és biztonságérzet értékelésénél Mills és Blossfeld dinamikus racionális döntési modelljét (2005, idézi Szalma, 2011) hívtuk segítségül. Eszerint bizonytalan időkben a jövővel kapcsolatos döntések meghozatalát alapvetően három törekvés határozza meg. (1) Az egyén a vágyaihoz leginkább illeszkedő cselekvést szeretné választani. (2) A döntésben figyelembe szeretné venni az összes rendelkezésére álló információt. (3) Ehhez pedig a lehető legtöbb információt kell összegyűjtenie. Ilyen megközelítésben azok tekinthetők a jövőjüket tekintve biztonságban lévőknek, akik racionálisan felméri a lehetőségeiket, a lehetőségek közötti választáshoz pedig beszerzik mindazokat az információkat, amelyek elérhetők, és belátják, hogy melyek azok az információk, amik számukra elérhetetlenek.

A kérdés első hullámában a jövő dimenzióját mérő skála pozitív végén álltak azok, akik készültek a változásra, elfogadták azt, számoltak ugyan a bizonytalansággal, de kihívásként élték meg, és nem törekedtek a bizonytalanság mindenáron történő csökkentésére. Néhányan szorongás nélkül, de kételyekkel, bizonytalanul mentek bele az új helyzetbe, míg mások egyáltalán nem tudatosították magukban a változást, emiatt túlélési stratégiák nélkül mintegy belesodródtak ebbe az „életfordulóba”. A legbizonytalanabb jövőképe azoknak volt, akik túlzott félelemmel, szorongással telve, egyfajta „tanult tehetetlenség” állapotában várták a legrosszabbat.

A 2012-es megkeresés során már egy tágabb, tudatos és letisztult jövőképpel találkoztunk az anyák részéről, akik az élet különböző területein különböző célokat fogalmaztak meg maguknak. Társként, anyaként, nagymamaként, munkaerőként, társadalmi szereplőként meglévő különböző terveik, céljaik, vágyaik, félelmeik árnyalták az ezt a dimenziót érintő válaszaikat. Ezek a nők már rendelkeztek annyi élettapasztalattal, hogy reális önképük alakult ki, felismerték helyüket a világban, és ideális esetben a terveik és céljaik is ezzel koherensek voltak.

A 2012-ben megkérdezett fiatal korosztályról más információkhoz jutottunk, mint 25 évvel ezelőtt az akkor hasonló korban lévő szüleikről. Tőlük még távol álltak az életfordulók (stabil párkapcsolat, gyerekvállalás, otthonalapítás), amelyeket szüleik huszonévesen már megélték. Így az ő terveiket, céljaikat a jövőbe vetett bizalom, illetve a tervek reális megvalósíthatósága mentén vizsgáltuk és értékeltük. Voltak köztük olyanok, akiknek jövője már sínen volt, céljaik összhangban álltak a lehetőségeikkel, tetteikkel. Másoknak ugyan voltak megfogalmazott céljaik, ezek azonban sok fiatal esetében az addigi életút tükrében irreálisnak tűntek. Másik végletként a reménytelenség, a jövőkép hiánya jelent meg azoknál a fiataloknál, akik szerint sorsuk nem a saját kezükben van. Ők nem láttak lehetőséget a kitörésre, rajtuk kívül eső okokra hivatkozva – sokszor már igen korán – feladták terveiket.

A 9. táblázatban a három adatfelvétel jövőre vonatkozó kijelentéseit tüntettük fel a nagyfokú biztonságérzet skála szerint csoportosítva.

9. táblázat *A jövő biztonsága*

	nagyfokú biztonságérzet (++)	erősebb a biztonságérzet (+)	erősebb a bizonytalanságérzet (-)	nagyfokú bizonytalanságérzet (- -)
Anya 1989	bizalommal tekint a jövőbe, a baba körüli kérdések elrendezettek, a társadalmi változásokban látja a saját helyét	nincs félelme, várja a babát, de vannak bizonytalanságok	fél a szüléstől, szorong a gyerek egészsége miatt	félelmek halmozódása (kapcsolati, társadalmi, anyagi, szülői bizonytalanságok)
Anya 2012	tervei vannak, konkrét lépésekkel, reális célokkal (önképzés, hobbi, karrier, család)	tervei vannak, pozitív jövőképe, unokavárás, konkrét lépések nélkül, de bizalommal	fél a jövő bizonyos aspektusaitól (állásfértés, gyerekfértés, hitel, létbizonytalanság)	félelmei halmozódása (állásfértés, gyerekfértés, hitel, létbizonytalanság)
Gyermek 2012	munkája, párkapcsolata a tervei szerint halad, „beleállt a jövőjébe”	reális céljai, tervei vannak, a megvalósítás kezdetén	bizonytalan a munkáját illetően, irreális célok	reménytelenség, nincs jövőképe, másokat hibáztat

5.8. A személyes biztonságérzet több dimenziós modellje – Eredmények

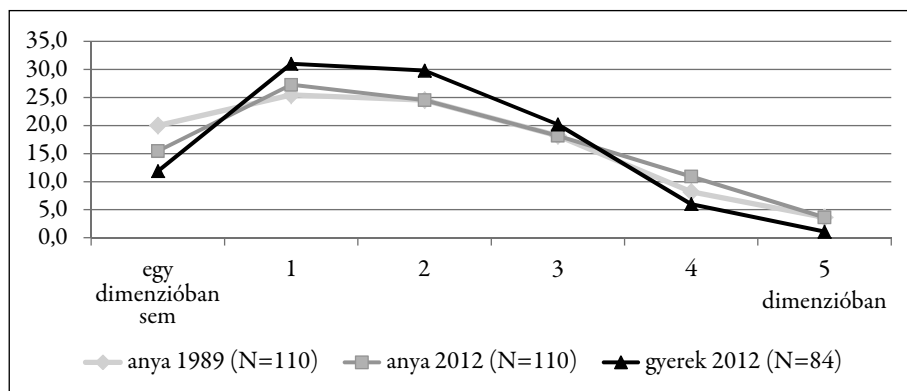
A személyes biztonságérzet további részletes elemzése során annak feltárására törekedtünk, hogy az egyének (az anyák, illetve a gyerekek) az adott pillanatban (1989-ben és 2012-ben, illetve a gyerekek esetében 2012-ben) a hétből hány dimenzió mentén érezték magukat fokozott biztonságban, azaz kik azok, akik a négyfokú skálán a nagyfokú (++) biztonságérzetű csoportokba tartoztak.

A leginkább bizonytalanoknak azok tekinthetők, akik egyetlen dimenzió mentén sem érezték magukat nagyfokú biztonságban, míg a leginkább biztonságban élőknek azok számítanak, akik a hét dimenzióból⁴² ötben nagyfokú biztonságérzetet éltek meg. A 14. ábra azt mutatja, hogy a megkérdezések során a

⁴² Ez azt is jelenti, hogy sem az anyák, sem a gyerekek között nincs olyan, aki mind a hét dimenzióban nagyfokú biztonságban érezte volna magát.

válaszadók hány dimenzió mentén számoltak be nagyfokú biztonságérzetről. Az anyák között 2012-re csökkent a teljes bizonytalanságban élők aránya, az általános biztonságérzet azonban nagyjából állandó maradt. A dimenziók részletesebb elemzésénél később majd látni fogjuk, hogy ez konkrétan az egyes dimenziók szerepének megváltozását és a hangsúlyok eltolódást jelentette. A gyerekeknel ezzel szemben nagyobb homogenitást lehetett megfigyelni. Mind a legbizonytalanabbak, mind a legtöbb területen nagyfokú biztonságérzetet megélők aránya alacsonyabb volt, mint az anyák körében akár 1989-ben (hasonló életkor környékén), akár 2012-ben (hasonló társadalmi közegben).

14. ábra: Biztonságérzet az anyáknál, illetve elsősülött gyerekeiknél (a nagyfokú biztonságban lévők aránya) (%)

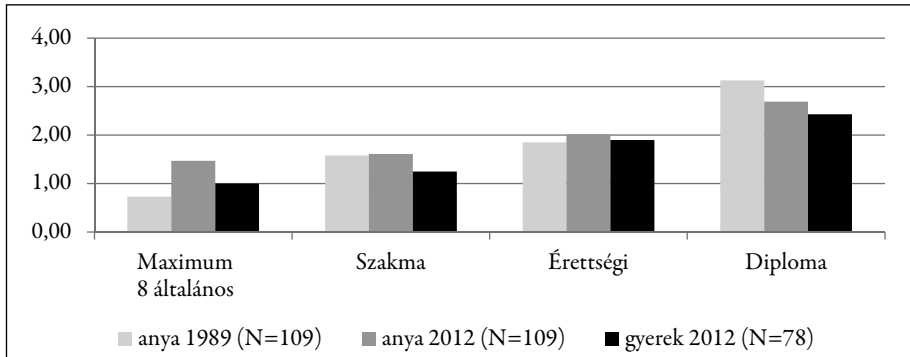
Az egyes szocio-demográfiai tényezőket vizsgálva azt találtuk, hogy az, hogy egy megkérdezett átlagosan hány dimenzió⁴³ mentén van nagy biztonságban, leginkább az iskolai végzettséggel függ össze.⁴⁴ Minél magasabb végzettséggel rendelkezett valaki, annál több dimenzióra volt ez jellemző (15. ábra). Az anyák esetében szembeötlő változásnak tűnik a két időpont között, hogy a rendszerváltáskor önmagában a diploma mintha magasabb biztonságérzetet biztosított volna. Mára ez a különbség lecsökkent, a diplomás lét nem jelent akkora biztosítékot. Ezzel szemben az alacsonyabb, legfeljebb 8 általánossal rendelkezők körében épp

⁴³ A két szélső érték, a dimenziók számának megfelelően 0 és 7. Az érték 0, ha egy dimenzió mentén sem, 7, ha minden dimenzió mentén nagyfokú biztonságérzet jellemezte.

⁴⁴ 1989-ben az anyák átlagosan 1,81 dimenzióban érték el a négyfokozatú skálán a legmagasabb 4-es értéket. 2012-re az anyák átlagos biztonságérzete kis mértékben nőtt, az átlag ekkor 1,93 volt. A gyerekek biztonságérzete hasonló volt az anyákéhoz, ők átlagosan 1,87 dimenzió mentén érezték nagyfokú biztonságban magukat.

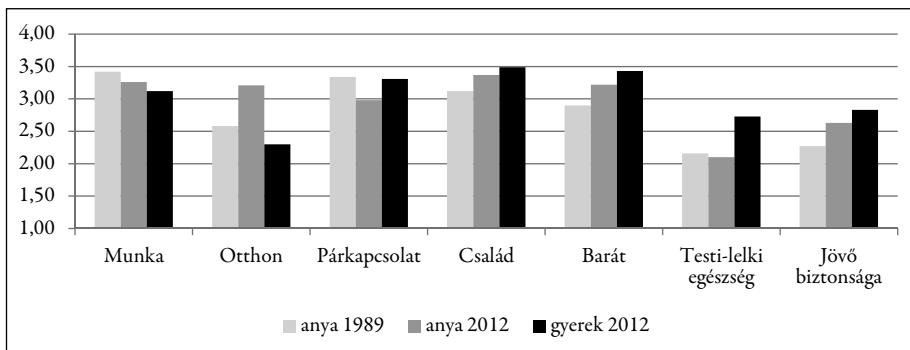
ezzel ellentétes folyamat látszott kibontakozni: itt picit nőtt az összesített biztonságérzet.⁴⁵

15. ábra Az iskolai végzettség és az összesített biztonságérzet összefüggése az anyák és elsőszülött gyerekeik körében (átlag)

A dimenziók részletes elemzésekor kirajzolódtak a biztonságérzetnek az anyák életútján belüli és a generációk közötti változásai. A 16. ábra az egyes dimenziókban megélt biztonságérzet változásait mutatja.

16. ábra Biztonságérzet az anyáknál, illetve elsőszülött gyermekeiknél az egyes dimenziók mentén (átlag 1–4 fokú skálán)

Az anyák esetében a munkára, párkapcsolatra és testi-lelki egészségre vonatkozó biztonságérzet csökkent, ugyanakkor megnőtt a társas környezet biztonsága, akár a családra, akár a barátságok stabilitására gondolunk, illetve jelentősen

⁴⁵ Összesített biztonságérzet alatt azt értjük, hogy a megkérdezett hány biztonságdimenzióban van nagyon biztonságban.

erősödött a jövővel kapcsolatos biztonságérzet. A munka dimenziójában a bizonytalanság növekedésének okaként az anyáknál megjelenhet a korosztályuk instabilabbá váló munkaerőpiaci helyzete, a gazdasági környezet okozta fokozott nyomás, de adott esetben a munkahelyi kötelezettségek és az egyéni élethelyzetből fakadó súrlódások is.

Az otthon nyújtotta biztonságérzet emelkedett: a legtöbben önálló háztartásban, saját képükre formált otthonban élhettek. Ugyanakkor az előregedett lakásállomány, a lakással kapcsolatos hitelfelvételek, a válások és a kényszerű költöзések ezzel ellentétes irányba hatnak. A párkapcsolat biztonságának csökkenése szintén több oldalról megközelíthető. Sok friss, első gyermekét váró házaspár kapcsolata megfáradhatott az évek során, a krónikussá váló konfliktusok elhidegüléshez, váláshoz vezethettek, másoknál viszont a húsnál több együtt töltött év, vagy az időközben létesített új, stabil párkapcsolat pozitív irányba mozdította el a biztonságérzetet. Erősödtek ugyanakkor a családi és baráti kapcsolatok, mindkét dimenzióban nőtt a megélt biztonság, ami a felhalmozott életpaszatlatnak, megszerzett életbölcsestégnek tudható be.

A testi-lelki egészség csökkenése a generáció jellemzője lehetne. Az egészségügyi problémák halmozódása és a kevésbé tudatos egészségmagatartás ugyanis a biztonságérzet csökkenését valószínűsíti. A két időpont (1989 és 2012) közötti elsőre meglepőnek tűnő viszonylag kis különbséget magyarázhatja az anyák első hullámbeli speciális egészségügyi helyzete, a várandósság, amely az akkori felfogás szerint betegstátusszal járt együtt.

1989-ben a jövővel kapcsolatos biztonságérzetet a gyerekvárás, illetve a politikai változások okozta társadalmi feszültség befolyásolta jelentősen. 2012-re a személyes jövő stabilizálódott, többen tekintettek a jövőbe pozitív várakozással, mint 1989-ben.

A 16. ábra szerint a gyerekek esetében a családi és baráti kapcsolatok, illetve a párkapcsolat stabilitása ad leginkább biztonságérzetet. A család nyújtotta nagy biztonsága és ezzel egyidőben az otthon relatív bizonytalansága jól jelzi a fiatalokra manapság jellemző generációs problémát: a fiatal felnőttek egyre hosszabban élnek a szüleikkel, és egyre kevésbé van lehetőségük saját otthon kialakítására.

A dimenzióátlagok alapján felállított sorrendben (10. táblázat) tetten érhető az a különbség, amely az egyes élethelyzetekben lévők biztonságérzetét jellemzi.⁴⁶

⁴⁶ Az otthon biztonságára vonatkozó átlagértékek például mindkét fiatal generációnál (az anyáknál 1989-ben, illetve a fiataloknál 2012-ben) viszonylag alacsonyak voltak, hiszen korukból, élethelyzetükből fakadóan az otthonváltás szükségességét, nehézségeit élték át. Ezzel szemben a negyvenes éveikben lévő anyák 2012-ben már stabil, biztonságot adó otthonnal rendelkeztek.

10. táblázat *A dimenzióátlagok alapján felállított sorrend az anyáknál, illetve elsőszülött gyerekeiknél*

	anya 1989	anya 2012	gyerek 2012
1.	Munka	Család	Család
2.	Párkapcsolat	Munka	Barát
3.	Család	Barát	Párkapcsolat
4.	Barát	Otthon	Munka
5.	Otthon	Párkapcsolat	Jövő biztonsága
6.	Jövő biztonsága	Jövő biztonsága	Testi-lelki egészség
7.	Testi-lelki egészség	Testi-lelki egészség	Otthon

1989-ben a legnagyobb biztonságérzet a munka, párkapcsolat és a családi kapcsolatok terén mutatkozott. A stabil munkaerőpiaci helyzet, a friss elköteleződés és a támogató család háromszöge teremtette meg a biztonság alapjait. 2012-re jelentősen csökkent a párkapcsolat adta biztonság, míg a család szerepe megnőtt, és az első helyre került. A munka továbbra is fontos, biztonságot adó dimenzió maradt, illetve megerősödve az első háromba került a barátság dimenziója is.

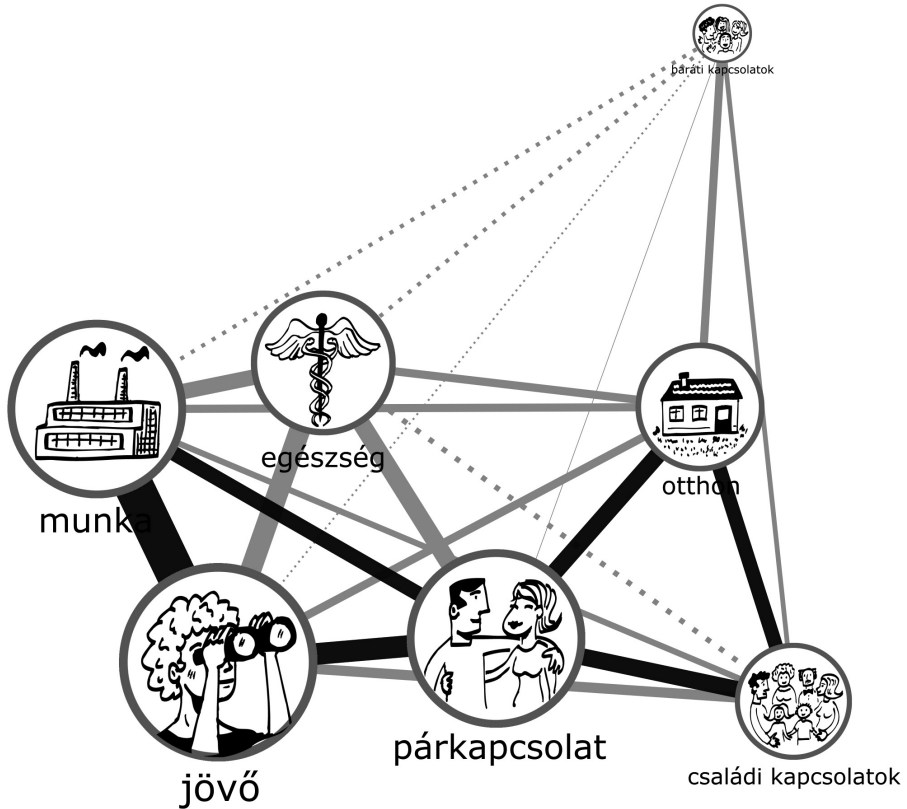
Az előbbi bekezdésben leírtak ugyan egymáshoz viszonyítva nézték, mégis független egységként kezelték a biztonság hét dimenzióját. A következő ábrákon⁴⁷ (17., 18. és 19.) viszont azt mutatjuk be, hogy – hordozott értéküktől függetlenül – hogyan viszonyulnak egymáshoz, milyen módon függnek össze ezek a dimenziók. Bizonyos dimenziók szorosabb összefüggésben állnak a többivel, mint mások, ám ezek nem feltétlenül a személyes biztonság értékelésénél jobb pontszámot elérő dimenziók. Az ábrákon nem a biztonság foka, hanem csak a dimenziók egymással való kapcsolatának erőssége jelenik meg. Adott esetben egy kisebb biztonságértéket elérő dimenzió hangsúlyosabban jelenhet meg, ha egyébként erős kapcsolódást mutat más dimenziókkal. A hálózati csomópontok mérete az összes többi dimenzióval való összefüggés nagyságát, míg a dimenziókat összekötő vonalak vastagsága a kapcsolat (korreláció) erősségét jelzi.⁴⁸

⁴⁷ Az eredményeket a Google Fusion Tables (<https://support.google.com/fusiontables#topic=1652595>) program segítségével ábrázoltuk, ahol a dimenziók egymással való korrelációját egy háromdimenziós hálóba rendeztük. A program a korrelációs együtthatók alapján rajzolta fel a csomópontok (azaz dimenziók) közti kapcsolatokat.

⁴⁸ Fontos azt is megjegyeznünk, hogy ezek a kapcsolatok nem jelölnek oksági viszonyokat.

ni más dimenziók értékeire. Az 1989-es dimenzióhálózatra összességében viszonylagos homogenitás jellemző, több hasonló erősségű kapcsolattal, több jelentős szerepet játszó dimenzióval.

18. ábra Az anyák 2012-ben mért dimenzióhálózata

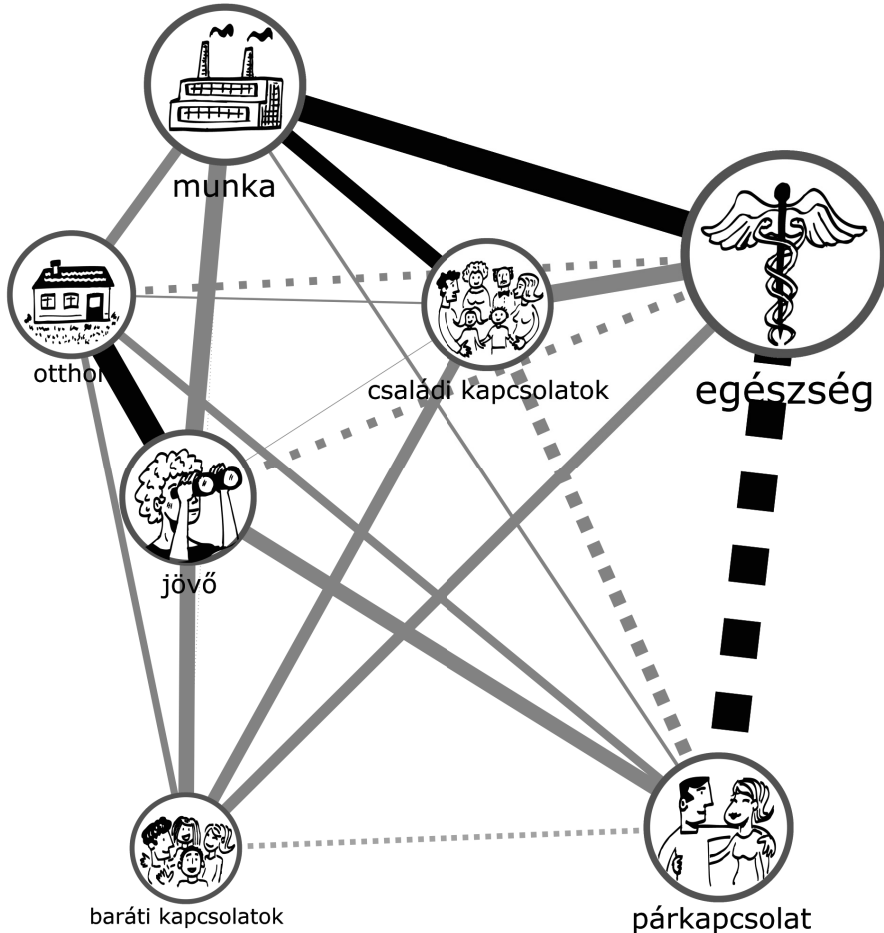

Google Fusion Tables

2012-ben a munka és jövő dimenziójának fokozott együttjárása figyelhető meg (18. ábra). Ez a két dimenzió szorosan összekapcsolódik, erősen függnek egymástól. Más szóval: a megkérdezett középkorú nőknél a munka és a jövő biztonsága szorosan összekapcsolódik, míg a többi dimenzió szeparáltabban jelenik meg az életükben. A munka és a jövő dimenziójának szoros együttjárása hatékonyan stabilizálja a biztonságérzetet, ugyanakkor veszélyt is hordoz magában. Az ebben a két dimenzióban bekövetkező komoly változás (biztonságérzet-csökkenés) könnyen megrenget(het)i az egész hálózatot, a többi dimenzióban megélt biztonság pedig együttesen is nehezen tudná a kibillenést ellensúlyozni. A másfelől viszont

egy általánosan rossz biztonságérzet esetén a munka vagy a jövő biztonságának megerősödése az egész rendszert „összerántja”. Az ábrán jól látszik, hogy míg hat dimenzió egymással viszonylag szorosabban kapcsolódva mintegy külön hálózatot alkot, addig a baráti kapcsolatok dimenziója elkülönül tőlük. Utóbbi kevés más dimenzióval mutat összefüggést, a jelentősége kicsinek tűnik: a középkorú anyák életében kevés hatása van az összesített biztonságérzetre.

19. ábra: Az elsőszülött gyerekek 2012-ben mért dimenzióhálózata

Google Fusion Tables

2012-ben a fiatalok biztonságdimenzió-hálójában bizonyos szempontból homogénebb, mint az anyáké, a dimenziók között azonban itt még bonyolultabb összefüggések rajzolódnak ki (19. ábra). Az egyes dimenziók szerepe kiegyensúlyo-

zottabb, nincs kiemelkedő jelentőségű, de nincs a többitől nagyon független sem. A legfontosabb elem az egészségi állapot biztonsága, legszorosabb kapcsolatot az egészség és a munka között látszik. A hálózat stabilan összefüggő rendszert mutat, amelyben nem áll fenn annak komoly veszélye, hogy valamelyik dimenzióban a hirtelen megélt elbizonytalanodás magával rántaná az egész rendszert. Viszont egyedül ez az ábra jelez jelentős konfliktusokat a biztonságérzet hálójában. A párkapcsolati biztonság itt negatív kapcsolatban áll mind az egészséggel, mind a családi kapcsolatok biztonságával. Ez híven tükrözi e generáció nehézségeit, a szülőkről való leválás megkésetttségét, és az önálló életkezdet folyamatos kitolódását. Ennek megfelelően az aktuális párkapcsolat, amely még jellemzően nem a végső, hosszú távú társ megtalálását jelenti, sokszor inkább a szülőkkel való szembenállás színtereként működik.

A biztonságdimenzióira adott válaszokat összevetettük a kutatás egyik fő kérdésfeltevésével. Vajon milyen összefüggésben van a megélt biztonság a gyermektervezéssel, illetve gyermekvállalással? Mivel az első hullám idején már várandós anyákat kérdeztünk meg, a biztonság-bizonytalanosság bármely dimenzióban lehetett a várandósság következménye, de éppúgy oka is. A biztonság legtöbb dimenziója (kivéve az egészség és a barátság dimenzióját) összefüggést mutatott a születendő gyermek tervezettségével. Az otthon és a párkapcsolat biztonsága jelentősen magasabb volt a tervezett gyerekek édesanyáinál, ahogy erősebbnek mutatkozott a munka, a család területén megélt biztonságérzet és a jövőbe vetett hit is. Mint már említettük, ez a biztonságérzet lehetett az oka a gyerekvállalásnak, ha a szülők stabil körülmények közepette dönthettek a családalapítás mellett; de okozat is: a gyerekvállalással kapcsolatos tervek megvalósulása kapcsán érzett öröm, a saját sors irányításának megtapasztalása is vezethetett az általános biztonságérzet megerősödéséhez.

A gyerekvállalási tervek elemzésénél más összefüggésre is bukkantunk. A tervezett gyerekszám a dimenziók közül egyedül a párkapcsolat stabilitásával volt összefüggésben. Érthető módon a kapcsolatukat bizonytalanabbnak érzők kevesebb gyermeket terveztek. Azonban az összesen tervezett és végül megvalósult gyermekszám leginkább nem ezzel a dimenzióval, hanem az 1989-ben mért, jövővel kapcsolatos biztonságérzettel volt összekapcsolható. Azok az anyák, akik magasabb pontszámot kaptak a jövő biztonságának dimenziójára, nagyobb valószínűséggel teljesítették be a terveiket. A bizonytalanok között egyaránt többen voltak a végül több, illetve kevesebb gyermeket vállalók. A több gyerek vállalása véleményünk szerint lehetett valamilyen tudattalan elkerülő stratégia, a problémákkal történő szembenézésről való menekülés következménye, a kevesebb gyerek vállalása pedig a tudatos újratervezés, egy biztonságosabbnak tartott döntés eredménye.

A fiatalok 2012-es válaszainak, gyermekvállalással kapcsolatos terveinek elemzésekor is érdekes összefüggéseket találtunk. Az, hogy a családi kapcsolataikban nagyobb biztonságot megélő fiatalok több gyermeket terveznek, nem volt váratlan: egyrészt megélhették, hogy családban élni jó, másrészt azt érzik, hogy a jövőben is számíthatnak a családjuktól érkező segítségre. Viszont meglepő, hogy a biztonságot adó baráti kapcsolatok és a jónak ítélt testi-lelki állapot következtében inkább kitolódott az első gyerek vállalásának tervezett időpontja. Ez arra enged következtetni, hogy a fiatal felnőtteknek mintha lenne mit veszíteni, mintha a gyerekvállalás önmagában hordozná a meglévő vagy stabil körülmények kockázatát. A jövővel kapcsolatos bizonytalanságérzet ezzel összhangban inkább korábbi gyerekvállalási terveket valószínűsített.

További érdekes eredmény volt, hogy az egyes dimenziókban megélt biztonság mértéke összefüggést mutat az étellel való elégedettséggel is. A Diener-féle ötitemes étellel való elégedettségi mutató (SWLS) (Diener et al., 1985) az alacsony elemszámok ellenére erős összefüggést mutat az anyák esetében a párkapcsolattal, közepes nagyságút a jövő biztonságával, valamint az otthon dimenziójával. A gyerekek esetében viszonylag erős kapcsolatot találunk a munka és a család dimenziójával.

8. kép: Lakótelepi gyerekek, 1986

(http://fortepan.hu/_photo/download/fortepan_46985.jpg)

6. A rendszerváltás gyermekei – kitekintés a jövőbe

„Hát ő [Emőke lánya] azt szokta nekem mondani, hogy harmincéves korára négy lánya lesz. Négy. Mondtam, hogy lassan akkor el kéne kezdeni.” (Emőke, Dabas)

Jelen „lila könyvben” a minta sajátosságából⁴⁹ adódóan a rendszerváltás gyermekeit nagyobb részben szüleik, és csak kisebb részben saját elbeszélésükből ismerhetjük meg. A könyv vége felé a teljesség igénye nélkül az alábbi kérdéseket járjuk körbe: Kik is a rendszerváltás megszületett gyermekei? Hogyan látják szüleik és ők maguk saját jövőjüket? Vajon felnőttkoruk küszöbén mit terveznek? Mi érdekli őket? Hogyan és kivel szeretnének élni? Mikor és hány gyereket szeretnének?

Az édesanyákkal 2012-ben készített interjúkban a jelen fejezet mottójául választott idézethez hasonlóat nem egyet találtunk. Az anyák narratívájából – nem véletlenül – szintén a gyermekvállalással kapcsolatban manapság oly jellemző halasztó magatartás köszön többször is vissza. Az édesanyák egyrésztől megértik és támogatják gyermekeiket abban, hogy még tanuljanak, még „éljenek”, még használják ki a szabadságukat. Ugyanakkor a sorok között ott van az anyai realitásérzék: megjelenik egyrészt az a konkrét, kimondásra nem kerülő élettapasztalat, miszerint a családalapításhoz először is egy stabil társra van szükség, másrészt pedig az a felismerés, hogy a teherbeesés nem mindig akkor és úgy történik, ahogy azt az egyén elképzei.

„Tehát én összeházasodtam a férjemmel, és utána éreztem azt, hogy nekem hiányzik valami. Na, most ő ennél okosabb, ő előtte azt mondta, hogy szeretné ezeket így, és akkor. Hát ilyen tervek vannak, hogy 30 éves korára szeretne megállapodni, 35-re legkésőbb gyereket is szeretne” (Ibolya, Érd)

„Tervei neki vannak. De azt mondta, hogy neki az első most a sulis, hogy ezt elvégezze, addig nem is, hát, mondjuk ezt nem értem, ezt mondtam is neki, hogy ezt hogy lehet így eldönteni, hogy én addig nem akarok komoly kapcsolatot, amíg, mert ez vagy jön, vagy nem jön. Tehát ez nem úgy van, hogy most vele akarom, vele nem, hanem egyszer csak ott lesz, és akkor nem gondolkodom, hogy most ez legyen, az legyen, akkor csak vele foglalkozom. De a terv ez, hogy 30 éves korára azért szeretne megállapodni.” (Ibolya, Érd)

⁴⁹ Első kézből összesen 84 fiatalról van adatunk.

„Már túl van két kapcsolaton is, de azt mondja, hogy neki most az az első, hogy befejezze az iskolát, munkahelye legyen, és aztán majd utána gondolkodik abban, hogy családalapítás.” (Blanka, Százhalombatta)

„Van barátnője, de a barátnők általában sokkal fiatalabbak, mint ő, tehát hál istennek, vagy sajnos, nem tudom, hogy melyiket mondjam, mert bizonyos értelemben hál istennek, tehát mivel nagyon fiatalok, nem kerül szóba ez a dolog. De még nem is szeretne.” (Ildikó, Dabas)

„Ő most ezzel valahogy megvetné a lábát, ezer dologgal van elfoglalva, neki inkább ez, ami fontos lenne, de ez meg nehezen megy most nagyon, tehát ez egyre nehezebben megy, és nem irigylem őket, megmondom őszintén, úgy ebből a szempontból sem... Valami biztonságos kiindulási pont.ők aztán most pont szembesülnek azzal, hogy állandó munkát is igen nehéz találni, nemhogy olyan, hogy hosszú távú tervek, tehát most majdnem hogy lehetetlenség ilyeneken gondolkodni.” (Ildikó, Dabas)

„Hát Dani biztos, hogy nem, ő még nem. Ő a műszaki dolgoknak él, a barátja is, úgyhogy neki egyelőre barátnők nincsenek az életében.” (Blanka, Százhalombatta)

„Ádám párválasztásra egyelőre nem gondol. Hogy milyen lesz a jövője, még egyelőre nem tudja. Azt tudja, hogy szeretne egyszer valamikor elköltözni tőlünk, és ez egy természetes dolog is. És én mondtam, hogyha úgy gondolja, akkor egy albérletet kéne kipróbálni, de én úgy gondolom, hogy ő még nagyon nem. Kötődik hozzánk, és nagyon jól érzi magát otthon. Tehát egy szabad életet él, ő gazdálkodik a maga kis fizetésével, de mindig nagyon rendes, mert ha látja, hogy egy csekk kint van és nem tudjuk befizetni, arra odaadja a pénzt. Fantasztikusan nagyon jó a kapcsolatunk, mindent meg lehet vele beszélni, ki lehet kérni mindenben a tanácsát.” (Klára, Dabas)

„Ő már kicsit tudatosabb, mint én, ezzel a mostani párkapcsolatával nem tervez. A gyermekem szeretne családot, szeretne gyereket, de ezzel a kapcsolattal gyakorlatilag majdnem lemásolta az enyémet. Ez a fiú egy felelőség nélküli, egy máról holnapra élünk laza csávó, aki, ha kell, akkor pumpolja a párját abehelyt, hogy fordítva lenne, és közben nagyokat hablatyol arról, hogy ő mekkora fazon. De hát a lányom látja ezt, úgyhogy vele nem tervez. Én arra számítok, meg azt hiszem, hogy titkon ő is, hogy majd jön egy másik, aki felváltja. De irtózik az egyedüllétől, és azt hiszem, hogy ez a mostani párkapcsolata főleg ennek köszönhető. Ami a párkapcsolatát, illetve a választásait illeti, ő nem szeret egyik párkapcsolatból a másikra, szereti a stabilitást, azt látom, és ő ezekből nagyon nehezen lép ki. Úgyhogy most ez a kapcsolata van olyan félgőzzel.” (Magda, Százhalombatta)

6.1. Társadalmi jövő

„... ez a jövőtervezés, ez nekik szerintem sokkal sokkal nehezebb, mint nekünk. (...) minden bizonytalan, és aztán így családot tervezni sokkal nehezebb nekik, mint nekünk. Tehát nekünk volt egy elképzelésünk, és azt nagyjából úgy végig is tudtuk vinni.” (Cecília, Érd)

A rendszerváltás gyermekei kétgenerációs családkutatás fiatal résztvevői azzal a majdnem 250 ezer társukkal együtt,⁵⁰ akik hozzájuk hasonlóan 1988-1989-ben születtek, mind egyidősek a rendszerváltással: a szocializmus összeomlásával és egy új társadalmi struktúra létrejöttével. Születésükkor szüleik nem voltak könnyű helyzetben. A rendszerváltáskor hirtelen egy olyan világgal találták szembe magukat, melynek kihívásairól még csak sejtésük sem volt. Önálló felnőtt és szülői életük – mint már bemutattuk – sokszor teljes egzisztenciális és pszichés bizonytalanságban indult el úgy, hogy az „új világ” játékszabályaihoz – felkészülés nélkül – már csak alkalmazkodniuk lehetett. Gyermekeik pedig az anyatejjel együtt mintegy magukba szívták ezt a bizonytalanságot és kiszámíthatatlanságot (is). Ők már az Y generáció, az információs társadalom generációjának tagjai, akik hamar utolérték a nyugati Y generációt: ők digitális bennszülöttekként már gyermekkoruktól használták a számukra természetesnek számító infokommunikációs technológiákat (Székely, 2014).

A 2012-es Ifjúság kutatás *Másodkézből* című kötetében, Székely Levente (2014) tanulmányában részletesen olvashatunk erről az „új, csendes generációról”, azokról az 1982–1996 között született fiatalokról, akiknek többségére a konformitás, a bizonytalanság, a passzivitás, az apolitikusság és az egyre növekvő apátia jellemző. Az Ifjúság kutatásban megkérdezett 15-29 éves fiatalok semmin nem akarnak változtatni, többségük elfogadja a fennálló *status quót*, szüleikhez hasonlóan kíván élni, és a sok bizonytalanság mellett tulajdonképpen rendezettségre vágyik. Az aktivitás sem magánéletükre, sem közéleti részvételükre nem jellemző: szabadidejüket egyre nagyobb arányban otthon és egyedül töltik. Ülnek a képernyő előtt, nem mozognak, nem járnak társaságba, és kulturális eseményeken sem vesznek részt. Talán egyetlen pozitív fejlemény, hogy kockázati egészségmagatartási szokásaik stagnálnak: kevesebben dohányoznak, kisebb arányban rúgtak be és próbáltak ki drogot (Székely, 2014).

Amellett, hogy a 15 és 29 év közötti fiatalok legégetőbb problémájuknak – saját kismintás kutatási adatainkkal összhangban – az anyagi létfenntartás nehézsé-

⁵⁰ Magyarországon 1988-ban és 1989-ben az éves születések száma összesen 247 600 volt.

geit, a munkával kapcsolatos bizonytalanságot és a kilátástalan jövőt tekintik, és emiatt egyre többen elégedetlenek, a jelen helyzetet mégis elfogadják, inkább beletörődnek, semmint megpróbálnának tenni valamit ellene.

„Az összefüggéseket szemlélve azt is hozzátehetjük, hogy koherens gondolati reakciók sem valószínű, hogy megfogalmazódnak a fiatalokban – a céltalanság érzete sokkal hangsúlyosabb a legfrissebb adatfelvétel szerint –, így egy politikai generációvá szerveződésnek igen csekély az esélye.” (Székely, 2014: 25.)

A Kádár-rendszerből örökölt alattvalói lét és ennek folytonossága jellemző a mai ifúságra. Az életük és problémáik megoldását ők is fentről és kívülről várják. *„Egy új generációnyi »homo kádárikusz« nőtt fel, alapvetően paternalista elvárásokkal, rövid távú koncentráció, erős fogyasztói igényekkel, közösségi szolidaritás hiányával, ugyanakkor egy szabadabb, de bizonytalanabb közegben” (Szabó és Oross, 2013: 99.)* idézik Kende Ágneszt, aki egy 2008-as konferencián beszélt erről).

Sajnos nem véletlen, hogy a mai ifúság az apátia, a céltalanság, a döntésképtelenség és az „arctalanság”⁵¹ jegyeit ily mértékben hordozza magán. Ez egy szocializációs és nevelési folyamat eredménye, aminél ugyan lehet, de szerintünk nem szabad figyelmen kívül hagyni a szülők és a tágabb közösség felelősségét, de korlátait sem.

„És ugye látva ezt a húszas korosztályt, húsz-huszonéves korosztályt, és pont megfogalmaztam így a múltkor, hogy úgy elég sok rosszat látunk most így a huszonéves korosztályban, a drogtól kezdve, tehát az alkoholig, a viselkedési morálok, hogy sajnos azt kell, hogy mondjam, hogy a mi áldozataink. És pont ezt mondtam, hogy a rendszerváltáskor, hiszen a mi szüleink nem voltak gazdagok. Megkaptunk mindent, de nem erőn felül. Meg voltak értékrendek. És aztán jött ez a hű, de nagy rendszerváltás, és a mi generációnkból adódóan voltak emberek, akik egyszerően csak hipp-hopp meggazdagodtak, azok elkezdték a gyerekeiket, hú, mert nekik jobb legyen, mint nekem volt, és mindent megadni. Azok az emberek, akiknek meg nem sikerült valami úton-módon, de próbálta utolérni, ezáltal erőn felül megadunk mindent. Értékrendeken kívül. És ez a generáció fölnőtt úgy, hogy én megkapok mindent, ha elfütyentem magam. Nem kell megdolgoznom érte, nem kell viselkednem érte, nem kell tisztelnem a szüleimet érte. És kineveltünk egy ilyen generációt. Tehát kiöltük a gyerekekből a tiszteletet, mert nem vártuk el, hogy gyerekem, igenis tisztelj engem.” (Leticia, Cegléd)

⁵¹ Bauer Béla és Szabó Andrea 2011-ben szerkesztett ifúságról szóló könyvüknek is ezt a címet adták: *Arctalan(?) nemzedék. Ifúság 2000–2010.*

A mai fiatalok számára a hagyományos szocializációs közegek (család, iskola, munkahely) mellett megjelenik egy, a szabadidő különböző tereit tartalmazó harmadlagos, valamint egy – az információs társadalom virtuális tereit magába foglaló – negyedleges szocializációs közeg is (Székely, 2014). Annak vizsgálata, hogy az első és második szocializációs közeg milyen hatással van és mekkora „erőt” képvisel a tömegkommunikáció uralta harmadik és negyedik közeggel szemben, szétfeszítené e könyv kereteit. Annyi azonban a rendelkezésünkre álló adatokból és interjúkból is világosan kiderül, hogy a felnőttekre (szülőkre) a fiatalok helyzetéhez csendesesen asszisztáló, azt megértő viselkedés jellemző.

Úgy tűnik, a szülők többsége (lásd a 6. fejezet elején idézett interjúrészletek) sokszor akkor is enged a társadalmi nyomásnak, azaz a tömegkommunikációs eszközökkel közvetített modern értékeknek, normáknak, ha azok ellenkeznek saját élettapasztalatával és meggyőződésével. Mintha a szülők félnének, és nem éreznék magukat elég erősnek és hitelesnek ahhoz, hogy saját meggyőződésüket képviselve segítsék gyermekeiket az élet nagy döntéseiben. A kutatás eredményeiből eddig két olyan tanulmány is született, ahol azt jártuk körbe, hogy a szülők (főleg anyák) miért nem azt mondják ki, amit valójában gondolnak, verbálisan miért a halasztást és a döntés(ek) elnapolását támogatják (Dávid–Albert, 2014; Dávid–Hargitai, 2014). Az anyák (de még inkább az apák) gyermekük tanulását, karrierjét minden más elé helyezve az erre vonatkozó terveket tartják a legfontosabbnak. Az anya, „ha szembe nem is mondja, de mégis »üzeni« gyermekének, hogy a jövő szempontjából mégis csak a társ megtalálása és a gyermekvállalás lenne a legfontosabb” (Dávid–Hargitai, 2014: 350.). És ezt üzeni akkor is, amikor 25 év távlatában azt állítja, hogy számára a gyermekvállalással kapcsolatos döntést mindenek előtt az befolyásolta, hogy a *gyermek az élet értelme*.⁵²

„Én csak azt mondtam, hogy amit mi meg tudunk tenni, az, hogy szakmát adunk a kezükbe. A tanulás az ő dolguk, ugye azt nekik kell. Kettő: az, hogy amit csinálnak, azt tiszta szívből és szeretettel csinálják vagy olyat válasszanak, amit tényleg szeretnek csinálni, ne csak egy nyűg legyen. Én azt mondom, hogy ennél több nem kell. És hogy mit kívánunk nekik? Szép jövőt és sikerekben gazdag életet. Nem tudok nekik mit mondani. Innentől már az ő dolguk. A fiam átélte pont azt, pont akkor volt, nem is pályaválasztás, hanem már a sulis vége felé járt a főiskola felé, merthogy a gimiből egyből diplomás ápolónak ment. Az apja munkanélküli lett négy éve, akkor ugye az egy keserves időszak volt. Az én tragédiámat is átélte. Én nagyon közel voltam ahhoz, hogy az egész egészségügyet

⁵² Ezt a kijelentést az anyák több mint fele jelölte meg. A második leggyakrabban említett kijelentés (28 százalék) az volt, hogy a gyermek pozitív élmény. Az apák esetében ez épp fordítva volt: ez utóbbit jelölték legtöbbször (40 százalék) és 32 százalékuk válaszolta, hogy a gyermek az élet értelme.

akkor ott hagyom, meg hát az, hogy az emberek kapzsisága, meg minden. Szóval ő átélte rajtunk keresztül azt, amibe ő nem szeretne belekerülni. Szóval látta a buktatóját is az életnek. A lányom meg még nem fogta föl ezt a részét szerintem. Ő akkor volt 16-17 éves. Ő még nem fogta föl. A maga kárán fog megtanulni mindent. A fiam tanul a mi hibáinkból, én úgy érzem. Én így látom. Bizom benne.” (Eszter, Szigetszentmiklós)

„A lányomnak volt egy hétéves kapcsolata, ami még itt a gimiből adódott. Ennek tavaly lett vége. Mostanában elég sokat éjszakázik. Neki huszonéves korában, tizenéves kora végén kimaradt ez a bulizós korszak, mert ugye ketten voltak, mindenhova ketten mentek, és így kimaradt ez a haverokkal bulizás. És aztán szakítottak tavaly, na, és aztán egy éve pótol. Lassan kezd lecsengeni, de erre szükség van. Tehát abból tanulván, hogy például én ezt annak idején nem csináltam, és valószínűleg azért is, én is így voltam vele, csak én nem tehettem meg. Tehát én összeházasodtam a férjemmel, és utána éreztem azt, hogy nekem hiányzik valami. Na, most ő ennél okosabb, ő előtte azt mondta, hogy szeretné ezeket így, és akkor. Hát ilyen tervek vannak, hogy 30 éves korára szeretne megállapodni, 35-re legkésőbb gyereket is szeretne, de hát hogy ez most hogy alakul, azt nem tudom. De azt mondta, hogy az első most a sulí, hogy ezt elvégezze.” (Ibolya, Érd)

„Hát a drágámnak gyakorlatilag most már hatodik vagy hetedik éve van egy barátja, aki már most igazából nem is barát, hanem élettárs. Együtt laknak, ő is Milánóban van, és úgy tűnik, ők ezt úgy tervezik, hogy együtt maradnak. Egyelőre nem beszélnek eljegyzésről. Nem tudom, hogy mikor akarnak hazajönni. A lányom elvállalt heti egy napot egy egyesületnél, ahol zenét tanítanak és gyakorlatilag heti egy délutánnal, fél öttől fél kilencig többet keres, mint az én kétharmad bérem. Na most még vannak magánövendékei emellett, meg hát még jár a Zeneakadémiára, jövőre fog végezni. A fiúnak is nagyon jó lehetőségei vannak, tehát én azt gondolom, hogy még egypár évig nem gondolkodnak abban, hogy hazajöjjenek, mert itt mit tudunk nekik ajánlani? Azért remélem, hogy sokáig nem húzzák, de hát most még 24 volt a lányom, úgyhogy még azért van idejük...” (Rebeka, Érd)

A kutatásunk egyik fő kérdése, hogy vajon mi és hogyan befolyásolja a rendszerváltás gyermekeinek gyermekvállalási hajlandóságát. Vajon a fiatalok szüleik példája nyomán korán kezdik a családalapítást, nem a halasztást választják és maguk is fiatalon lesznek szülők?

A 2012-es adatfelvétel eredményei alapján ez a kérdés már eldőlni látszik. A kutatásunkban megkérdezett 84 fiatal közül mindössze háromnak (!) volt már

ekkor gyereke, közülük ketten nem is szerettek volna többet, a harmadik pedig a körülményektől tette függővé további gyerek vállalását. A lányok átlagosan 27, a fiúk 29 éves korukra tervezték első gyermekük születését. A 2012-ben még gyermektelenek közül ketten egyáltalán nem szerettek volna gyereket, további tizenketten bizonytalanok voltak.

A KSH általános termékenységi adatbázisa alapján készült összegzésben leírtakhoz hasonlóan (Spéder, 2014b) a mi mintánkban is a kétgyermekes családmodell jelent meg preferáltként (47 fiatal), ami azt jelenti, hogy a fiatalok gyermekvállalási tervei nem különböztek a szüleikétől. Egy, illetve három gyereket megközelítőleg ugyanannyian (tízen, illetve kilencen) terveztek, míg összesen két olyan fiatal volt a mintánkban, akinek nagyobb család, négy gyermek vállalása szerepelt a terveiben.

A 2. fejezetben az 1990 óta jellemző termékenységi trendeket részletesen nem tárgyaltuk, inkább csak jeleztük, hogy a teljes termékenységi arányszám (1. ábra) a születések drámai csökkenése valójában már 1992-ben elkezdődött. Az 1989 óta Közép- és Kelet-Európára jellemző csökkenő termékenységi trendek magyarázatára a szakirodalomban négy, egyformán jelentős elméleti megközelítés vállalkozik. Ezek szerint az alacsony születési számokat (1) a gazdasági válság és az ezzel járó bizonytalanság, (2) a második demográfiai átmenet, (3) az úgynevezett halasztás/késleltetés átmenet, valamint (4) a születésszabályozás „forradalma” egyaránt befolyásolja (Sobotka, 2011). Úgy tűnik, hogy a fentiek közül különösen a halasztás/késleltetés átmenet két tényezője, a *tempo* (időzítés) és a *quantum* (mennyiség) bír jelentős hatással. Míg az előbbi esetben (*tempo effect*) a kevesebb megszületett gyermek a szülések időzítésének, időbeli kitolásának, addig az utóbbi (*quantum effect*) esetében a gyermekvállalási hajlandóság, illetve a termékenység csökkenésének a következménye (Bongaarts–Feeney, 1998; Spéder, 2014b). Ahhoz, hogy a teljes termékenység csökkenése mögött a fenti két hatást külön-külön is vizsgálni tudják, a demográfusok a Bongaarts és Feeney által kidolgozott ún. kiigazított teljes termékenységi arányszámot (kTTA) alkalmazzák.

A kTTA-t alkalmazó Spéder Zsolt (2014b) tanulmányában a termékenység alakulását 1988 és 2012 között vizsgálva három időszakot különböztet meg. Eszerint Magyarországon 1992 és 1996 között a termékenységszökkenés mögött a *quantum hatás* jelenik meg. Azaz közvetlen a rendszerváltás után a gyermekvállalási hajlandóság a rendszerváltás okozta sokk és/vagy az új helyzethez való adaptálódás miatt csökkent. Ezzel szemben 1997 és 2004 között magas gyermekvállalási hajlandóság mellett a halasztó magatartás (*tempo effect*) volt a jellemző. Ezt követően 2005-től újabb változás figyelhető meg: ekkortól a mennyiségi növekedés már nem képes ellensúlyozni a halasztó magatartást. Ettől az időszaktól a gyermekvállalási hajlandóság visszaesése és a késleltetés is elsősorban az első

gyermek születésénél jelentkeznek, ami egyúttal a szülővé válás hajlandóságának visszaesésére is utal (Spéder, 2014b).

Mind a gyermekvállalás halasztása, mind a megváltozott gyermekvállalási hajlandóság miatt különösen fontos a gyermektelenségre vonatkozó tendenciákat is figyelni. Magyarországon az „akaratlagos” gyermektelenség ugyan még kevésbé jellemző, a halasztó magatartás következményeként termékenységi időszakuk végére mégis egyre több nő válik „akaratlanul”, nem szándékoltan gyermektelenné. Szalma és Takács (2015) legfrissebb kutatási eredményei is alátámasztják, hogy a halasztók döntő többsége a későbbiek során sem tud szülővé válni. 2008-ra a 2001-ben halasztónak számító nők mindösszesen 22 százaléka valósította meg gyermekvállalásra vonatkozó terveit. A nők gyermekvállalási terveinek megvalósulásának legnagyobb esélye akkor van, ha a halasztás időpontjában stabil párkapcsolatban élnek (Szalma–Takács, 2015).

A 40-44 éves nők (majdnem) befejezett termékenységi mutatói és a bemutatott tendenciák alapján a gyermektelenek aránya várhatóan tovább nő majd: a rendszerváltás körül született kohorszokban a végleges gyermektelenség előfordulása a becslések szerint 15-25 százalék között lesz (Spéder, 2014b).

A fiatalok körében tehát ma már egyre kevésbé az a kérdés, hogy hogyan jutnak „egyről a kettőre”,⁵³ hanem inkább az, hogy a családalapításnak és az első gyermek születésének a feltételei hogyan valósulnak meg. Ebben a kontextusban nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a körülményeket, amelyek meghatározzák a mai fiatalok biztonságérzetét és annak különböző aspektusait. A legnagyobb bizonytalansági tényező és egyben az önálló életkezdés legkomolyabb gátja az, hogy ma a fiatal felnőtteknek alig adatik meg a saját otthonteremtés lehetősége. További nehezítő körülmény, hogy – akár a továbbtanulás, akár a nem megfelelő vagy hiányzó munkalehetőségek miatt – a fiatalok által kívánt és elvárt⁵⁴ megélhetés sem biztosított.

A jövőt illetően ezek a – terveik megvalósításába jórészt épp most belefogó – fiatalok némileg optimistábbnak (realistábbnak) tűnnek a szüleiknél. Náluk demográfiai és népesedési szempontból az a nagy kérdés, hogy vajon a jövő építésénél mi a fontossági sorrend. Vajon a munka és az otthon biztosítása után következik-e a komoly „társkeresés”, vagy esetleg azzal egy időben? Az adatok alapján még biztos párkapcsolat esetén is vajmi kicsi annak az esélye, hogy a közös életkezdés megelőzze a másik két fontos célkitűzést. Úgy tűnik, hogy a fiatalok önállóan, külön-külön kívánják a saját biztonságukat megteremteni. Az, hogy ez sikerül-e, vagy sem, egyelőre a jövő kérdése, ahogy az is, hogy ebben a folyamatban mekkora az idősebb generáció felelősége és befolyása.

⁵³ Azaz az első gyermek után vajon megszületik-e a második.

⁵⁴ Itt a szülők generációjához képest sokkal nagyobbak az elvárások.

6.2. Merre tovább kutatás?

Örök optimistaként és társadalmunkért felelősen tenni akaróként úgy gondoljuk, hogy a *rendszerváltás gyermekei kétgenerációs családkutatás* folytatásra van ítélve, hiszen erre „született”. A 25 évvel ezelőtt Losonczy Ágnes által utánkötéses panelkutatásnak megálmodott vizsgálat során felhalmozódott, további szintézisre váró anyag és tudás egyszerűen nem veszhet kárba.

A „lila könyv” megírásával ezt az első 25 évet legjobb tudásunk szerint „kive-séztük”. A kutatás során összegyűjtött adatokat és információkat – legyen szó interjúkról, kérdőívekről vagy éppen népszámlálási adatokról – igyekeztünk a lehető legteljesebb formában átadni. Ezt a módszerek egymásból és egymásba építésével próbáltuk meg elérni: a kvantitatív adatokból kvalitatív leíró történe-teket készítettünk, majd ezeket elemezve, kategorizálva és kódolva újra kvantita-tív adatokhoz jutottunk.

Térben és időben nem nagy és földrajzilag speciális mintán dolgoztunk. Az ebből fakadó korlátokkal tisztában vagyunk. Ezért nem szeretnénk a kelle-ténél többet általánosítani, de az eredményeinkre támaszkodva szeretnénk továbbépít-kezni. A továbbépítkezést pedig meg kell alapozni. Ebben a könyvben az alapozást kezd-tük meg. *A rendszerváltás gyermekei kétgenerációs családkutatás* jelen formá-jában egy pilotkutatás. Az általunk kidolgozott, már kis mintán is jól működő dimenziók egy nagymintás kvantitatív kutatásban könnyen adaptálhatók.

A kutatás folytatása az eredeti koncepció/dizájn megőrzésével és/vagy a könyv-ben bemutatott kutatási eredmények felhasználásával többféleképpen is elkép-zelhető:

1. Az eredeti koncepció alapján, azt kibővítve az első gyermeküket váró édes-anyákat ezúttal országos reprezentatív mintán kellene megkérdezni. A kismamák kiválasztása a várandósság utolsó trimesztere helyett már annak felétől, a 20. héttől történhetne.

2. A megkérdezettek körét úgy is érdemes lenne bővíteni, hogy a minta minden várandós kismamára reprezentatív legyen. Egy ilyen minta a gyerekvállalással kapcsolatos konkrét tervek és a mögöttes társadalmi összefüggések feltérképezé-sére jóval alkalmasabb lenne, amennyiben biztosítjuk az egyes alminták (ame-lyekbe aszerint kerülnének az édesanyák, hogy ki hányadik gyermekét várja) megfelelő elemszámát.

Mindkét esetben érdemes lenne az édesapákat rögtön a kezdetektől bevonni a vizsgálatba.

3. További lehetőségként – az eredeti koncepció részbeni megtartása mellett – egy olyan, a gyerekválás témájához kevésbé kapcsolódó kutatás is elképzelhető lenne, amely inkább a rendszerváltással összefüggésben az ifjúságra, a már említett Y generációra, azon belül is a 1990-es évek kohorszára irányulna.

Kutatási eredményeink, különösen a biztonság dimenzióinak vonatkozásában további finomítások elvégzésével és a mostanihoz hasonló négyfokú skálák alkalmazásával bármelyik nagymintás kutatásban hasznosíthatók, legyen szó a családtervezés és gyerekvárás vagy egyéb, a fiatalságot érintő döntések vizsgálatáról. A biztonságérzet mértékét beazonosító négy fokozathoz a kérdéseket a survey-ben jól működő zárt kérdésekké kellene átdolgozni, amelyeket egy kismintás pilot segítségével kellene tesztelni.

Bármelyik nagy mintán a hét dimenzió közötti kapcsolatok mélyebb elemzése már megvalósítható. A hét dimenzió adta biztonságérzet erősségét pedig egyéb tényezőkkel (fiatalok által összesen tervezett gyerekszám, a megszületett gyerekek közötti korkülönbség tervezése, a szülések időzítésének és a kérdezettek korának összefüggése, a párkapcsolati stabilitás, stb.) összefüggésben is érdemes lenne vizsgálni.

* * *

Épp egy emberöltőnyi idő telt el 1990 óta, amikor is Ágnes – a további kutatási források elapadása miatt – a szülés-születés kutatás dokumentációját, a kérdőíveket és a legépelte interjúkat az MTA Szociológiai Intézetében bedobozolta. Az akkor szimbolikusan elindított palackposta ha lassan is, de 2016 áprilisában a mi „lila könyvünk” megjelenésével partot ért. A történet további szerencsés folytatásban bízva mi most ezt a könyvet szintén útjára bocsátjuk, és a kedvező eljárásban bízva reméljük, hogy ezúttal nem kell egy emberöltőnyi időre várni ahhoz, hogy a mi palackpostánk olyan partot érjen, ahol mások is hasznát tudják venni majd.

7. Felhasznált irodalom

- ALBERT Fruzsina – DÁVID Beáta: *A barátokról*. In: Kolosi et al. (szerk.) *Társadalmi Riport*, Budapest, TÁRKI, 1998, 257–278.
- ALBERT Fruzsina – DÁVID Beáta: *Fenntarthatóság és egészség*. In: Bulla M, Tamás P (szerk.) *Fenntartható fejlődés Magyarországon. Jövőképek és forgatókönyvek* Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2006, 476–492.
- ALBERT Fruzsina – DÁVID Beáta: *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Budapest, Századvég, 2007.
- ALBERT Fruzsina – DÁVID Beáta: *Mikromilió integrációs megközelítésben. A személyes kapcsolatokra vonatkozó eddigi kutatási eredmények áttekintése*. socio.hu 2015/4.
- ANDORKA Rudolf – HARCSA István: *Népesedés és család*. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 1990*. Budapest. 1990, 11–40.
- ANUSIC, Ivana – YAP, Stevie C. Y. – LUCAS, Richard E.: *Does personality moderate reaction and adaptation to major life events? Analyses of life satisfaction and affect an Australian national sample*. Journal of Research in Personality. Vol. 51. 2014, 69–77.
- ARGYLE, Michael: *The social psychology of everyday life*. Chapter III: Social relationships. London, Routledge, 1992.
- BAKACSI Gyula – TAKÁCS Sándor – KARÁCSONY András – IMREK, Viktor: *Eastern European cluster: tradition and transition*. Journal of World Business 37. 2002, 69–80.
- BANKS, James, – NAZROO, James – STEPTOE, Andrew: *The dynamics of ageing: Evidence from the English Longitudinal Study of Ageing 2002–12 (Wave 6)* The Institute for Fiscal Studies, London, 2014.
- BASS László – DARVAS Ágnes – SZOMOR Éva: *Gyermeknevelési szabadságok és gyerekintézmények. Mi a jó a gyerekeknek, mit szeretnének a szülők?* 2007. http://www.gyerekesely.hu/component/option,com_docman/task,doc_details/gid,215/Itemid,3/ Letöltés: 2015. november 30.
- BAUER Béla – SZABÓ Andrea: *„Arctalan(?) nemzedék”*. Ifjúság 2000–2010, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet Budapest.
- BECK, Ulrich: *Risk Society: Towards a New Modernism*. London, Sage, 1992.
- BERKOVITS György: *Világváros határában*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.

- BLASKÓ Zsuzsa: *Születési kohorszvizsgálatok itthon és külföldön* – tapasztalatok és tanulságok. Esély. 2009/6.
- BÓNÉ Veronika – BIRÓ Emese: „*Ha összetartozunk testileg, tartozzunk össze lelkileg is.*” *Az apás szülést választó párok motivációinak elemzése.* In: Kisdi Barbara (szerk.) *Létkérdések a születés körül.* Társadalomtudományi vizsgálatok a szülés és születés témakörében. Budapest, L'Harmattan, 2015. 339–363.
- BONGAARTS, John – FEENEY, Griffith: *On the quantum and tempo of fertility.* Population and Development Review. 24 (2), 1998, 707–726.
- BOÓCNÉ SÁFÁR Gyöngyi: *A csecsemőhalandóság néhány szociológiai vonatkozása* In: Hanák Katalin (szerk.) *Társadalmi változások – Életfordulók.* Terhesség – szülés – születés II. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1991, 241–289.
- BUKODI Erzsébet (2002): *A társadalmi mobilitás Magyarországon, 1983–2000:* In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.): *Társadalmi R riport 2002.* Budapest, TÁRKI, 2002, 193–206.
- BUTNORIENEA, Jurate – BUNEVICIUS, Adomas – SAUDARGIENEC, Ausra – NEMEROFFD, Charles B. – NORKUSA, Antanas – CICENIENEE, Vile – BUNEVICIUS, Robertas: *Metabolic syndrome, major depression, generalized anxiety disorder, and ten-year all-cause and cardiovascular mortality in middle aged and elderly patients.* International Journal of Cardiology, Volume 190. 2015, 360–366.
- CHANFREAU, Jenny – LLOYD, Cheryl – BYRON, Christos – ROBERTS, Caireen – CRAIG, Rachel – DE FEO, Danielle – McMANUS, Sally: *Predicting wellbeing.* NatCen Report for Dept of Health. London, NatCen Social Research. 2013.
- COLEN, Cynthia G. – RAMEY, David M.: *Is breast truly best? Estimating the effects of breastfeeding on long-term child health and wellbeing in the United States using sibling comparisons.* Social Science and Medicine. Vol. 109. 2014, 55–65.
- CSANÁDI Gábor – CSIZMADY Adrienne: *Szuburbanizáció és társadalom.* Tér és Társadalom. XVI. Évf. 3. 2002, 27–55.
- CSATH Magdolna: *Mi történt velünk, avagy miért futott vágányra a rendszerváltás vonata?* In: Hitel 2006. február, 139–148.
- CSEH-SZOMBATHY László: *Családi viszonyok* In: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.) *Társadalmi R riport 1990.* Budapest. 1990, 487–500.
- CSEPELI György: *A selejt bosszúja. A mentális rendszerváltás mérlege.* Mozgó Világ. 35. évf. 2009. 1. sz. 49–56. p. <http://www.mozgovilag.hu/?p=73>) Letöltés 2015. november 30.
- DÁVID Beáta – ALBERT Fruzsina: „*Tervezni tervez, de...*” *23-24 éves fiatalok családalapítással kapcsolatos elképzelései édesanyáik szerint* In: Spéder Zsolt (szerk.) *A család vonzásában: Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére.*

- (Demográfus könyvtár; 2.) Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2014. 49–66.
- DÁVID Beáta – HARGITAI Judit: *Család és munka vagy munka és család?!*: Az anyai hivatások összeegyeztethetősége a rendszerváltás tükrében. *VIGILIA* 79: (5) 2014, 343–351.
- DIENER, Ed – EMMONS, Robert A. – LARSEN, Randy J. – GRIFFIN, Sharon: *The satisfaction with Life Scale*, 1985. *Journal of Personality Assessment*, 49 (1): 7175.
- DÖGEI Ilona – FERGE Zsuzsa: *A szubjektív szegénység és néhány társadalmi érték megítélése – az állam szerepe*. In: Sík E. – Tóth I. Gy, szerk. 1998
- DUPCSIK Csaba – TÓTH Olga: *Feminizmus helyett familizmus*. *Demográfia*, 2008. 51. évf. 4. szám 307–328.
- EAST, Patricia L., BARBER, Jennifer S.: *High Educational Aspirations Among Pregnant Adolescents Are Related to Pregnancy Unwantedness and Subsequent Parenting Stress and Inadequacy*. *Journal of Marriage and Family* Vol 76/3. 2014.
- EGAN, Mark – DALY, Michael – DELANEY, Liam: *Childhood psychological distress and youth unemployment: Evidence from two British cohort studies*. *Social Science and Medicine*, Vol 124. 2015.
- ENYEDI György: *Regionális folyamatok Magyarországon*, Budapest, Ember-település-régió, MTA Vita. Alapítvány, 1996.
- ESCARTÍ, A. – BORONAT, N. – LLOPIS, R. – TORRES, R. – VENTO, M.: *Pilot study on stress and resilience in families with premature newborns*. *An Pediatr (Barc)*. 84. 2016, 3–9.
- F. LASSÚ Zsuzsa: *Barátok és barátnők – együtt és egymás ellen*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- FAHLÉN, Susanne – OLÁH Lívía: *The impact of economic uncertainty on child-bearing intentions in Europe*. *Families and Societies. Working Paper Series* 36., 2015.
- FARKAS István: *Rendszerváltás és közhangulat*. In: Comitatus. Önkormányzati Szemle. 1999 (4), p. 55–59.
- FEATHERMAN, David L.: *Retrospective longitudinal research: methodological considerations*. CDE. Working Paper. *Journal of Economics and Business*, 1979.
- FERGE Zsuzsa: „*A rendszerváltás nyertesei és vesztesei*”. In: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.). *Társadalmi riport 1996*, Budapest, TÁRKI, Századvég. 1996, 413–443.
- FERGE Zsuzsa: *A szétszakadó társadalom*. *Belügyi Szemle*, 6, 2000, 3–27.
- FERGE Zsuzsa: *Szabadság és biztonság*. *Esély*, 5, 1994, 3–24.

- FÖLDHÁZI Erzsébet: *Az első házasság felbomlása – eseménytörténeti elemzés.* Demográfia, 2008. 51. évf. 1. szám 79–111.
- FÖLDEVÁRI Mónika – ARNOLD Petra – BÉRES Orsolya – PAPHÁZI Tibor: *A termékenységre ható tényezők Magyarországon.* Kapocs 2015/4 XIV. évf., 67.szám, Budapest, Család- Ifjúság-, és Népesedéspolitikai Intézet, 2015, 5–17.
- GIDDENS, Anthony: *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press, 1990.
- GÖDRI Irén: *A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása*, KSH NKI Kutatási Jelentései 66. Budapest 2001/1.
- GYARMATI György: *A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal.* Metszetek – Társadalomtudományi folyóirat, 2-3. szám, 2013, 3–21.
- HANÁK Katalin (szerk.): *Társadalmi változások – Életfordulók. Terhesség – születés – születés I.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest 1988.
- HANÁK Katalin (szerk.): *Társadalmi változások – Életfordulók. Terhesség – születés – születés II.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest 1991.
- HANKISS Elemér: *Európa, két világ közt.* Magyar Tudomány november, 2013, <http://www.matud.iif.hu/2013/11/15.htm> Letöltés: 2015.november 30.
- HOFSTEDE, Geert: *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values.* Beverly Hills CA, Sage Publications, 1980.
- HOLLÓS Marida – BERNARDI, Laura: *Gyermekvállalás bizonytalan időkben magyarországi fiatal párok beszámolóinak alapján.* (Fordította: Murinkó Livia és Takács Zoltán) In: Demográfia, 1. szám, 2009, 5–31.
- HORVÁTH Gyula – ILLÉS Iván: *Regionális fejlődés és politika.* Európai tükör, Műhelytanulmányok 16. Budapest, KSH, 1997.
- INGELS, S. J. – GLENNIE, E. – LAUFF, E. and WIRT, J. G.: *Trends Among Young Adults Over Three Decades, 1974–2006* (NCES 2012–345). U.S. Department of Education, National Center for Education Statistics. Washington, DC. 2012.
- IZSÁK Éva: *A települési sorrend megváltozása a szuburbanizációs index alapján a budapesti agglomerációban.* Földrajzi Értesítő XLVIII. évf. 1-2 füzet, 1999, 83–92.
- IZSÁK Éva: *A városfejlődés természeti s társadalmi tényezői.* Budapest, Napvilág kiadó, 2003.
- JOUBERT Kálmán – DARVAY Sarolta – GYENIS Gyula – ÉLTETŐ Ödön – MAG Kornélia – HOF, Martin van't – ÁGVALFI Rózsa: *Az Országos Longitudinális Gyermeknövekedés-vizsgálat eredményei születéstől 18 éves korig I.* In Joubert Kálmán (szerk.) Népeségtudományi Kutató Intézetének Kutatási Jelentése. Budapest, KSH, 2006.
- KAMARÁS Ferenc: *A születések és a termékenység hazai irányzatai.* Demográfia, 55. évf. 4. szám, 2012, 243–267.

- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor: *Túlélési stratégiák.: Társadalmi adaptációs módok.* Budapest, Kossuth Kiadó, 2007. 614 p.
- KAPITÁNY Balázs – SPÉDER Zsolt: *Gyermekvállalás.* In: Monostori Judit, Öri Péter, Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015*, 41–56.
- KAPITÁNY Balázs: *Életünk fordulópontjai vizsgálat – 12. évébe lép Magyarország legnagyobb demográfiai vizsgálat.* Korfa 2012/3. KSH. 2012.
- KAWACHI, Ichiro – KENNEDY, Bruce P.: *Socioeconomic determinants of health. Health and social cohesion: Why care about income inequality?* British Medical Journal, 314, 1997, 1037–40.
- KOCSIS János Balázs: *A szuburbanizáció jelenségének főbb elméleti megközelítései a városzociológiai és más rokon tudományterületek irodalmában.* Tér és Társadalom. XIV. évf. 2-3. 2000, 311–321.
- KOHLER, Hans-Peter – BILLARI, Francesco C. – ORTEGA, José Antonio: *The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe During the 1990s* In: Population And Development Review 28(4), december 2002, 641–680.
- KOLOSÍ Tamás–SÁGI Matild: „Rendszerváltás és társadalomszerkezet” In: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 1996*, Budapest: TÁRKI, Századvég, 1996, 149–197.
- KOPP Mária – SKRABSKI Árpád – LÖKE János – SZEDMÁK Sándor : *A magyar lelkiállapot az átalakuló magyar társadalomban.* In.: Századvég 2. 1996, 87–102.
- KORNAI János: *A hiány.* Budapest, KJK, 1980.
- KORNAI János: *Mit jelent a „rendszerváltás”? Kísérlet a fogalom tisztázására.* Közgazdasági Szemle. 54. évf. 4. sz. 2007, 303–321.
- KOVÁCS Éva: *A terek és a szobrok emlékezete, 1988–1990. Etűd a magyar rendszerváltó mítoszról.* In: Regio – Kisebbség, politika, társadalom. 12. évf. 1. sz. 2001, 68–91. (<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00040/pdf/04.pdf>) Letöltés: 2015. november 30.
- KOVÁCS Zoltán – SÁGI Zsolt – DÖVÉNYI Zoltán: *A gazdasági átalakulás földrajzi jellemzői a budapesti agglomerációban.* Földrajzi Értesítő 50.évf. 1-4. füzet, 2001, 191–217.
- KÖLLŐ János: *Tudás-avulás és „öregedés” a rendszerváltozás utáni Magyarországon.* Magyar Tudomány. 47. (108.) évf. 2002. 4. sz. 440–446. (<http://www.matud.iif.hu/02apr/kollo.html>)
- KURON, JACEK: *Válaszúton*, Angolból fordította: Ferge Zsuzsa. Esély 3., 1994, 3–18.
- KYUHYUN, Yoon – SOONG-NANG, Jang – HEERAN, Chun – SUNG-IL, Cho: *Self-reported anthropometric assessment of obesity prevalence in populations of middle-aged and older Korean individuals.* Archives of Gerontology and Geriatrics. Vol. 59/3. 2014, 584–592.

- LAKI László: *A rendszerváltás és az újkapitalizmus állapotáról, netán válságjelenségeiről*. Egyenlítő 2011/6 (<http://egyenlito.eu/laki-laszlo-a-rendszervaltas-es-az-ujkapitalizmus-allapotarol-netan-valsagjelensegeirol/>)
- LAURIE, Heather: *Minimizing panel attrition*. In: Scott Menard (ed.) *Handbook of Longitudinal Research: Design, Measurement, and Analysis*, Academic Press, 2008.
- LAZARSELD, Paul – FISKE, Marjorie: *The „Panel” as a New Tool for Measuring Opinion*. The Public Opinion Quarterly. Oxford University Press Vol 2. 1938, 596–612.
- LOSONCZI Ágnes: *Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegít és gyógyít*, Budapest, KJK, 1989.
- LOSONCZI Ágnes: *Az új élet kihordása: szülés, születés*. In: Hanák Katalin (szerk.) *Társadalmi változások – Életfordulók. Terhesség – szülés – születés II*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1991. 5–39.
- LOSONCZI Ágnes: *A legnagyobb életforduló: a gyerekvárás, szülés, születés. A társadalomkutató szemével*. Előadás, elhangzott 1998, Dobogókő. letöltve: http://losonczianegnes.hu/sites/default/files/1998_Dobogoko.doc.
- LOSONCZI Ágnes: *A legnagyobb életforduló: a gyerekvárás, szülés, születés – a társadalomkutató szemével* In: Raffai Ernő (szerk.) *Várandósság, születés és gyermeknevelés a magyarországi kultúrákban*. Budapest, Magyar Pre- és Perinatális Pszichológiai és Orvostudományi Társaság, 1999, 104–117.
- LOSONCZI Ágnes: *Az ember ideje*. Esszék az időről. Budapest, Harmat kiadó, 2008.
- LYNN, Peter: *Methods for Longitudinal Surveys*. In: P. Lynn (ed.) *Methodology of Longitudinal Surveys*, Wiley, 2009.
- MEDGYESI Márton – TÓTH István György szerk.: *Kockázat, bizalom és részvétel a magyar gazdaságban és társadalomban*, Budapest, TÁRKI Alapítvány, 2005.
- MENARD, Scott: *Introducion: Longitudinal research design and Analysis*. In: Scott Menard (ed.) *Handbook of Longitudinal Research: Design, Measurement, and Analysis*, Academic Press, 2008.
- MERZA, Eva-Maria – JAK, Suzanne: *The long reach of childhood. Childhood experiences influence close relationships and loneliness across life*. *Advances in Life Course Research*. Vol. 18/3. 2013, 212–222.
- MILLS, Melinda – BLOSSFELD, Hans-Peter: *Globalization, uncertainty and the early life course. A theoretical framework*. In: Blossfeld, Hans-Peter, Klijsing, Erik, Mills, Melinda, Kurz, Karin (eds.): *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. Routledge, London, 2005.
- MOLLBORN, Stefanie – LAWRENCE, Elizabeth – JAMES-HAWKINS, Laurie – FOMB, Paula: *When do socioeconomic resources matter most in early childhood?* *Advances in Life Course Research*, Vol 20. 2014.

- MOLNÁR Éva: *A kapunyitási pánik jelenségének vizsgálata a debreceni egyetemisták körében*. Metszetek. 2014/1.
- NIJKAMP, Peter: *XXQ factors for sustainable urban development: a systems economics view*. *Romanian journal of regional studies*. Vol. 2 No.1. Summer 2008, 1–34.
- OLÁH, Livia Sz. – FRATCZAK, Ewa.: *Childbearing, Women's Employment and Work-Life Balance Policies in Contemporary Europe*, Basingstoke, Palgrave Macmillan. 2013.
- ORGOVÁNYI Emília: *Foglalkoztatás és munkanélküliség Magyarországon*. KSH – Statisztikai Szemle 12. 1997, 6–10.
- PALFREY, Judith S. – HAUSER-CRAM, Penny – BRONSON, Martha B. – ERICKSON WARFIELD, Marji – SIRIN, Selcuk – CHAN, Eugenia: *The Brookline Early Educational Project: A 25 year follow-up study of a family-centered early health and development intervention*. *Pediatrics*, Vol 116/1. 2005.
- PIKÓ Bettina: *Egészségyszociológia*, Budapest, Új Mandátum, 2002.
- PONGRÁCZ Tiborné: *Az első gyermek vállalásának társadalmi-demográfiai aspektusai*. *Demográfia* 2002/4.
- POWER, Jennifer – TAVERNER, Meredith – GRAVES, Anna – LOXTON Deborah: *Loss to follow-up was used to estimate bias in a longitudinal study: a new approach*. *Journal of Clinical Epidemiology*, Vol. 68/8. 2015.
- PROBÁLD Ferenc – SZEGEDI Gabriella: *A gazdasági társaságok elterjedése a budapesti agglomerációban*. *Földrajzi Értesítő* 43.évf. 3-4. füzet 1994, 281–292.
- PROSSER, D., JOHNSON, S., KUIPERS, E., DUNN, G., SZMUKLER, G., REID, Y., BEBBINGTON, P., THORNICROFT, G. *Mental health, „burnout” and job satisfaction in a longitudinal study of mental health staff*. *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol*. Jun, 34 (6) 1999, 295–300.
- RECHNITZER János – CSIZMADIA Zoltán – GROSZ András: *A magyar város-hálózat tudásalapú megújító képessége az ezredfordulón*. *Tér és Társadalom*. XVIII. Évf. 2. 2004, 117–156.
- RIEGERA, Matthias – WAGNER, Natascha: *Child health, its dynamic interaction with nutrition and health memory – Evidence from Senegal*. *Economics and Human Biology*. Vol. 16. 2014, 135–145.
- RIPP Zoltán: *Eltékozolt esélyek? – A rendszerváltás értelme és értelmezései*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2009.
- RÓBERT Péter *Fogcsikorgatva: a megkeseredett rendszerváltás*. In: Századvég. Új folyam. 2. 1996. 59–86.
- RÓBERT Péter – SÁGI Matild: *Amikor a sokkal jobb még mindig rossz*. Szubjektív társadalmi helyzet Magyarországon nemzetközi összehasonlításban, In: *Szociológiai Szemle* 4.sz., 1992. 15–38.

- ROMSICS Ignác: *Rendszerváltás Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2013.
- SÁGI Zsolt – TRÓCSÁNYI András: *Szegregáció a budapesti agglomerációs övezetben*. Földrajzi Értesítő 47.évf. 2. füzet. 1998, 235–248.
- SALLAY Viola: *Környezeti-érzelmi önszabályozási folyamatok a családi otthon terében*, ELTE PPK Doktori (PhD) Disszertáció 2014.
- SÁRFALVI Béla: *Magyarország népességföldrajza*. Budapest, Tankönyvkiadó. 1991.
- SCHIRMACHER, Frank: *Das Methusalem-Komplott*, Karls Blessing Verlag München 2004.
- SIMON János: *A demokrácia értelmezése a posztkommunista országokban*. In: Szociológiai Szemle 1996. 1. 113–156.
- SOBOTKA, Tomás: „Re-emerging diversity: Rapid fertility changes in Central and Eastern Europe after the collapse of the communist regimes” *Population-E* 2003, 58 (4-5): 451–486.
- SOBOTKA, Tomás: „The diverse faces of the second demographic transition in Europe.” Overview Chapter 6 in: Frejka, T., Sobotka, T., Hoem, J. M., and Toulemon, L. (eds.) *Childbearing trends and policies in Europe. Demographic Research, Special Collection 7*, Vol. 19, Article 8, 2008, 171–224. Online Version
- SOBOTKA, Tomás: *Fertility in Central and Eastern Europe after 1989 : collapse and gradual recovery*. In: *Historical Social Research* 36, 2, 2011, 246–296. URN: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-342175> Letöltés: 2015. november 30.
- SOBOTKA, Tomás: *Postponement of childbearing and low fertility in Europe* s.n. Doctoral Thesis 2004. 320 p.
- SOMLAI Péter: *A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon*. In: *Demográfia*, 1999. 42. 1-2. p. 38–47.
- SOMLAI Péter: *Húsz év. Húsz év – Családi kapcsolatok változásai a 20. század végi Magyarországon*, Budapest, Új Mandátum, 2002.
- SPÉDER Zsolt: *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest, Századvég Kiadó, 2002.
- SPÉDER Zsolt 2014a: *Demográfiai folyamatok: születések, halálozások, korösszetétel*. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.) *Társadalmi riport 2014.*, 63–83.
- SPÉDER Zsolt 2014b: *Gyermekszám(szcenáriók) – Az új családmodell kontúrjai*. In: Spéder Zsolt (szerk.) *A család vonzásában: Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére*. (Demográfus könyvtár; 2.) Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2014. 105–129.
- SUSÁNSZKY Éva – SZÉKELY András – SZABÓ Gábor – SZÁNTÓ Zsuzsa –

- KLINGER András – KONKOLY THEGE Barna – KOPP Mária: *A Hungarostudy egészségpanel (HEP) felmérés módszertani leírása*. Mentálhigiéné és Pszichoszomatika 8. 4, 2007, 259–276.
- SZABÓ Andrea – OROSS Dániel: *A múlt jelene – a Kádár-korszak megítélése a fiatalok körében*. *Metszetek – Társadalomtudományi Folyóirat* 2:(2-3) 2013, 97–116.
- SZABÓ Magda: *Abigél*. Budapest, Móra Kiadó, 2009. p. 316.
- SZALMA Ivett: *A munkaerő-piaci helyzet hatása az első tartós párkapcsolat kialakítására és a szülővé válásra Magyarországon*. Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola (PhD) Disszertáció 2011.
- SZALMA, Ivett – TAKÁCS, Judit: *Who Remains Childless? Unrealized Fertility Plans in Hungary*. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 51(6): 2015, 1047–1075. <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/180-sociologicky-casopis-czech-sociological-review-6-2015/3582> Letöltés: 2015. november 30.
- SZÉKELY Levente.: *Az új csendes generáció* In: Nagy Ádám, Székely Levente (szerk.) *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012*, Budapest, ISZT Alapítvány – Kutatópont, 2014, 9–29.
- SZELÉNYI Iván: *Variációk a szegénység témára*. In: Kolosi Tamás, Tóth István György (szerk.) *Társadalmi Riórt*, Budapest, TÁRKI, 2014, 657.
- TÁRKÁNYI Ákos: *A Második Demográfiai Átmenet Néhány Főbb Tényezője A Fejlett Világban és Magyarországon* in: *Demográfia*, 51. évf. 4. szám 2008, 406–440.
- TÓTH Pál Péter: *Vannak tudományok, melyeknek örök ifjúság az osztályrészük*. *Interjú Losonczy Ágnessel*. In: *Magyar Tudomány*, 5, 1992, 583–590.
- VALUCH Tibor: *Az 1989–1990-es rendszerváltás társadalmi hatásai*. In: Gerhard Péter – Koltai Gábor – Rác Attila – V. László Zsófia (szerk.): *Rendszerváltás(ok) Magyarországon*. Budapest, Mundus Novus, 2010, 191–206.
- VALUCH Tibor: *A jelenkori magyar társadalom*, Budapest, Osiris Kiadó, 2015.
- VAN DE KAA, Dick: *Europe's Second Demographic Transition*. *Population Bulletin*, Mar; 42(1), 1987, 1–59.
- VICSEK Lilla Mária: *Bizonytalanságérzet és meghatározó tényezői a mai Magyarországon*, Budapest 2003, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológia Doktori Iskola (PhD.) Disszertáció http://phd.lib.uni-corvinus.hu/101/1/vicsek_lilla_maria.pdf Letöltés: 2015. november 30.
- WILKINSON, Richard: *Társadalmi korrózió, egyenlőtlenség és egészség*. In: Giddens, A. – DIAMOND, P (ed.) *Írások az egyenlőtlenségről, az egyenlősdiről – és új egyenlőségről*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006, 238–255.
- WILLIAMS, Allison: *Changing geographies of care: employing the concept of therapeutic landscapes as a framework in examining home space*. *Social Science and Medicine*, 55, 2002, 141–154.